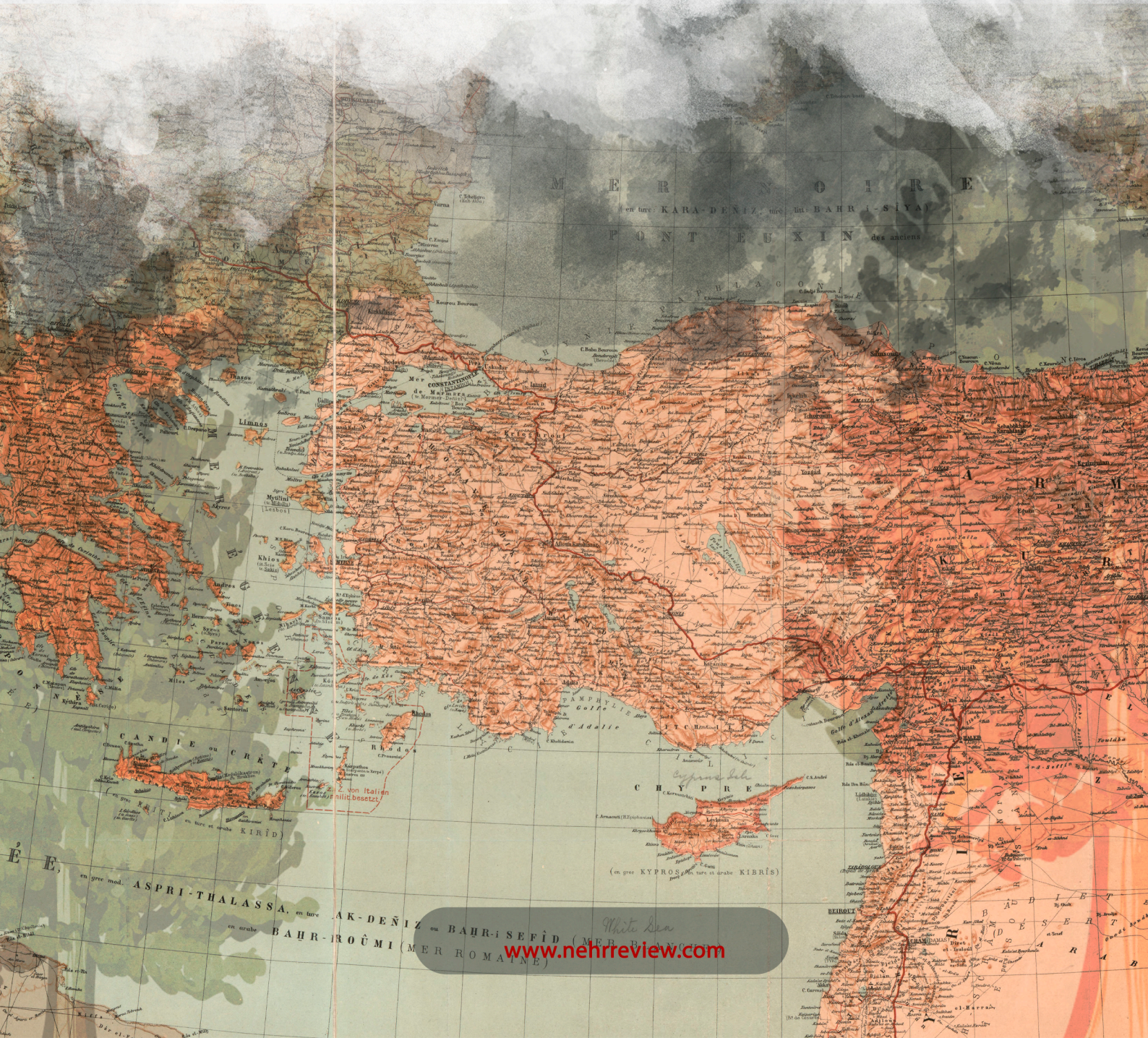

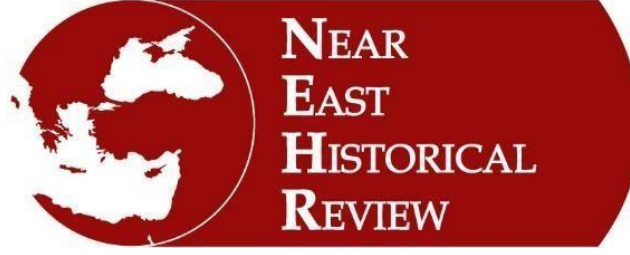

NEAR EAST HISTORICAL REVIEW

VOLUME 16, ISSUE 1, APRIL 2026

CİLT 16, SAYI 1, NİSAN 2026

16/1, April - Nisan 2026

e-ISSN: 2717-6363 (Online)

www.nehrreview.com

Near East Historical Review (NEHR) uluslararası bir hakemli dergidir. NEHR özgün çalışmaları kabul edip, hakem sürecinden sonra yayımlar. Yayın hayatına Ağustos 2011 yılında **Studies of The Ottoman Domain (SOTOD)** adıyla başlamıştır. İlk dokuz yılında kesintisiz olarak 17 sayısı yayımlanan dergimiz 2020 yılı itibariyle yeni adıyla yılda 4 sayı (Ocak - Nisan- Temmuz - Ekim) olarak yayımlanmıştır. 2024 yılına kadar yılda dört sayı yayımlanan dergimiz bu tarihten itibaren yılda 2 sayı (Nisan-Ekim) olarak yayımlanma kararı alınmıştır. Yakın Doğu Coğrafyasının Tarihine dair bilimsel makaleleri yayımlayacak olan NEHR'in yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

Near East Historical Review (NEHR) is an International peer-reviewed journal. NEHR accepts original works and publishes them after the referee process. It began its publishing life in August 2011 under the name of "**Studies of The Ottoman Domain (SOTOD)**". Our journal, which published 17 issues uninterruptedly in its first nine years, started publishing under its new name from the year 2020, with four issues per year (January-April-July-October). Starting from the year 2024, our journal, which has been publishing four issues per year until this date, has decided to publish two issues per year (April-October). NEHR, which will publish scientific articles on the history of the Near East geography, is published in Turkish and English.

Indexes and Databases

EuroPub

SOBIAD

Near East Historical Review

www.nehrreview.com

16/1, April - Nisan 2026

e-ISSN: 2717-6363 (Online)

www.nehrreview.com

Baş Editor / Editor in Chief

Prof. Dr. Tolga AKAY (Prof. Ph.D., Kafkas University, Türkiye)

Editörler/Editors

Doç. Dr. Muharrem TURP (Assoc. Prof. Ph.D.; Kafkas University, Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Ersin DOĞANTEKİN (Asist. Prof. Ph.D., Kafkas University, Türkiye)

Dr. Manouchehr Moshtagh KHORASANI (Frankfurt School of Finance and Management, Frankfurt, Main, Germany)

English Language Editor/İngilizce Dil Editörü

Orhun Büyükkarcı (Assoc. Prof. Ph.D., Mardin Artuklu University, Türkiye)

Editorial Board / Yayın Kurulu

Ahmet AKSIN (Prof. Ph.D.; Fırat University, Türkiye)

Aleksander KADIJEVIĆ (Prof. Ph.D.; University of Belgrade, Serbia)

Dušan MLACOVIĆ (Asst. Prof. Ph.D.; Ljubljana University, Slovenia)

Ema MILJKOVIC (Prof. Ph.D.; University of Belgrade, Serbia)

Karoline RÖRIG (Justus - Liebig-Giessen University, Germany)

Marijan PREMOVIĆ (Assoc. Prof. Ph.D.; Montenegro University, Montenegro)

Nalan TURNA (Prof. Ph.D., Yıldız Technical University, Türkiye)

Pınar ÜLGEN (Prof. Ph.D., Tokat Gaziosmanpaşa University, Türkiye)

Türkmen TÖRELİ (Prof. Ph.D.; Dokuz Eylül University, Türkiye)

Referee Board / Hakem Kurulu

Abidin TEMİZER (Prof. Ph.D.; Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Türkiye)

Aleksander KADIJEVIĆ (Prof. Ph.D.; University of Belgrade, Serbia)

Alpaslan DEMİR (Prof. Ph.D.; Tokat Gaziosmanpaşa University, Türkiye)

Athina VITOPOULOU (Asst. Prof. Ph.D.; Aegean University, Greece)

Ayşe KAYAPINAR (Prof. Ph.D.; Turkish National Defense University, Türkiye)

Christoph K. NEUMANN (Prof. Ph.D.; Münih Ludwig Maximilian University, Germany)

Dimitris MICHALOPOULOS (Prof. Ph.D.; People University, Greece)

Dušan MLACOVIĆ (Asst. Prof. Ph.D.; Ljubljana University, Slovenia)

Ekrem ČAUŠEVIĆ (Prof. Ph.D.; Zagreb University, Croatia)

Ekrem MEMİŞ (Prof. Ph.D.; Sinop University, Türkiye)

Ema MILJKOVIC (Prof. Ph.D.; University of Belgrade, Serbia)

Hasan BABACAN (Prof. Ph.D.; Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Türkiye)

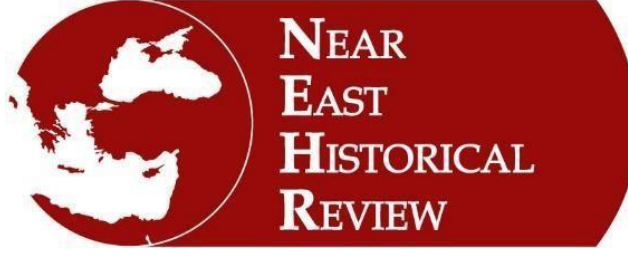
İbrahim SERBESTOĞLU (Prof. Ph.D.; Ondokuz Mayıs University, Türkiye)

Jasmina S. CIRIC, (Dr.; University of Belgrade -Serbia)

John D. TREADWAY (Prof. Ph.D.; Richmond University, USA)

Near East Historical Review

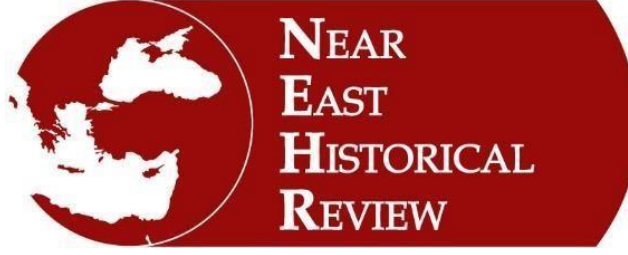
www.nehrreview.com

Levent KAYAPINAR (Prof. Ph.D.; Ankara University, Türkiye)
Mehmet İNBAŞI (Prof. Ph.D.; Erciyes University, Türkiye)
Mehmet Yavuz ERLER (Prof. Ph.D.; Ondokuz Mayıs Univ., Türkiye)
Metin AYIŞIĞI (Prof. Ph.D.; Beykent University, Türkiye)
Mucize ÜNLÜ (Prof. Ph.D.; Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye)
Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI (Assoc. Prof. Ph.D.; Marmara University, Türkiye)
Samuel (Sam) WHITE (Assoc. Prof. Ph.D.; Ohio Devlet University, U.S.A.)
Sauro GELICHI (Assoc. Prof. Ph.D.; Ca' Foscari Venezia University, İtaly)
Sevilay ÖZER (Prof. Ph.D.; Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Türkiye)
Sezai BALCI (Prof. Ph.D.; Giresun University, Türkiye)
Suraiya FAROQHI (Prof. Ph.D.; Ibn Haldun University, Türkiye)
Turan AÇIK (Assoc. Prof. Ph.D.; Aksaray University, Türkiye)
Vasilis KOLONAS (Prof. Ph.D. Thessaly University, Greece)
Vyngantas VAREIKIS (Prof. Ph.D.; Klaipeda University, Lithuania)
Walter ANDREWS (Prof. Ph.D.; Washington University, U.S.A.)
Yasemin DEMİRCAN (Prof. Dh.D., Gazi University, Türkiye)
Zafer GÖLEN (Prof. Ph.D.; Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Türkiye)
Zübeyde G. YAĞCI (Prof. Ph.D.; Balıkesir University, Türkiye)

Referees of this Issue / Bu Sayının Hakemleri

Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN, Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Mahmut BOLAT, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Yavuz GÜNAŞDI, Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT, Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Erol KARCI, Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Akın BİNGÖL, Kafkas Üniversitesi
Doç. Dr. Ersoy ZENGİN, Munzur Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahi Halil TANIK, Harran Üniversitesi
Doç. Dr. Suna ALTAN, Iğdır Üniversitesi
Doç. Dr. Nesrin HANGÜL, Kafkas Üniversitesi
Dr. Güzin ÇAYKIRAN, Kafkas Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yasin ERCİLSİN, Iğdır Üniversitesi

16/1, April - Nisan 2026

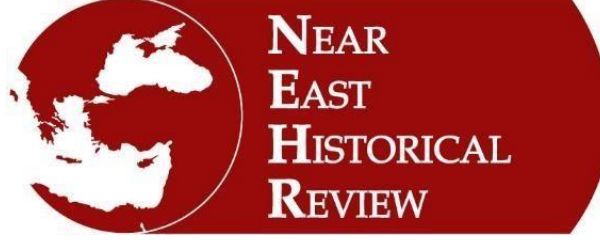
e-ISSN: 2717-6363 (Online)

www.nehrreview.com

CONTENTS / İÇİNDEKİLER

Research Articles / Araştırma Makaleleri

- Ekrem Memiş & İlayda Kök 1-20
Antik Yakın Doğu’da Siyasi Propaganda
Political Propaganda in Ancient Near East
- Selçuk Kılınç 21-36
Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Osmanlı Devleti’nin Ermeni Meselesine Yaklaşımı: 1914 Tarihli Rapor Üzerine Bir İnceleme
The Ottoman State’s Approach to the Armenian Issue on the Eve of World War I: An Analysis of the 1914 Report
- Şaban Ortak 37-70
Tevhid-İ Tedrisat Kanunu’nun Medreselere Yönelik Uygulanışı
The Application of the Law on the Unification of Education to Madrasahs
- Hürü Sağlam Tekir 71-90
Osmanlı Adli Mirasının Tasfiyesi Ve Cumhuriyet Hukuk Düzeninin Tesisi: Türk Yargı Sisteminin Yeniden İnşası (1923-1933)
The Transformation of the Ottoman Judicial Legacy and the Construction of the Republican Legal Order: Rebuilding the Turkish Judiciary (1923–1933)
- İlyas Topçu 91-104
Filistin’in Taksimi Sürecinde 1939 Londra Konferansı
The 1939 London Conference During the Partition of Palestine
- Murat Toman 105-123
İstihbarat, İttifak Yönetimi Ve Krizde Karar Alma: 1964-1976 Kıbrıs Meselesinde Cia (Central Intelligence Agency) Etkisi
Intelligence, Alliance Management, and Crisis Decision Making: The Impact of the Central Intelligence Agency (CIA) on Cyprus, 1964-1976

16/1, April - Nisan 2026

e-ISSN: 2717-6363 (Online)

www.nehrreview.com

From Editor

Near East Historical Review (NEHR) is an International refereed journal. NEHR started its publishing life in August 2011 under the name **Studies of The Ottoman Domain (SOTOD)**. In the first nine years, the issue of 17 was published without interruption. Our journal, which published 17 issues uninterruptedly in its first nine years, started publishing under its new name from the year 2020, with four issues per year (January-April-July-October). Starting from the year 2024, our journal, which has been publishing four issues per year until this date, has decided to publish two issues per year (April-October). Our journal, which will publish scientific articles on the history of the Near East geography, is published in Turkish and English. In the Near East Historical Review Volume 16, Issue 1, we present readers with 6 different articles. We thank Ekrem Memiş&İlayda Kök, Selçuk Kılınç, Şaban Ortak, Hürü Sağlam Tekir, İlyas Topçu, Murat Toman for their contributions with their writings in this issue. We also express our gratitude to the referees who contributed by evaluating the articles. We look forward to your contributions for our upcoming issues.

Best regards.

Tolga Akay, Ph.D.

Editor

Editörden

Uluslararası bir hakemli dergi olan **Near East Historical Review (NEHR)**, yayın hayatına Ağustos 2011 yılında **Studies of The Ottoman Domain (SOTOD)** adıyla başlamıştır. İlk dokuz yılında kesintisiz olarak 17 sayısı yayımlanan dergimiz 2020 yılı itibariyle yeni adıyla yılda 4 sayı (Ocak - Nisan- Temmuz - Ekim)) olarak yayımlanmıştır. 2024 yılına kadar yılda dört sayı yayımlanan dergimiz bu tarihten itibaren yılda 2 sayı (Nisan-Ekim) olarak yayımlanma kararı alınmıştır. Yakın Doğu Coğrafyasının Tarihine dair bilimsel makaleleri yayımlayacak olan dergimizin dili Türkçe ve İngilizce'dir. Near East Historical Review 15. cilt 2. sayısında 6 farklı makaleyi okurlarına sunuyor. Bu sayıda yazılarıyla katkı sağlayan Ekrem Memiş&İlayda Kök, Selçuk Kılınç, Şaban Ortak, Hürü Sağlam Tekir, İlyas Topçu ve Murat Toman'a teşekkür ederiz. Makaleleri değerlendirerek katkıda bulunan hakem hocalarımıza şükranlarımızı sunarız. Yeni sayılarımız için katkılarınızı bekleriz.

Saygılarımızla.

Prof. Dr. Tolga Akay

Editör

Near East Historical Review

www.nehrreview.com

ANTİK YAKIN DOĞU'DA SİYASİ PROPAGANDA

Political Propaganda in Ancient Near East

Ekrem Memiş – İlayda Kök

Prof.Dr., Sinop Üniversitesi, Türkiye – Sinop Üniversitesi, Türkiye
e-mail: ememis2010@hotmail.com-ilosta9@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5283-518X-0009-0008-8778-355X

Near East Historical Review

16/1, April/ Nisan 2026
e-ISSN: 2717-6363 (Online)
www.nehrreview.com

Article Type - Makale Türü : Research Article / Araştırma Makalesi
Received Date - Geliş Tarihi : 19.01.2026
Accepted Date - Kabul Tarihi : 30.04.2026
Pages - Sayfa : 1 - 20
doi : <http://dx.doi.org/10.29228/nehrreview.89424>.

Citation - Atıf : Ekrem Memiş, İlayda Kök, “Antik Yakın Doğu’da Siyasi Propaganda”, *Near East Historical Review*, 16/1, April, 2026, pp. 1 – 20.

ANTİK YAKIN DOĞU'DA SİYASİ PROPAGANDA

Political Propaganda in Ancient Near East

Ekrem Memiş – İlayda Kök

Prof.Dr., Sinop Üniversitesi, Türkiye – Sinop Üniversitesi, Türkiye

e-mail: ememis2010@hotmail.com-ilosta9@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-5283-518X-0009-0008-8778-355X

Öz

Günümüz dünyasında daha ziyade yönetim başında bulunanların, geniş halk kitlelerini ya da rakiplerini etkilemek ve baskı altına almak amacıyla kullandıkları siyasi propagandanın, binlerce yıl geriye giden uzun bir geçmişi vardır. İlk medeniyetlerin ortaya çıktığı Antik Yakın Doğu coğrafyasında kurulan devletlerin yöneticileri ise propaganda faaliyetlerinde tanrıları da devreye sokmuş, böylece dini siyasal meşruiyet üretmenin güçlü bir aracı hâline getirmişlerdir.

Sümer, Akad, Babil, Asur, Mısır ve Pers kralları, hem siyasi icraatlarını anlattıkları yıllıklarda hem de saray ve tapınak duvarlarına kazdırdıkları kitabelerde dinî değerleri maharetle kullanmışlardır. Hükümdarların zaferlerini büyüyen, yenilgileri gizleyen ve yönetme yetkisini ilahî bir kaynağa dayandıran bu söylem, yalnızca halkı ikna etmeyi değil, düşman topluluklar üzerinde korku ve hayranlık uyandırmayı da hedeflemiştir.

Bu çalışma, Eski Mezopotamya, Eski Mısır, Eski Anadolu ve Eski İran'da kurulan büyük devletlerin yöneticilerinin başvurduğu siyasi propaganda örneklerini karşılaştırmalı bir bakışla ele almakta; iktidarın meşruiyetini sağlama, halkı etkileme ve rakipleri yıldırma süreçlerinde dinî söylemin nasıl araçsallaştırıldığını göstermeyi amaçlamaktadır. Böylece Antik Yakın Doğu'da din, siyaset ve iktidar ilişkilerinin propaganda bağlamında nasıl iç içe geçtiği ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Algı yönetimi, Din-siyaset ilişkisi, Eskiçağ devletleri, İktidar meşruiyeti, Krallık ideolojisi.

Abstract

In today's world, political propaganda, which is used mostly by those in power to influence and pressure large masses of people or their rivals, has a long history dating back thousands of years.

However, it is interesting that the rulers of the states established in the Ancient Near East, where the first civilizations emerged, included the gods in their propaganda, thus using religion as a political instrument. Indeed, the kings of Sumer, Akkad, Babylon, Assyria, Egypt and Persia were able to demonstrate the skillful use of religious values in political propaganda. As a matter of fact, the above-mentioned state administrators reached Nirvana in political propaganda, which is a kind of perception operation, both in the annals in which they described their political actions and in the inscriptions they engraved on the walls of their palaces or temples.

In this study, we have attempted to present a collection of examples of political propaganda conducted by the rulers of the great states established in Ancient Mesopotamia, Ancient Egypt, Ancient Anatolia and Ancient Iran.

Keywords: Divine kingship, Legitimacy, Political communication, Religion-politics relation, State ideology.

Giriş

Propaganda, sadece günümüz modern toplumlarının maruz kaldıkları bir algı operasyonu değildir. Tarihin erken dönemlerinden itibaren toplumları idare eden kişi ya da kişiler, hem idare edilenleri hem de rakiplerini etkilemek ve baskı altında tutabilmek için propaganda yöntemlerine başvurmuşlar ve bunda da büyük ölçüde başarılı olmuşlardır.

Antik Çağ toplumlarında propaganda yapanların genellikle o toplumu idare edenler olması, son derece dikkat çekicidir. Propagandaya maruz kalanlar ise ağırlıklı olarak geniş halk kitleleri ya da düşman kavimlerdir. En eski propaganda metinleri, sarayların ya da mabetlerin duvarları üzerine nakşedilmiş yazıtlarda karşımıza çıkmaktadır. Bazı Antik Çağ kralları askeri seferlerini anlatan annaller vasıtasıyla, bazıları ise inşa ettirdikleri devasa yapılarla toplumu etkilemeye çalışmışlardır. Toplum düzenini sağlamak ve adaleti tesis etmek için çıkarılan kanun metinlerinde bile siyasi propagandanın izlerini görmek mümkündür.

İlk medeniyetlerin ortaya çıktığı Antik Yakın Doğu toplumlarında siyasi propagandanın nasıl ve ne amaçlarla yapıldığını ve ne gibi sonuçlar elde edildiğini, biraz daha yakından incelemekte fayda vardır. Fakat daha önce Antik Çağ ya da Eskiçağ denilince ne anlaşılmalıdır? Bu çağın zaman ve mekân bakımından sınırları nerede başlar, nerede biter? şeklindeki soruların cevabını vermek gerekir.

19. yüzyıla gelinceye kadar, Eskiçağ ya da Antik Çağ Tarihi denildiği zaman sadece Yunan ve Roma medeniyetlerinin gelişip yayıldığı çağ anlaşılıyor ve zaman olarak da MÖ 8. yüzyıl ile MS 6. yüzyıl arasındaki zaman dilimi dikkate alınmıyordu. Fakat Mezopotamya, Mısır ve Anadolu'da yapılan arkeolojik kazılar neticesinde Eski Doğu'da da büyük medeniyetlerin varlığına şahit olundu. Böylelikle Eskiçağın zaman ve mekân bakımından sınırları değişti. 19. yüzyılın ilk yarısında hem Mezopotamya orijinli çivi yazısı hem de Mısır hiyeroglifleri deşifre edildi. Tabletler üzerine yazılmış çivi yazılı binlerce metin ve taşlar ya da papirüsler üzerine Mısır hiyeroglifleri ile yazılmış metinlerde anlatılan hadiseler, Eski Doğu medeniyetleri hakkındaki bilgilerimizi inanılmaz derecede artırdı.¹

Yapılan araştırmalar, yazının ilk kez Mezopotamya'ya Orta Asya'dan göçmen olarak gelen ve buradaki köy kültürünü şehir kültürüne dönüştüren Sümerler tarafından icat edildiğini ortaya koymuştur. Söz konusu yazının MÖ 3200'lerde icat edildiği ve yaklaşık üç bin yıl boyunca Antik Yakın Doğu kavimleri tarafından, kendi dillerini ifade etmek için kullanıldığı tespit edilmiştir. Sümerlerin keşfettiği çivi yazısı ile neredeyse aynı zaman dilimi içerisinde Mısırlıların da Mısır Hiyeroglif Yazısı'nı icat ettikleri ve kullanmaya başladıkları öne sürülmektedir. Anadolu, Yunanistan ve İtalya gibi diğer medeniyet merkezlerinde ise yazı, çok daha geç dönemlerde kullanılmaya başlanmıştır. Fakat her ne olursa olsun, yazı, tarihi devirlerin ve tarihi devirlerin ilk basamağını oluşturan Eskiçağın başlangıcı olarak kabul edilir. Bu yüzdendir ki, bilim insanları haklı olarak "Tarih yazı ile başlar" cümlesini kullanma ihtiyacını hissederler.² Bu bakış açısı, hemen herkes tarafından kabul edilmiş görünmektedir.

Ancak itiraf etmek lâzımdır ki, yazının icadından günümüze kadar uzanan süreç, yaklaşık 5000 yıllık çok kısa bir zaman dilimidir. Halbuki insanoğlu yüzbinlerce yıldan beri varlığını devam ettirmeye çalışmaktadır. Doğrusunu söylemek gerekirse, yazının icadı ile başlayan süreç, sadece kayıt altına alınmış olan kısa bir zaman dilimini gözler önüne serer. İşte bu yüzdendir ki, yazının icadından önceki uzun süreli geçmişin de tarihçiler tarafından dikkate alınması icabeder. Çünkü geçmiş dönemlerin deneyim ve kazanımları, yazının kullanılmaya başlanmasından sonra da mevcudiyetini ve geçerliliğini devam ettirmiştir. Üstelik yazılı belgelerin aktarmış olduğu

¹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Kaynaklarında Türkler ve Bazı Önemli Sorunlar*, Ekin Yayınevi, 1. Baskı, Bursa 2024, s. 14.

² Ekrem Memiş, "Antik Çağ Ne Demektir?", *Near East Historical Review*, 14(1), 2024, s. 2.

bilgilere de tam olarak güvenemeyiz. Çünkü bu belgeler, genellikle devlet yönetiminde söz sahibi olanlar ya da devleti tek başına idare edenlerin bakış açılarına göre kaleme alınmışlardır. Bu nedenle, tarafsız bir gözle oluşturulup oluşturulmadıkları tam olarak bilinmeyen yazılı belgelerin tarihin kurgulanmasında ne denli güvenilir oldukları hususu, her zaman tartışmaya açıktır. Halbuki arkeolojik kalıntılar bizi hiçbir zaman yanıltmazlar.³ Önemli olan, onları doğru değerlendirmektir. İşte bu yüzdendir ki, geçmişin kurgulanması sadece yazılı belgelere dayanılarak yapılmamalıdır. Doğru sonuçlara ulaşabilmek için, yazısız buluntuların da sürece dahil edilmesi şarttır.⁴

Daha önceki satırlarda da ifade edildiği üzere, yazının kullanılması muhtelif coğrafyalarda farklı zamanlarda gerçekleşmiş olsa da bu noktada tarihçiler işin kolayını bulmuşlar ve yazının ilk ortaya çıktığı MÖ 3200'leri Eskiçağın başlangıcı olarak kabul etmişlerdir.⁵ Fakat asıl sorun Eskiçağın başlangıcı ile ilgili olmayıp, bu çağın ne zaman sona erdiği noktasında düğümlenmektedir. Gerçekten, hemen herkes Eskiçağın MÖ 3200'lerde yazının icadı ile başladığı konusunda fikir birliği içerisindedir. Fakat Eskiçağın sonu Ortaçağın da başlangıcı için bugüne kadar değişik tarihler önerilmiştir. Bu tarihler arasında öne çıkanlar; 325, 375, 395 ve 476 yıllarıdır.⁶ Bu tarihlerin biraz daha yakından incelenmesinde fayda vardır.

325 yılında İznik Ruhani Meclisi toplanmış ve bu toplantıda alınan bir kararla İncil sayısı dörde indirilmiştir. Bunlar; Matta, Markos, Luka ve Yuhanna incilleridir. Yüzlerce İncil arasından bu dört İncil'in seçilmesi, dinî açıdan, Hristiyan Avrupa için önemli bir hadisedir.⁷

375 yılı Kavimler Göçü'nün başlangıcı olup, bu göçler sonunda iki önemli gelişme yaşanacaktır ki, bunlardan ilki 395 yılında Roma İmparatorluğu'nun Doğu ve Batı Roma olmak üzere ikiye ayrılması, ikinci önemli gelişme ise 476 yılında Batı Roma İmparatorluğu'nun beklenmedik bir şekilde yıkılmasıdır.⁸

Ancak hemen belirtelim ki, bu dört önemli tarih dışında, Justinianus devrini (527-565), Eskiçağın sonunu işaretlemek için kullanan tarihçiler de vardır. Aslına bakılacak olursa, yukarıda önerilen tarihlerin hiçbirinin gerçekte sağlam bir dayanağı yoktur.⁹ Çünkü önerilen tarihlerde vuku bulan hadiselerin tümü Avrupa tarihi ile ilgilidir ve sözü edilen rakamlar, 4. yüzyılın ilk yarısından başlayarak 6. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanmaktadır. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu konuda tam bir fikir birliğine varılamaması, kafaları karıştırmaktadır. Üstelik bazı otoriteler, Eskiçağın sonu için önerilen zaman sınırını 700'lere hatta 800'lere kadar uzatmaktadır. Gerçekten, onlara hak vermemiz gerekir. Çünkü hiçbir devir, birdenbire sona ermez. Bu cümleden olmak üzere, Eskiçağın kurum ve gelenekleri de bir süre daha devam etmiş görünmektedir. En mantıklı olanı, Avrupa Ortaçağı'nı 8. yüzyıl ortalarından itibaren başlatmaktır. Fakat tam bu noktada karşımıza bir başka engel daha çıkmaktadır ki, o da tarihin sadece Avrupa tarihi olarak algılanmasının doğru olmadığı gerçeğidir. Çünkü dünya sadece Avrupa'dan ibaret değildir. Hem Avrupa tarihinde hem de dünya tarihinde önemli roller oynamış bulunan başka milletleri de bu sürecin içerisine dahil etmeden, sağlıklı sonuçlara ulaşmak mümkün değildir. Dünya tarihinde önemli pay sahibi olan kavimlerden biri de Türklerdir. Üstelik Türkler tek bir coğrafyada değil, dünyanın muhtelif coğrafyalarında yurtlar edinmişler ve değişik isimlerle anılan birçok devlet kurmuşlardır.¹⁰ Eskiçağ Türklüğünü de

³ Muharrem Taner Tarhan, *Tarih Yazımında Arkeolojinin Önemi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1995, s. 29.

⁴ Memiş, *Eskiçağ Kaynaklarında Türkler ve Bazı Önemli Sorunlar*, Ekin Yayınevi, s. 15.

⁵ Ekrem Memiş & Cemil Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Yayınevi, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Bursa 2019, s. 2.

⁶ Bülent İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, Bilim Teknik Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 1994, s. 17.

⁷ Memiş & Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, s. 2.

⁸ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Yayınevi, Gözden Geçirilmiş 5. Baskı, Bursa 2019, s. 15.

⁹ Bülent İplikçioğlu, *Eski Batı Tarihi I*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 1. Baskı, Ankara 1997, s. 14.

¹⁰ Ekrem Memiş, *Türk Kültür Tarihi (Türk Kültüründen Bazı Kesitler)*, Ekin Yayınevi, Gözden Geçirilmiş 5. Baskı, Bursa 2015, s. 6.

dikkate aldığımız zaman, Eskiçağın zaman bakımından sınırlarını MS 10. yüzyıl ortalarına kadar uzatabiliriz.¹¹ O halde denilebilir ki, Eskiçağın başlangıç noktası yazının icat edildiği MÖ 3200'ler, bitiş noktası da Türklerin önemli bir kısmının İslamiyeti kabul ettiği MS 10. yüzyıl ortalarıdır.

Eskiçağın zaman bakımından sınırlarını bu şekilde belirledikten sonra, şimdi de mekân bakımından sınırların nereden başlayıp nerede sona erdiği meselesini gözden geçirebiliriz. Eskiçağ otoritelerinin önemli bir kısmı, bu çağın sınırlarını belirlemeye çalışırken daha ziyade Hellen (Yunan) ve Roma tarihindeki hadiseleri dikkate almışlardır.¹² Onlara göre Eskiçağ, mekân bakımından, doğuda Hindistan'daki İndus vadisinden batıda İspanya ve Britanya'ya, kuzeyde Ren ve Tuna nehirlerinden güneyde Büyük Sahra'ya kadar uzanan saha içerisinde cereyan etmiştir. Bu muazzam sahanın birbiriyle teması yalnız Akdeniz aracılığı ile mümkün olmuştur. İşte bu yüzden ki, Eskiçağ Tarihi'ne "Akdeniz Medeniyetleri Tarihi" de denilir.¹³

Eskiçağın zaman ve mekân bakımından sınırlarını bu şekilde belirledikten sonra, artık asıl konumuz olan Antik Yakın Doğu'da Siyasi Propaganda meselesini gözden geçirmeye başlayabiliriz.

1. Antik Yakın Doğu Dünyasında Siyasi Propaganda

Antik Yakın Doğu dünyası denildiği zaman, bugünkü Orta Doğu coğrafyası anlaşılmalıdır. Antik Yakın Doğu dünyasını oluşturan dört önemli coğrafya vardır ki, bunlar; Eski Mezopotamya, Eski Mısır, Eski Anadolu ve Eski İran coğrafyalarıdır. Günümüzden binlerce yıl önce bu coğrafyalar, önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmışlardır. Gerçekten, söz konusu coğrafyalarda büyük devletler kurulmuş ve bu devletler varlıklarını sürdürebilmek için birtakım önlemlere başvurmuşlardır. Bu önlemlerden biri de yönetim başında bulunanların yapmış oldukları siyasi propaganda faaliyetleridir.

1.1. Eski Mezopotamya Devletlerinde Siyasi Propaganda

Antik Yakın Doğu'nun önemli medeniyet merkezlerinden biri olan Mezopotamya, Yunanca'da "iki nehir arası" anlamına gelmektedir.¹⁴ Bu iki nehir, Anadolu topraklarından doğan ve Irak'ın güneyindeki Basra Körfezi'nden denize dökülen Dicle ve Fırat nehirleridir. Dolayısıyla adı geçen iki nehrin hayat verdiği tüm topraklar, "Mezopotamya" kavramı içerisine girer. Doğu ve Güneydoğu Anadolu ve Suriye toprakları Yukarı Mezopotamya, Irak toprakları ise Aşağı Mezopotamya ya da Güney Mezopotamya olarak adlandırılır.

Dicle ve Fırat nehirlerinin hayat verdiği topraklar üzerinde Sümerler başta olmak üzere, Akadlar, Babilliler, Asurlular, Elamlar, Kaslar, Mitanniler, Aramiler ve adını saymadığımız daha birçok kavmin damgası ve emeği vardır.¹⁵ Verimli topraklara sahip olduğu için, tarihin erken dönemlerinden itibaren birçok kavmin istilasına uğrayan Mezopotamya, ilklerin de anavatanı sayılır. Gerçekten, yazıyı ilk icat edenler, ilk yazılı kanunları yapanlar, ilk eğitim kurumlarını hizmete açanlar, sosyalizmin temellerini atanlar, din ve devlet işlerini birbirinden ilk ayıranlar, ilk dünya haritasını çizenler ve daha nice ilkleri ortaya koyanlar, Mezopotamya kavimleridir. Dünya tarihinin bilinen ilk imparatorluğu da bu topraklar üzerinde kurulmuştur.

Ancak ilklerin ortaya çıktığı bu topraklar üzerinde meydana getirilen medeniyet, tek bir kavme ait değildir. Bu medeniyet, Sümerler başta olmak üzere yukarıda isimlerini zikrettiğimiz

¹¹ Ekrem Memiş, *Eskiçağda Türkler*, Çizgi Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Konya 2009, s. 31.

¹² Memiş & Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, s. 4; Memiş, *Eskiçağ Kaynaklarında Türkler ve Bazı Önemli Sorunlar*, s. 19.

¹³ İplikçioğlu, *Eski Batı Tarihi I*, s. 12; Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 18.

¹⁴ Füzüzan Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara 1983, s. 9.

¹⁵ Ekrem Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Yayınevi, Gözden Geçirilmiş 6. Baskı, Bursa 2023, s. 1.

birçok kavmin yanı sıra, Sümerlerden önce bu topraklar üzerinde oturan otokton halkın ortak malıdır.¹⁶ Mezopotamya medeniyeti, kültürel ve ticari ilişkiler çerçevesinde komşu ülkelere yayıldığı gibi, ilerleyen zaman dilimi içerisinde Batı medeniyetine de öncülük edecektir.

MÖ 3500'lerde Mezopotamya topraklarına göçmen olarak gelip yerleşen ve çok geçmeden Dicle ve Fırat boylarında birçok şehir devleti kuran Sümerler, siyasi propagandanın da mucidi sayılırlar. İşin ilginç yanı, Sümer şehir devletlerini yöneten ve "En" ya da "Ensi" unvanını taşıyan bu küçük krallar, yönetme yetkisini tanrılardan aldıklarını ya da o kenti tanrıların yeryüzündeki temsilcileri olarak yönettiklerini, yazdırmış oldukları yıllıklarda ve kitabelerde dile getirmişlerdir. Örneğin MÖ 2375'lerde bir halk ihtilali neticesinde Lagaş kentini yönetimini ele geçiren Urukagina, çıkarmış olduğu yasa metinlerinin giriş kısmında şöyle demektedir: "*Vaktiyle adalet vardı. Enlil'in¹⁷ kahramanı Ningirsu,¹⁸ Urukagina'ya Lagaş'ın krallığını ihsan ettiği zaman, 36 bin kişinin içinden onu seçtiği zaman.....*"¹⁹

Bu cümlelerde Urukagina, kral olarak tanrılar tarafından görevlendirildiğini ve binlerce kişi arasından bu görevi yapmak üzere kendisinin seçildiğini beyan eder.²⁰ Yine aynı şekilde III. Ur Sülalesi'nin kurucusu Ur-Nammu da kanunlarının prolog (önsöz) kısmında: "*Ay Tanrısı Nanna'nın Ur şehrini yönetmek üzere kendisini seçtiğini*" dile getirir.²¹ Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bütün bunlar bize gösteriyor ki, Sümer kralları, her vesile ile yönetme yetkisini tanrılardan aldıklarını, bırakmış oldukları vesikalarda dile getirmeye çalışmışlardır. Kralların tanrılarla bağlantılı olduğunu gösteren bu tür ifadeler bir çeşit propaganda olup, dinin siyasete nasıl alet edildiğinin de en çarpıcı örnekleri olarak karşımıza çıkarlar.

MÖ 2350'lerde kendi devletlerini kurma başarısını gösteren ve güneyin Sümerleri ile kuzeyin Samilerini aynı çatı altında toplamaya muvaffak olan Akadlar zamanında (MÖ 2350-2150) ise, siyasi propaganda konusunda çok daha ileri bir seviyeye ulaşıldığı, gözlerden kaçmayacaktır. Gerçekten, kurucu kral Sargon ve torunu Naram-Sin zamanında gerçekleştirilen askeri seferleri anlatan metinlerde, Akad krallarının tanrı ve tanrıçalar sayesinde başarılı oldukları vurgulanır. Örneğin Akad kralı Naram-Sin, MÖ 2250'lerde galibiyetle neticelendirdiği Anadolu seferinden dönerken, ormanları ile ünlenmiş Amanos bölgesini de ele geçirmeyi başarır. Nitekim Ur'da bulunmuş olan Akkadça bir metinde: "*.....(Tanrı) Nergal, kudretli Naram-Sin için yolu açtı ve ona Arman'ı ve İbla'yı verdi ve ona Amanos'u, Sedir Dağı'nı ve Yukarı Deniz'i bağışladı*" denilmektedir.²²

Fakat bir süre sonra Naram-Sin, tanrılardan yardım alma işini abartır ve kendisini "Tanrı-Kral" olarak ilân eder.²³ Yazdırmış olduğu metinlerde de isminin başına "DİNGİR" yani "TANRI" işaretini koydurur. Ayrıca o, kendisini, kayalar üzerine yaptırmış olduğu kabartmalarda "çift boynuzlu miğfer" giyinmiş olarak resmetmiştir ki, "çift boynuz", tanrılık

¹⁶ Sümerler öncesinde Mezopotamya'da yaşayan ve yazılı bir kültüre sahip olmadıkları anlaşılan otokton (yerli) halka Batılı tarihçiler Presümerienler ya da Protofıratlılar gibi isimler vermişlerdir.

¹⁷ Sümerlerin Baş Tanrısı.

¹⁸ Lagaş kentinin tanrısı.

¹⁹ Mebrure Tosun & Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1975, s. 24.

²⁰ Ekrem Memiş, "Eski Mezopotamya'da Yönetme Yetkisinin Tanrısallığı Meselesi", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 124.

²¹ Tosun & Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, s. 37.

²² James Bennett Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, Princeton University Press, Princeton 1955, s. 268.

²³ Marc Van De Mierop, *Antik Yakın Doğu'nun Tarihi (İÖ 3000-323)*, İngilizce'den Çeviren: Sinem Gül, Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2006, s. 91.

alâmetidir.²⁴ Bu yaklaşım tarzı, tanrı adına bütün dünyayı yönetmek anlamına gelir. Akad krallarının kullanmış oldukları “Evrenin Kralı”, “Dört İklim Kralı” gibi unvanlar da bu anlayış biçimini teyit eder. Bütün bu örneklerden anlaşılacağı üzere, Akad kralları, geniş halk kitlelerini ve düşmanlarını etkileyebilmek adına, tanrıları ve tanrısal güçleri, siyasi propagandalarına alet etmekten çekinmemişlerdir. Bu durum, günümüz teologlarının sık sık dile getirdikleri “Allah ile aldatmak” anlayışı ile birebir örtüşmektedir.

Eski Mezopotamya tarihinde geniş halk kitlelerini etkilemek amacıyla siyasi propagandaya başvuran ve bunu yaparken dinî öğeleri de kullanmaktan çekinmeyen bir kavim daha vardır ki, onlara Asurlular denilmektedir. Özellikle Ege Göçleri²⁵ neticesinde Hitit, Mitanni ve III. Babil devletlerinin yıkılmasından sonra, MÖ 1. Binyıl Önasya dünyasının en güçlü devleti olmayı başaran Asur Devleti kralları, askeri seferlerini anlattıkları kitabeleri ve yıllıkları birer siyasi propaganda aracı olarak kullanmışlardır. Bu cümleden olmak üzere, Yeni Asur Devleti krallarından III. Salmanassar (MÖ 859-824), Damascus (Şam) kralı Hadadezer, Hamat kralı İrhulini ve İsrail kralı Akhab'ın oluşturduğu koalisyona karşı MÖ 854 yılında Şam'ın kuzeyindeki Qarqar mevkiinde verdiği savaşı, annallerinde bütün ayrıntıları ile gözler önüne sermektedir. İki tarafın da ağır kayıplar verdiği bu savaşta, III. Salmanassar, o kadar çok düşman öldürmüştü ki, Orontos (Asi) nehrini düşman cesetlerinden oluşturulmuş bir köprü üzerinden geçmişti.²⁶ III. Salmanassar, Qarqar savaşını, kendi ağzından şöyle nakletmektedir: “*Daima önümde yürüyen Tanrı Nergal'in ordularıyla onlara galebe çaldım. On dört bin kişiyi öldürdüm. Üzerlerine Adad gibi tufanlar yağdırdım. Cesetlerini parçalattım. Ovayı kan rengine boyadım.*”²⁷

Görülüyor ki, Asur kralı III. Salmanassar, bu zaferi Harp ve Cehennem Tanrısı Nergal ve Fırtına Tanrısı Adad'ın yardımlarıyla kazanabilmişti. Aslına bakılacak olursa, Asur ordusunun bu savaşta verdiği kayıp da azımsanmayacak kadar ağırdı. O halde, bu nasıl bir zaferdi? Tanrıların yardımıyla karşısındaki gücü zar zor yenebilen Asur kralı, tanrıların yardımı olmasa, acaba ne yapacaktı?

Bize öyle geliyor ki, Asur kralı aslında bu savaşta mutlak bir galibiyet elde edememişti. Fakat tanrılardan yardım alan bir kralın yenilgiye uğramış olmasını da geniş halk kitlelerine anlatmak biraz zor görünüyordu. Çünkü işin içerisinde tanrılar vardı. Bu yüzdendir ki kral, kesin bir zafer elde edemese de bunu, kazanılmış bir zafer gibi halka anlatabilirdi. Halk da zaten kralına inanmaya hazırdı.

Diğer Asur kralları da yazdırmış oldukları kitabelerde sürekli galip geldiklerini, düşman kuvvetlerini tanrıların yardımıyla ezdiklerini dile getirmişlerdir.²⁸ Bu basmakalıp ifadeler ve

²⁴ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 84; Marc Van De Mieroop, *Antik Yakın Doğu'nun Tarihi (İÖ 3000-323)*, Çeviren: Sinem Gül, Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2006, s. 92; Memiş, “Eski Mezopotamya’da Yönetme Yetkisinin Tanrısalılığı Meselesi”, s. 128.

²⁵ Ege Göçleri hakkında geniş bilgi edinmek için bkz; Robert Alexander Stewart Macalister, *The Philistines*, Oxford University Press, London 1914, s. 20-28; Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1971, s. 87-92; Richard David Barnett, “The Sea Peoples”, *Cambridge Ancient History II/2*, Chapter XXVIII, Cambridge 1975, s. 359-371; Füzuran Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 125-126; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Yayınevi, Gözden Geçirilmiş 16. Baskı, Bursa 2022, s. 165-174; Memiş & Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, s. 107-121; Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 234-240; Ekrem Memiş & Cemil Bülbül, *Amurrular (Arapların En Eski Ataları)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayını, Elâzığ 2012, s. 87-101; Joseph Morris, *The Origins of the Sea Peoples*, Florida State University Classics, Florida 2006, pp. 1-54; Ekrem Memiş, “The Place and Importance of the Sea Peoples Migration in Ancient History”, *Near East Historical Review*, 13(2), April 2023, pp. 167-179; Ekrem Memiş, *Antik ve Klâsik Kaynakların Işığında Sinop ve Çevresinin Tarihi*, İdeal Kültür Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2025, s. 90-94.

²⁶ Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, s. 233.

²⁷ Lütfi Gürkan Gökçek, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015, s. 145.

²⁸ Eva Cancik-Kirschbaum, *Assurlular*, Çeviren: Firuzan Gürbüz Gerhold, Alfa Basım Yayım Dağıtım, 1. Baskı, İstanbul 2020, s. 89-100.

zafer naraları, neredeyse bütün Asur kralları tarafından kullanılmıştır. Yönetenlerin aktarmış oldukları bu abartılı galibiyet haberleri halk kitleleri tarafından coşkuyla karşılanırken, düşman memleketlerde endişe ve korkuya sebep olmuştur. Annallerde ve kitabelerde yer alan bu tür zafer haberleri, Asur krallarının siyasi propaganda yapma ve halkı ikna etme konusunda ne kadar başarılı olduklarını açık ve net bir şekilde gözler önüne sermektedir.

1.2. Eski Mısır'da Siyasi Propaganda

Antik Yakın Doğu'nun önemli medeniyetlerinden biri de Nil nehrinin hayat verdiği Mısır topraklarında kurulmuştur. Bir nehir medeniyeti olan Mısır medeniyeti, sahip olduğu her şeyi Habeşistan (Etiyopya)'dan doğan ve Mısır'da Akdeniz'e dökülen Nil nehrine borçludur. Eğer Nil nehri Mısır'a hayat vermeseydi, bu ülke bir çöl ülkesi olmaktan öteye geçemezdi. İşte bu yüzden ki, tarihin babası olarak kabul edilen Halikarnassos'lu Herodotos'un da dediği gibi, "Mısır, Nil'in bir armağanıdır."²⁹

MÖ 5000-3500 yılları arasına tarihlenen Neolitik Devir'de ziraatla uğraşan ilk köy topluluklarının ortaya çıktığı Mısır'da MÖ 3200'lerde devletleşme süreci başlamıştır. MÖ 3. yüzyılda yaşamış olan Mısır tarihçisi rahip Manetho, ilk Mısır firavununun Aşağı ve Yukarı Mısır'ı birleştiren Menes olduğunu belirtmektedir.³⁰ Birleşik Mısır Krallığı'nın kuruluşu, MÖ 3200'lere tarihlenmektedir. Aynı zaman dilimi içerisinde Mısır Hiyeroglif yazısının da devreye girmesiyle tarihi devirlerin başladığı ve Mısır ülkesinde cereyan eden hadiselerin kayıt altına alındığından söz edilir.

Kendilerini "Tanrı-Kral" kabul eden firavunlar idaresindeki Mısır, en ihtişamlı dönemlerinden birini, MÖ 2700-2500 yılları arasında hüküm süren IV. Sülale zamanında yaşamıştır. Bu sülaleye mensup firavunlardan Keops, Kefren ve Mikerinos adına inşa edilen piramitler, günümüzde de dimdik ayakta durmaktadırlar. Dünyanın yedi harikasından biri olarak kabul edilen Gize vadisindeki bu muhteşem yapıların inşasında milyonlarca ton taş kullanılmıştır. Piramitler üzerinde incelemelerde bulunan bilim insanları, Gize piramitlerinin en büyüğü olan Keops piramidinin yapımında 2.300.000 (iki milyon üç yüz bin) adet kalker taşı plâkası kullanıldığını ve bunların her birinin ortalama ağırlığının 2500 kilogram (iki buçuk ton) geldiğini hesap etmişlerdir. Orijinali 146 metre yüksekliğindeki bu anıt mezar, günümüzde 138 metre olarak ayakta durmaya devam etmektedir.³¹ Yüksekliğinde görülen 8 metrelik kayıp, Mısır'da sık sık yaşanan kum fırtınalarının sebebiyet verdiği aşınmalardan kaynaklanmış görünmektedir. Hangi sebeple inşa ettirilmiş olursa olsun, uzaydan çekilen fotoğraflarda da rahatlıkla görülen bu anıtsal yapılar, günümüz insanlarını bile hayretler içerisinde bırakmaktadır. Çünkü günümüz teknolojisinin geniş imkânlarıyla bile böylesine muhteşem yapıların inşası mümkün görünmemektedir. Belki de o dönemin Mısırlı yöneticileri, halk üzerinde saygı ve korku uyandırmak, komşu kavimler üzerinde de gıpta ile karışık derin duygular yaratmak amacıyla devasa büyüklükteki bu anıt mezarları inşa ettirmişlerdi. Böylesine muhteşem yapıların mevcudiyeti, IV. Sülale zamanında Mısır'ın ekonomik yönden çok güçlü olduğunun da bir göstergesi olsa gerektir. Bütün bunlar bir yana, Mısır piramitleri, görsel anlamda bir propaganda aracı olarak da kullanılmış olabilir. Günümüz insanlarının bile gıptayla baktığı bu eserler, o günün insanlarını da derinden etkilemiş olmalıdırlar.

Fakat hiç şüphe yoktur ki, Mısır tarihinin siyasi propaganda konusundaki en maharetli firavunu, MÖ 1301-1236 yılları arasında iktidar olan II. Ramses'tir. XIX. Sülale'nin bu ünlü firavunu, yaklaşık 65 yıl iktidarda kalmıştır. Onun zamanında vuku bulan iki önemli hadise vardır. Bu hadiselerin ilki, MÖ 1296 yılında Kuzey Suriye'nin Kadeş mevkiinde meydana gelen

²⁹ Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 70.

³⁰ Turgut Yiğit, *Eski Mısır Tarihi (Tarihöncesinden Hellenistik Çağ'a)*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019, s. 31.

³¹ Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 78.

Kadeş Meydan Muharebesi'dir. İkincisi ise söz konusu savaştan 16 yıl sonra Hitit ve Mısır devletleri arasında gerçekleşen Hitit-Mısır Barış Antlaşması'dır.

Kuzey Suriye egemenliği yüzünden Hitit ve Mısır ordularını karşı karşıya getiren tarihin bu ilk meydan muharebesinin gerçek galibinin kim olduğu, tarihçiler tarafından uzun süre tartışılmıştır. Çünkü her konuda ayrıntılı bilgi aktaran Hitit kaynaklarının bu konuda açık ve net bilgiler vermemesi, buna karşılık firavun II. Ramses'in, yazdırmış olduğu kitabelerde büyük bir zafer kazandığını ve Hititleri ağır bir yenilgiye uğrattığını anlatması, insanları şaşkıncıya düşürür. Adı geçen firavunun, milyonlarca düşman askerine karşı tek başına mücadeleye çıktığını ve onları ağır bir yenilgiye uğrattığını dile getirmesi, belki bu kitabeyi okuyanları etkileyebilir. Ancak bunun gerçekle hiçbir ilgisi yoktur. Çünkü o çağda milyonlarca kişiden oluşan bir ordudan söz etmek imkânsızdır. Kaldı ki, Kadeş Meydan Muharebesi'nde karşı karşıya gelen her iki ordu da sayısal bakımdan birbirine denktir ve her iki tarafta da yaklaşık 30 bin kişilik bir kuvvet bulunmaktadır. Hal böyleyken, firavunun milyonlarca düşman askerini tek başına yendiğini, Hitit kralı Muvattalı'nın korkudan tir tir titrediğini ve nihayetinde Hititlere karşı büyük bir zafer kazandığını beyan etmesi, safsatadan başka bir şey değildir ve gerçeklerle bağdaşmaz. Firavunun yaptığı, düpedüz bir algı operasyonudur. Bize göre, buradaki anlatım, abartılı bir siyasi propagandadır.

Bu konuda kısa bir değerlendirme yapacak olursak, şunları söyleyebiliriz: Mısır firavunu II. Ramses'in 5. iktidar yılında, MÖ 1296'da Hitit ve Mısır orduları, Kuzey Suriye'deki Kadeş mevkiinde karşı karşıya gelmişlerdir. Başlangıçta Hitit kuvvetleri, Mısır kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğratsalar da Hitit ordusunda yer alan paralı askerlerin zaferi kazandıkları inancıyla firavunun ordugâhını yağmalamaya kalkışmaları, ayrıca sonradan firavuna yardım için gelen takviye kuvvetlerin devreye girmesiyle firavun II. Ramses durumunu düzeltmiş, en azından canını kurtarmayı başarmıştır. Fakat ne gariptir ki, gerçekte savaşı kaybeden firavun, sanki büyük bir zafer kazanmış gibi olayı abartılı bir şekilde kitabelere nakşettirmiş, üstelik sözde zaferini birçok tapınağın duvarları üzerinde resmettirmiştir. Hitit kaynaklarının bu konuda yeterli bilgi vermemesi yüzünden pek çok tarihçi, firavunun zaferini inandırıcı bulmuştur. Ancak Kuzey Suriye beylikleri ile Hitit krallarının yaptıkları birçok antlaşma metninin ortaya çıkmasıyla birlikte, II. Ramses'in anlattıklarının abartılı olmak bir yana, tamamen yalan ve düzmece olduğu anlaşılmıştır. Çünkü az da olsa analitik düşünce yapısına sahip olan sıradan bir tarihçi bile, firavunun anlattıklarının gerçeklikten uzak olduğunu hemen anlayacaktır. Şöyle ki, Kadeş Meydan Muharebesi vuku bulmadan önce Kuzey Suriye üzerinde egemen olan güç, Hitit Devleti idi. Bu savaş, Kuzey Suriye üzerindeki Hitit egemenliğini ortadan kaldırmak için yapıldı. Peki, sonunda ne oldu? Egemen güç değişti mi? Hayır, elbette ki değişmedi. Savaştan önce olduğu gibi, savaştan sonra da bölgedeki Hitit hâkimiyeti devam etti. Peki, bunun böyle olduğunu nereden biliyoruz? Amurru Krallığı başta olmak üzere, Kuzey Suriye bölgesindeki şehir devletleri, savaştan sonra da yıllık vergilerini Hitit krallarına ödemeye devam ettiklerine ve bağlılık antlaşmalarını da Hitit kralları ile yenilediklerine göre, demek ki Kuzey Suriye üzerindeki hâkim güç, evvelen olduğu gibi yine Hitit Devleti idi. Üstelik firavunun bundan sonraki süreçte Suriye seferlerine devam etmesi keyfiyeti, karşısındaki gücü henüz yeneemediğini göstermektedir. Eğer tersi olsaydı, yani bu savaşın galibi Mısır firavunu II. Ramses olsaydı, bölgedeki küçük krallar ona tâbi olurlar ve yıllık vergilerini de Mısır firavununa öderlerdi. Bütün bunlar açıkça göstermektedir ki, Kadeş Meydan Muharebesi'nin gerçek galibi Hititlerdir.³²

³² Mısır firavununun abartılı anlatımı için bkz: C. W. Ceram, *Tanrıların Vatanı Anadolu*, Türkçesi: Esat Mermi Erendor, Remzi Kitabevi Yayını, 2. Baskı, İstanbul 1984, s. 128-132.

³³ Ekrem Memiş, "Kadeş Meydan Muharebesi ve Sonrasında Meydana Gelen Gelişmeler Üzerine Kısa Bir Değerlendirme", *Prof. Dr. Sebahattin Bayram Armağanı- Eskiçağ Tarihi Yazıları*, Çizgi Kitabevi Yayını, 1. Baskı, Konya 2023, s. 409-410.

Savaştan yaklaşık 16 yıl sonra, MÖ 1280 yılında, Hitit ve Mısır devletleri arasında tamamen eşit şartlara dayalı bir barış antlaşması yapıldı. Söz konusu barış antlaşmasının altında mührü bulunanlar, Mısır firavunu II. Ramses ile Hitit kralı III. Hattuşili idi. Demek oluyor ki, savaş esnasında Hitit kuvvetlerinin başında bulunan II. Muvattali, artık hayatta değildi. Onun yerini küçük kardeşi III. Hattuşili almıştı. III. Hattuşili'nin siyasi hayatındaki en büyük başarısı, Mısır Devleti ile bir barış antlaşması yapmaya muvaffak olması ve Antik Yakın Doğu dünyasına rahat bir nefes aldırmasıdır.

Tam burada, çok önemli bir hususa dikkat çekmek istiyoruz. Neredeyse 75 yılı aşkın bir süredir tarih ders kitaplarında sanki tabuymuş gibi hiç değişmeyen bilgi, Kadeş Barış Antlaşması ile ilgilidir. İşin ilginç yanı, Hitit devlet arşivinde bu isimle anılan bir antlaşma metni yoktur.

1940'lı ve 1950'li yıllarda basılmış olan tarih ders kitaplarında:” *Hitit ve Mısır devletleri arasında yapılan Kadeş Barış Antlaşması, tarihin bilinen ilk yazılı antlaşmasıdır*” şeklinde yer alan bilgi, her nedense 2000'li yıllarda basılmış tarih ders kitaplarında da mevcudiyetini aynen korumaktadır. Halbuki son 75 yılda çok şey değişmiş, binlerce yeni belge bulunmuştur. Bu belgelerden anlaşıldığına göre, söz konusu antlaşmadan önce yapılmış birçok antlaşma vardır. Madduwattaş Antlaşması, Hukkanaş Antlaşması, Şunaşşura Antlaşması, Mattivaza Antlaşması ve Alakşanduş Antlaşması, ilk aklımıza gelenlerdir. Durum böyleyken, söz konusu antlaşmayı, tarihin kaydettiği ilk yazılı antlaşma olarak tanımlamak ve öğrencilere de bu şekilde öğretmek, tarih ilmine yapılmış en büyük saygısızlıktır.³⁴ Kaldı ki bu antlaşma, Hitit krallarının yapmış oldukları antlaşmalar içerisinde bile, tarih sıralamasına göre, 16. sırada yer almaktadır. Fakat şunu söyleyebiliriz ki, bu antlaşma, iki büyük devletin eşit şartlara dayalı olarak yaptıkları uluslararası nitelikteki ilk barış antlaşmasıdır.

Az önce de ifade ettiğimiz gibi, Hitit devlet arşivinde “Kadeş Barış Antlaşması” ismiyle anılan bir antlaşma yoktur. Başka bir ifadeyle, tarih ders kitaplarında yer alan “Kadeş Barış Antlaşması” tabiri, doğru değildir. Çünkü antlaşmalar ya imzalandıkları yerin adıyla ya da antlaşmanın gerçekleşmesinde katkısı ve payı olan kişi ya da kişilerin adları ile anılırlar: Lozan Barış Antlaşması, Berlin Antlaşması, Camp David Antlaşması, Margus Barışı gibi. Dolayısıyla bu antlaşmanın adı, “Kadeş Barış Antlaşması” olamaz, olmamalıdır. Hitit ve Mısır orduları, MÖ 1296'da Kuzey Suriye'deki Kadeş mevkiinde karşı karşıya geldikleri için, yapılan mücadeleye “Kadeş Meydan Muharebesi” isminin verilmesi doğrudur. Çünkü savaşın cereyan ettiği yer, orasıdır. Ancak barış antlaşması Kadeş'te yapılmamıştır. Öyle anlaşılıyor ki, Hitit ve Mısır devletlerinin barış görüşmeleri için görevlendirdikleri uzman kişilerden oluşan bir komisyon, bazen Hititlerin başkenti Hattuşaş'ta bazen de Mısır'ın başkenti Teb'de bir araya gelmişler ve eşit şartlara dayalı ortak bir antlaşma metni kaleme almışlardır. Büyük gayretlerle hazırlanan ve her konuda mutabık kalınan metni de iki tarafın hükümdarları mühürleyerek, onaylamışlardır. Dolayısıyla Kadeş'te yapılmayan bir antlaşmaya, “Kadeş Barış Antlaşması” ismini vermek doğru değildir. Bize göre, en doğru isimlendirme “Hitit-Mısır Barış Antlaşması” olmalıdır.³⁵ Üstelik yabancı bilim insanlarının gerçekleştirmiş oldukları yayınlarda da “Kadeş Barış Antlaşması” tabiri kullanılmamıştır. Örneğin Gary Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, 2. Baskı, Atlanta 1999, s.96'da bu antlaşma için, “Hattili III. Hattuşili ile Mısırlı II. Ramses Arasındaki Antlaşma” tabirini kullanmıştır. Bize göre, bu isimlendirme daha doğrudur. Çünkü çivi yazılı

³⁴ Memiş, “Kadeş Meydan Muharebesi ve Sonrasında Meydana Gelen Gelişmeler Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, s. 405.

³⁵ Memiş, “Kadeş Meydan Muharebesi ve Sonrasında Meydana Gelen Gelişmeler Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, s. 405; Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 130.

metinde de antlaşmanın başlığı, “Hatti Ülkesi Kralı Hattuşili ile Mısır Ülkesi Kralı Ramses Arasında Yapılan Antlaşma” şeklindedir.³⁶

Demek oluyor ki, “Kadeş Barış Antlaşması” şeklindeki isimlendirme, tamamen yanlış ve gerçeklik payı olmayan bir isimlendirmedir. Bu isimlendirmenin kimin kafasından çıktığı da belli değildir. Bu arada, Millî Eğitim Bakanlığı'nın okullarda okuttuğu tarih ders kitaplarında yer alan “Kadeş Barış Antlaşması, tarihteki ilk yazılı antlaşmadır” bilgisi de tamamen yanlıştır. Çünkü yukarıda da ifade edildiği üzere, adı bile yanlış olan bu antlaşmadan önce yapılmış birçok antlaşma vardır ve bu antlaşmalara ait metinler, bilimsel kitap ve dergilerde yayımlanmıştır.³⁷

Eski Mısır tarihi ile ilgili siyasi propaganda örneklerini çoğaltmak mümkündür. Ancak şu kadarını söyleyebiliriz ki, kendilerini Tanrı-Kral kabul ettikleri için hiç kimseye hesap vermek zorunda olmayan Mısır firavunları, siyasi propaganda konusunda oldukça başarılı bir grafik çizmiş görünmektedirler. Gerçekten onlar, olayları aktarırken çoğu zaman abartıya kaçmaktan çekinmemişler, doğruların arasına gerçek dışı bilgileri de eklemek suretiyle hem geniş halk kitlelerini hem de zaman zaman tarihçileri ikna edebilmişlerdir.

1.3. Eski Anadolu Kavimlerinde Siyasi Propaganda

Antik Yakın Doğu'nun önemli coğrafyalarından biri de Anadolu yarımadasıdır. Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının çevrelediği Anadolu, Asya ve Avrupa kıtalarını da birbirine bağlayan bir köprü görünümündedir.³⁸

Üç tarafı denizlerle kuşatılmış olan ve dünyanın en önemli boğazlarına da ev sahipliği yapan Anadolu, değişik iklim türlerinin bir arada yaşandığı, yeraltı ve yerüstü zenginlikleri ile de dikkat çeken bir coğrafyadır. Yüksek sıradağların bulunduğu kuzey ve güney yönlerden Anadolu'ya giriş yapmak son derece zordur. Buna karşılık Anadolu'nun doğusu ve batısı göç yollarına açıktır. İşte bu yüzden ki Anadolu, erken dönemlerden itibaren doğudan ve batıdan birçok kavimler göçüne maruz kalmış, pek çok medeniyete beşiklik etmiştir. Bu durumun doğal bir neticesi olarak Anadolu, Doğu ve Batı kültür unsurlarının iç içe karışıp kaynaştığı ahenkli bir yapıya dönüşmüştür. Nitekim daha MÖ 3. Binyıldan itibaren değişik kökenli birçok kavmin bir arada yaşaması ve bu “bir arada yaşama” bilincinin asırlarca devam etmesi, bunun en güzel göstergesidir.³⁹

Yüzbinlerce yıl sürdüğü anlaşılan Taş Devri kültürlerinden sonra Anadolu, Kalkolitik Çağ'ın yaşandığı MÖ 5000-3000 yılları arasında köy kültüründen kent kültürüne geçiş sürecini başlatmış, MÖ 3000-2000 yılları arasına tarihlenen Eski Tunç Devri'nde ise gerçek anlamda bir şehir kültürü sürecine girmiştir. Bu devirde Anadolu henüz yazılı bir kültüre sahip değildir. Fakat yazılı bir kültüre sahip olan Mezopotamya kavimleri, MÖ 3. Binyıl sonlarından itibaren Anadolu'nun doğal zenginlikleri ile ilgilendikleri için bırakmış oldukları yazılı vesikalarda Eski Tunç Devri Anadolu kavimleri hakkında dolaylı olarak da olsa önemli bilgiler aktarmışlardır. Özellikle Akad krallarından Sargon ve torunu Naram-Sin'in bu coğrafya üzerine tertipledikleri askeri seferleri anlatan Şartamhari metinleri, Anadolu'nun Eski Tunç Devri'ndeki sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel yapısı hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır.⁴⁰ Söz konusu

³⁶ Memiş, “Kadeş Meydan Muharebesi ve Sonrasında Meydana Gelen Gelişmeler Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, s. 405.

³⁷ Hitit antlaşma metinlerini topluca görmek için bkz: Gary Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, Scholars Press, Second Edition, Atlanta 1999; Güngör Karauğuz, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti'nin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi Kitabevi Yayını, 1. Baskı, Konya 2002.

³⁸ Ekrem Memiş, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Ekin Yayınevi, 4. Baskı, Bursa 2024, s. 35.

³⁹ Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 3; Memiş, *Eskiçağ Kaynaklarında Türkler ve Bazı Önemli Sorunlar*, s. 57.

⁴⁰ Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 158; Ekrem Memiş, *Antik ve Klâsik Kaynakların Işığında Sinop ve Çevresinin Tarihi (En Eski Devirlerden Bizans Egemenliğine Kadar)*, İdeal Kültür Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2025, s. 59.

metinlerden öğrenildiğine göre, MÖ 3. Binyılın sonlarında Anadolu'da merkezî anlamda büyük bir devlet yoktur. Her şehirde bir küçük krallık hüküm sürmektedir. Muhtemelen bu küçük krallıklar zaman zaman birbirleriyle egemenlik mücadelesine de girişmektedirler. Fakat dışarıdan bir tehdit söz konusu olduğunda, içlerindeki en güçlü şehir devletinin liderliği altında bir araya gelme bilincine de sahiptirler.⁴¹

Akad İmparatorluğu MÖ 2150'lerde yıkılmış, fakat Anadolu-Mezopotamya ilişkileri bundan sonraki zaman diliminde de bütün hızıyla devam etmiştir.⁴² Bu cümleden olmak üzere, MÖ 2. Binyıl başlarından itibaren Anadolu kentlerinde Mezopotamya'dan gelen Asurlu tüccarlarla karşılaşırız. Ticaret yapmak amacıyla Anadolu kentlerine doluşan Asurlu tüccarlar, beraberlerinde Asur çivi yazısını da getirmişler ve böylelikle Anadolu'da da tarihi devirlerin başlamasına zemin hazırlamışlardır. MÖ 2000-1750 yılları arasına tarihlenen Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na ışık tutan yazılı vesikaların neredeyse tamamına yakını Kayseri yakınlarındaki Kültepe kazılarında ortaya çıkarılmıştır.⁴³ Metinlerde eski adı Kaniş (Neşa) olarak geçen ve Asurlu tüccarların önemli merkezlerinden biri olan Kültepe'de gerçekleştirilen kazılarda 25.000 kadar çivi yazılı kil tablet bulunmuştur. Bu tabletlerin önemli bir kısmı, Asurlu tüccarların gerek kendi aralarında gerekse Anadolu halkı ile yaptıkları ticaretin belgeleridir. Ancak ticari içerikli bu belgelerin arasında az da olsa hukuki ve siyasi içerikli olanlar da vardır. Aslına bakılacak olursa Kültepe tabletleri, MÖ 2. Binyılın ilk çeyreğindeki Anadolu'nun sosyal, siyasal ve ekonomik durumuna da ışık tutmaktadırlar.⁴⁴ Bu belgelerden öğrenildiğine göre, MÖ 3. Binyıl sonlarında Anadolu'da görülen şehir devletleri sistemi, MÖ 2. Binyıl başlarında da mevcudiyetini sürdürmektedir.

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın sonlarına doğru, her biri bağımsız birer devlet olan şehirler arasındaki çatışmaların hızlandığına tanık olunmaktadır. Özellikle MÖ 18. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'da vuku bulan siyasi ve askeri çatışmalara ışık tutan iki önemli belgemiz vardır. Bunlardan biri Kültepe kazılarında bulunan ve Prof. Dr. Kemal Balkan tarafından yayınlanan Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kralı Warşama'ya Gönderdiği Mektup,⁴⁵ ikincisi de Koloni Çağı'na son veren Kuşşara kralı Anitta ile babası Pithana'nın icraatlarını anlatan Anitta Tableti'dir.⁴⁶ Bu belge, Boğazköy kazılarında ele geçirilmiştir.

Bahsi geçen bu iki önemli belge, Koloni Çağı'nın sonlarında Anadolu'daki şehir devletleri arasında yaşanan çatışmaları bütün çıplaklığı ile gözler önüne sermektedirler. Bu şehir devletlerinden biri olan Kuşşara Krallığı, Pithana ve oğlu Anitta'nın gayretleri ile Anadolu'nun ilk siyasi birliğini sağlamış, ardından da iki yüz yılı aşkın bir süredir Anadolu'nun muhtelif zenginliklerini sömüren Asurlu tüccarları Anadolu'dan kovarak, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na son vermiştir. Bundan sonraki aşamada Anadolu'nun en büyük siyasi gücü haline gelen Hititler, Kuşşara krallarını ataları olarak göstermektedirler.⁴⁷

MÖ 1700-1200 yılları arasına tarihlenen beş yüz yıllık zaman dilimi içerisinde Anadolu'nun siyasi kaderine hükmeden Hitit kralları, Mezopotamya ve Mısır krallarından farklı olarak, kendi iktidarları döneminde cereyan eden hadiseleri abartıya kaçmadan, mümkün

⁴¹ Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 23; Memiş, *Eskiçağ Kaynaklarında Türkler ve Bazı Önemli Sorunlar*, s. 61.

⁴² Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 27.

⁴³ Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 60.

⁴⁴ Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 74.

⁴⁵ Kemal Balkan, *Mektup: Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kralı Warşama'ya Gönderdiği Mektup*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1957.

⁴⁶ Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, Tübitak Yayınları, İstanbul 2001, s. 53-55; Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 292-295; Lütfi Gürkan Gökçek & Oğuzhan Abacı, *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*, Değişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2019, s. 92-93.

⁴⁷ Ekrem Memiş, "MÖ 2. Binyıl Anadolu'sunda Zirâî ve Ticarî Faaliyetler", *Anadolu'nun Eski Çağlarında İktisadî ve Zirâî Hayat*, Değişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 272; Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 90.

mertebe en doğru şekilde nakletmeye çalışmışlardır. Fakat bu durum, onların kesinlikle siyasi propaganda yapmadıkları anlamına gelmez. Gerçekten, Hitit krallarının vasal devletlerle yaptıkları siyasi antlaşma metinlerinin giriş kısımlarına bakıldığında inceden inceye yapılmış bir siyasi propagandanın izlerini görmemek mümkün değildir. Çünkü onlar neredeyse bütün antlaşma metinlerinin başlangıç bölümlerinde kendi soylarını övgü dolu sözlerle göklere çıkarırken, muhataplarını da küçümsemekte, onlara yaptıkları iyilikleri âdeta başlarına kakarcasına tek tek sıralamaktadırlar. Dolayısıyla Hitit kralları çoğu zaman gerçekleri anlatsalar da siyasi propaganda yapmayı da ihmal etmemişlerdir. Örneğin Hitit kralı III. Hattuşili'nin Amurru kralı Penteşina ile yaptığı antlaşma metninin ilk paragrafı şöyledir: “*Kuşşaralı adam Hattuşili'nin neslinden, Hatti Ülkesi Kralı Büyük Kral Şuppiluliuma'nun torunu, Hatti Ülkesi Kralı Büyük Kral Murşili'nin oğlu, Hatti Ülkesi Kralı Büyük Kral Tabarna Hattuşili şöyle söyler:*”⁴⁸

Görüldüğü üzere, yukarıdaki paragraf, Hitit Büyük Kralı'nı tanımlayan övgü sözcükleriyle doludur. Aslında Hitit kralı III. Hattuşili burada kendi soyunun nerelere dayandığını anlatırken bile, inceden inceye propaganda yapmakta, muhatapı üzerinde psikolojik bir baskı kurmaya çalışmaktadır. Bu örnekleri çoğaltmamız mümkündür.

Hitit Devleti yıkıldıktan üç asır sonra Doğu Anadolu'da kurulan Urartu Devleti kralları ise siyasi propaganda konusunda oldukça başarılı bir grafik çizmiş görünmektedirler. Çünkü onlar propaganda konusunda en büyük rakipleri olan Asur krallarını taklit etmişlerdir.

MÖ 3. Binyıl Anadolu kavimlerinden Hurrilerin torunları olan Urartular,⁴⁹ Hitit, Mitanni ve III. Babil devletlerinin sonunu getiren Ege Göçleri'nden sonra, Önasya dünyasının süper gücü olarak karşımıza çıkan Asur Devleti'ne karşı önce Uruatri ve Nairi konfederasyonlarının çatısı altında birleşmişler, daha sonra da Tuşpa kenti⁵⁰ merkez olmak üzere, MÖ 9. yüzyıl ortalarında güçlü bir devlet haline gelmişlerdir. Bu devlet aslında Asur tehdidine karşı kurulmuş ve yaklaşık üç yüz yıl tarih sahnesinde kalmıştır. Urartular, bu üç asırlık zaman dilimi içerisinde Anadolu'daki diğer küçük krallıkların koruyuculuğunu da üstlenmişlerdir.

Başta demir madenleri olmak üzere, Anadolu'nun muhtelif zenginliklerini sömürmeye çalışan Asur krallarına karşı müthiş bir direnç gösteren Urartu kralları, Asur'a karşı verdikleri mücadeleyi anlatan kitabelerinde siyasi propaganda yapmayı da ihmal etmemişlerdir. Örneğin Urartu Devleti'nin kurucusu I. Sarduri (MÖ 840-830), başkent Tuşpa kalesinin kuzeybatı eteklerinde kendi adıyla anılan Sardur Burcu üzerine yazdırmış olduğu kitabenin 1. ve 2. paragraflarında şöyle demektedir:

Büyük Kral Lutipri'nin oğlu, Kudretli Kral, Kâinatın Kralı, Nairi Ülkesi'nin Kralı, eşi olmayan kral, savaştan korkmayan dehşet verici çoban, kendisine boyun eğmeyenleri mahveden

⁴⁸ Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, s. 100; Karauğuz, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hittit Devleti'nin Siyasi Antlaşma Metinleri*, s. 192; Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 328.

⁴⁹ Urartular hakkında bilgi edinmek için bkz: Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. Baskı, Ankara 1986; Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 194-217; Archibald Henry Sayce, “The Kingdom of Van (Urartu)”, *Cambridge Ancient History III*, Chapter VIII, Cambridge 1970, s. 169-183; Muharrem Taner Tarhan, “Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan “Lutipri=Lapturi” Hakkında Yeni Görüşler”, *Anadolu Araştırmaları VIII (1980)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1982, s. 69-114; Erkan Konyar, *Urartu: Aşiretten Devlete*, Homer Kitabevi, İstanbul 2022; Sevcin Kör, “Asur Krallarının Urartu Ülkesi Üzerine Düzenlediği Askeri Seferlerin Ekonomik Kazanımları”, *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, Değişim Yayınları, İstanbul 2023, s. 237-270; Memiş, *Eskiçağ Kaynaklarında Türkler ve Bazı Önemli Sorunlar*, s. 67-75; Eric H. Cline & Mark W. Graham, *Antikçağ İmparatorlukları Mezopotamya'dan İslâmiyetin Doğuşuna*, Çeviren: Ekin Duru, Say Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2020, s. 79-87.

⁵⁰ Bugünkü Van ile identifiye edilen Tuşpa kenti, I. Sarduri tarafından kurulmuştur.

kral Sarduri'nin kitabesi; (Ben) Lutipri'nin oğlu, Krallar Kralı, bütün krallardan vergi kabul eden Sarduri'yim.⁵¹

Görülüyor ki, Urartu Devleti'nin ve aynı zamanda bugünkü Van şehri ile identifiye edilen Tuşpa'nın kurucusu olduğu bilinen I. Sarduri'nin kitabesinde yer alan ifadeler, gerçekten dikkat çekicidir. Kral, kendisini kâinatın kralı olarak kabul etmekte, kendisine boyun eğmeyenlere sonlarının nasıl olacağını hatırlatmakta ve bütün krallardan vergi topladığını dile getirmektedir. Bu ifadeler aslında kuru bir söz yığını değildir. Sarduri, gerçekten büyük bir kraldır ve birçok krallığı da hâkimiyeti altına alarak, onları haraca bağlamıştır. Dolayısıyla Sarduri, söz konusu kitabede düşmanlarına korku salarken, aynı zamanda kendi siyasi propagandasını yapmaktan da geri durmamaktadır.

Sarduri'den sonra Urartu tahtına çıkan bütün halefleri de yazdırmış oldukları onlarca zafer kitabesinde, başarılarını anlatırlarken, Urartu tanrılarını ön plâna çıkarmışlar, başta Haldi ve Teişeba gibi büyük tanrılar olmak üzere, bütün tanrıların kendilerine yardım ettiklerini dile getirmişlerdir. Urartu krallarının, "Tanrılarının yardımıyla zafer kazanma" temasını, neredeyse birebir Asur krallarından aldıkları, apaçık ortadadır. Urartu kralları, inşaat kitabeleri ve kanal yazıtlarında da dolaylı olarak yine kendi propagandalarını yapmışlardır.⁵²

1.4. Eski İran'da Siyasi Propaganda

Antik Yakın Doğu dünyasının önemli coğrafyalarından biri de İran topraklarıdır. MÖ 3. Binyıldan itibaren Elamların egemen olduğu bu coğrafyada MÖ 1. Binyılda da önce Medler, sonra da Persler egemen olmuşlardır.

Pers krallarının da siyasi propaganda konusunda oldukça başarılı oldukları görülür. Önceleri Medlerin egemenliği altında yaşayan Persler, II. Kyros'un liderliğinde, MÖ 550 yılında Med Krallığı'nı yıkarak iktidarı ele geçirmişler ve Pers Krallığı'nı iki asırlık bir zaman dilimi içerisinde Batı Anadolu'daki Ege Denizi kıyılarından Hindistan'daki İndus vadisine kadar uzanan bir dünya imparatorluğuna dönüştürmüşlerdir. Bu imparatorluğun kontrolü, Ahamenidler Sülalesi'nden gelen kralların elinde idi. Maria Brosius'a göre, Ahamenidlerin en dikkate değer başarısı, coğrafi anlamda böylesine geniş ve büyük bir imparatorluk üzerinde tam 230 yıl kontrol sağlayabilme yetenekleridir. Bu büyüklüğe ulaşılmasında Pers krallarının, imparatorluk topraklarında yaşayan farklı kavimlerin siyasi, kültürel ve dinî yapılarındaki çeşitliliği kabullenmeleri büyük rol oynamıştır.⁵³ Ayrıca Pers krallarının siyasi propaganda amacıyla yazdırmış oldukları kitabelerin çok dilli olması da dikkate şayandır. Böyle bir yol izlenmesindeki temel amaç, imparatorluk dahilinde yaşayan ve farklı dilleri konuşan tüm kavimlerin Pers Büyük Kralı'nın icraatlarından haberdar olmalarını sağlamaktır. Bu kitabelerde genel olarak birbirinin tekrarı olan cümle ve ifadeler, aslında kraliyet ideolojisini ortaya koymakta ve imparatorluğun gücünü vurgulamaktaydı. Bu tür kitabelerin en güzel örneği, I. Darius'un tahta nasıl geçtiğini, soyunun kimlere dayandığını ve Pers tahtına oturduktan sonra ne gibi faaliyetlerde bulunduğunu ayrıntılı bir şekilde anlatan Behistun Kitabesi'dir.⁵⁴ İran'da Kirmanşah yakınlarında büyük bir kaya üzerinde yer alan söz konusu kitabe, Eski Persçe,

⁵¹ Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 203.

⁵² Urartu krallarının siyasi propaganda metinleri hakkında daha geniş bilgi edinmek için bkz: Murat Çiftçi - Yavuz Günüşti, "Savaş ve Propaganda İfadeleri Açısından Kars ve Ardahan Bölgesi Urartu Yazıtları ve Değerlendirilmesi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sonbahar 2021, Sayı: 28, s. 603-621; Murat Çiftçi, *Urartu Çivi Yazılı Belgelerinde Savaş ve Propaganda Metinleri ve Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2021.

⁵³ Maria Brosius, *The Persians*, London & New York 2006, s. 1; Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, 1. Baskı, Bursa 2018, s. 24.

⁵⁴ Lloyd Llewellyn - Jones, *Persler Büyük Krallar Çağı*, Çevirenler: İsmail Hakkı Yılmaz & Nur Nirven, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2025, s. 37-38.

Elamca ve Babilce olmak üzere üç dilde yazdırılmıştı. Doğrusunu söylemek gerekirse, çivi yazısının çözümlenmesinde Behistun Kitabesi, anahtar rolünü oynamıştır.⁵⁵

Aslına bakılacak olursa, Perslerde dünya hâkimiyeti fikri ve geniş halk kitlelerini siyasi propaganda yoluyla denetim altına alma faaliyetleri, MÖ 550 yılında Med Krallığı'nı yıkarak Persleri egemen güç haline getiren II. Kyros'la başlamış görünmektedir. Babil'de bulunan ve "Kyros Silindiri" ismiyle anılan ünlü kitabesinde II. Kyros, kendisini "*Dünyanın Gerçek Efendisi*" olarak tanımlamaktadır. Gerçekten, söz konusu silindir üzerinde şu ifadeler yer almaktadır: "*Kyros, Dünya Kralı, Büyük Kral, Güçlü Kral, Babil Kralı, Sümer ve Akad'ın Kralı, Dört İklim Kralı*".⁵⁶

Bu büyük Pers kralı, MÖ 530 yılında Türk soyundan gelen Massagetlere karşı savaşırken hayatını kaybetmiş ve yerine oğlu II. Kambizes (MÖ 530-522) geçmiştir. Bir Babil metninde, II. Kambizes' in MÖ 31 Ağustos 530 tarihinde tahta çıktığı belirtilmektedir.⁵⁷

Yaklaşık 8 yıl Pers kralı olarak hüküm sürecek olan Kambizes'in, Bardiya isimli bir erkek kardeşi daha vardı. Başka bir ifadeyle, Kambizes, II. Kyros'un tek oğlu değildi. Bu genç prens, Media, Armenia ve Cadusian Satrabı olarak görev yapıyordu. II. Kambizes iktidara gelir gelmez, babasının başlattığı "imparatorluğu genişletme" faaliyetlerine devam etti. Onun iktidarı döneminde, Kıbrıs adası Pers hâkimiyetine girdi. MÖ 525 yılında ise Mısır fethedildi. Kambizes, çok geçmeden Fenike şehirlerini de denetimi altına aldı. Libya, Kyrene ve Nubya üzerinde de denetim sağlandı. Kambizes, ülkesinde patlak veren bir iç isyanı bastırmak üzere MÖ 522 yılının yaz mevsiminde yola çıktı, ancak bir kaza sonucunda öldü. Herodotos'a göre o, yerine geçecek bir veliahta sahip değildi. İşin ilginç yanı, küçük kardeşi Bardiya'yı da kendisine rakip olacağı korkusuyla ortadan kaldırmıştı. Bu durum karşısında bir Pers asilzadesi olan I. Darius, altı Pers soylusunun da yardımıyla İran'da patlak veren isyanı bastırdı ve isyanın elebaşısı Mecusi Gavmata'yı öldürerek, ülkeyi kaostan kurtardı ve MÖ 522 yılının Eylül ayında Pers tahtına oturdu.⁵⁸

Darius, Behistun Kitabesi'nde bu olayı şöyle anlatmaktadır:

Büyük Kral Darius der ki; sonradan Gavmata isimli bir Mecusi ortaya çıktı ve bir ayaklanma başlattı. Mart 522'de başlayan ayaklanmanın üstünden 14 gün geçtikten sonra o, halka şu yalanı söyledi: Ben, Kyros'un oğlu, Kambizes'in kardeşi Bardiya'yım. Ben gelinceye kadar hiç kimse, Mecusi Gavmata hakkında bir şey söylemeye cesaret edemedi. Sonra ben, Ahura Mazda'ya dua ettim, yalvardım. Ahura Mazda bana yardım etti. Bagayadış ayında ben, birkaç adamımla birlikte Mecusi Gavmata'yı ve onun önde gelen müritlerini katlettim. Media'da, Nisaya adlı bölgede, Sikayuvatiş isimli kalede onu öldürdüm. Krallığı onun elinden aldım. Ahura Mazda'nın yardımıyla kral oldum. Ahura Mazda, krallığı bana ihsan etti (MÖ 29 Eylül 522).⁵⁹

Herodotos ise bize Darius'un anlattıklarından çok daha farklı bir hikâyeye sunar. Adı geçen tarihçinin aktardığına göre II. Kambizes, Pers tahtında gözü olduğundan şüphelendiği kardeşinin öldürülmesini emretti. Aslına bakılacak olursa, bu olay şöyle gelişmişti: Bardiya, ağabeyi II. Kambizes'le birlikte Mısır seferine çıkmıştı. Fakat Kambizes, Bardiya'nın askerî başarılarını kıskanıyor ve içten içe onu tamamen devre dışı bırakmanın yollarını arıyordu. Bir bahane ile onun Persia'ya dönmesini emretti. Elbette ki Bardiya, kralın emrine itaat etmek zorunda kaldı. Kambizes, kardeşinden şüphe etmeye devam ediyordu. En sonunda kesin

⁵⁵ Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, s. 112.

⁵⁶ Brosius, *The Persians*, s. 12.

⁵⁷ Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, s. 35.

⁵⁸ Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, s. 37.

⁵⁹ Behistun Kitabesi, 11-13. satırlar

kararını veren kral, saraydaki adamlarından birine kardeşini öldürmesini emretti. Fakat bu olay uzun süre gizli tutuldu. Mısır'da bulunan Kambizes, kendisini Bardiya olarak tanıtan bir sahtekârın, Persis'te krallığını ilân ettiğini öğrendi. Öldürülen kardeşine tıpa tıp benzeyen bu Mecusi rahip, “Ben, Kyros’un oğlu Bardiya’yım” diyerek halkı kandırmış ve üç yıl boyunca hiçbir kavimden vergi alınmayacağını ilân etmişti. Bu yüzden halk, farkında olmadan, bu sahtekârı Kambizes’e tercih etmişti. Fakat gerçek böyle değildi. Kambizes, kardeşini öldürttüğü için, tanrılar onun karşısına sahte bir Bardiya çıkartarak âdeta intikam alıyorlardı. Pers kralı, kardeşine reva gördüğü kötülükten dolayı çoktan pişman olmuştu, ama artık iş işten geçmişti. Kambizes, bu sahte kralı devirmek üzere yola çıktı, ancak Persis’e giderken yolda kendi hançeriyle kaza sonucu yaralandı ve bu yara yüzünden öldü. Sahte Bardiya, aralarında Darius’un da bulunduğu yedi Pers asilzadesi tarafından oturduğu sarayda yakalanarak katledildi. Bu yedi Pers asilzadesi şunlardı: Otones, İntaphernes, Gobryas, Megabyzos, Aspathines, Hydarnes ve Darius. Bu hadisenin hemen ardından Darius, yukarıda isimleri zikredilen Pers asillerinin yardımıyla tahta çıkarıldı.

Fakat Herodotos’un hikâyesini dayandırdığı olaylar zinciri ne dereceye kadar doğru idi? Çünkü bütün bu hadiseler, taht üzerinde menfaati olan Darius’un ağzından anlatılmaktadır. Muhakkak olan şudur ki, Pers nobilitasına mensup olduğuna şüphe olmayan Darius, aslında kraliyet ailesinin birinci dereceden bir mensubu değildi. Babası Histaspes, II. Kyros ve II. Kambizes zamanlarında Parthia Satrabı olarak görev yapmıştı. Darius’un kendisi ise Kambizes’le birlikte Mısır’da bulunmuş ve Pers kralının “mızrak taşıyıcısı” olarak görev yapmıştı. Kraliyet sülalesinin geleceği tehdit altında idi. Çünkü Kambizes, geride bir oğul bırakmamıştı. Bunun anlamı şu idi; Kambizes’in ölümü halinde, kraliyet ailesinin gelenekleri doğrultusunda tahta çıkacak olan kişi, Kambizes’in kardeşi Bardiya olacaktır. Fakat Bardiya da arkasında hiçbir erkek varis bırakmadan ortadan kaldırılmıştı. Bu yüzdendir ki, Med soyundan gelen birine tahtı kaptırmadan, Perslerin mutlak surette bu sorunu çözmeleri gerekiyordu. Kaldı ki, Kambizes de ölmeden birkaç gün önce, Pers soyundan gelenlerin tahta sahip çıkmalarını vasiyet etmişti. Bu boşluk, Pers kraliyet ailesinin erkek akrabalarından biri ya da Pers nobilitasına mensup biri tarafından doldurulabilirdi.

Bu tablo karşısında şöyle bir tahmin yürütülebilir; Darius’un tahtı ele geçirme ve gerekli adımları atarak pozisyonunu sağlama almasında kesinlikle çıkarı vardı. MÖ 522 yılının yaz mevsiminde sahte Bardiya’nın isyanı, Kambizes’in bu isyanı bastırmak için Persis’e dönerken yolda geçirdiği bir kaza neticesinde kendi hançeri ile yaralanıp ölmesi, başını Darius’un çektiği bir grup Pers asilzadesinin Bardiya isyanını bastırması ve sahte Bardiya’yı katletmeleri, sanki bir senaryonun parçalarıymış gibi görünüyor. Üstelik bütün bunlar, Darius’un iddialarıdır. Eğer Darius gerçekten tahtı bir saray darbesi sonunda ele geçirdiyse, o, herkesin inanacağı bir hikâye yaratmak zorunda idi. Nitekim onun hikâyesi halk nazarında öylesine inandırıcı olmuştu ki, Herodotos bile bu hikâyeyi işitmiş ve onu kaydetmişti.⁶⁰

Darius’un gerçekte tahta çıkma hakkına sahip olup olmadığına ilişkin şüphelerin kaynağı, onun, Behistun Kitabesi’nde açıklamaya çalıştığı sorunlu bir soy kütüğüne dayanmaktadır:

Kral Darius der ki; Ben Darius, Büyük Kral, Krallar Kralı, Dünyanın Kralı, Hystaspes’in oğlu, Ahamenidli Arsames’in torunu. Kral Darius der ki; benim babam Hystaspes, Hystaspes’in babası Arsames, Arsames’in babası Teispes, Teispes’in babası Ahamenes’dir.

Kral Darius der ki; bu yüzden biz Ahamenidli olarak adlandırılıyoruz. Antik çağlardan beri büyüğüz. Antik çağlardan beri hanedanımız bir kraliyetti.

Kral Darius der ki; hanedanlığımızdan sekiz kişi benden önce kral idi. Ben onların dokuzuncusuyum. Biz artarda kral olduk.

⁶⁰ Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, s. 37-38.

Kral Darius der ki; Ben Ahura Mazda'nın isteği ile kral oldum. Ahura Mazda, krallığı bana verdi.

Görüldüğü üzere, Darius bu kitabede, kralların soyundan geldiğini iddia eder. Fakat o, II. Kyros ve II. Kambizes'i de içeren "bilinen Pers kralları"nı listeleme konusunda başarısızlığa uğrar. Bunun yerine o, kendi soyunu Ahamenes isimli bir Pers soylusuna dayandırır ve bu Persliyi de Teispes'in babası olarak gösterir. Böylelikle Darius, kendi ailesi ile II. Kyros'un ailesi arasında bir akrabalık bağı kurar. Fakat Ahamenes'in, Teispes'in babası olduğu iddiasına ilişkin olarak elimizde Darius'un Behistun Kitabesi'ndeki sözlerinden başka hiçbir delil yoktur. Kyros'un Silindiri de dahil olmak üzere, eski kayıtların hiçbiri Ahamenes'den söz etmez. Böylelikle Darius'un, tahta çıkma hakkına sahip olduğunu kanıtlamak amacıyla, kral ailesi ile kendi soyu arasında bir akrabalık bağı yaratmış olabileceği ihtimali ön plâna çıkmaktadır. Bütün bunlar bir yana, Darius, II. Kyros'un soyundan geldikleri için, ileride taht üzerinde hak iddia edebilecek bütün rakiplerinin önünü kesmek amacıyla, kraliyet ailesinin bütün kızlarıyla bir dizi evlilikler gerçekleştirdi. Bu cümleden olmak üzere o, II. Kyros'un kızları Atossa ve Artystone ve Bardiya'nın kızı Pampys ile evlendi. Onun tahta çıkmasına vesile olan asiller, ömür boyu imtiyazlar verilmek suretiyle onurlandırıldılar. Bu asillerden iki tanesi, Gobryas ve Otanes, Darius'un kız kardeşleriyle evlendirilmek suretiyle özellikle onurlandırıldılar. Darius'un kendisi de bu asillerin kızlarıyla evlendi.⁶¹

Bütün bunlar bize gösteriyor ki, Darius aslında bir gasıptı. Fakat kişisel çıkarları gereği diğer Pers asilleri de onun yanında olmayı tercih etmişlerdi. Belki de onların katlettiği Bardiya, sahte Bardiya değildi. Dolayısıyla belki de tahtın gerçek varisi ortadan kaldırdığı için, Darius'u Pers tahtına oturtmaktan başka çare kalmamıştı. Aslına bakılacak olursa, Behistun Kitabesi'nde anlatılanların önemli bir kısmı düzmece idi. Fakat mühim olan, halkı ikna etmektir. I. Darius, bu konuda yani geniş halk kitlelerini ikna etme konusunda, gerçekten çok başarılı olmuş görünüyor.

Darius'un iktidarının ilk yılında, imparatorluğun merkezî satraplıklarını oluşturan Media, Elam, Babil ve Baktria'da toplam dokuz ayaklanma vuku bulmuştu. Adı geçen merkezlerde taht üzerinde yasal hakları olan aileler, eski krallıklarını yeniden canlandırabilmek umuduyla ayaklanmışlardı. Behistun Kitabesi'nden öğrenildiğine göre Darius, 13 ay içerisinde 19 muharebe verdikten sonra imparatorluk dahilinde asayişini sağlayabilmişti.

Doğrusunu söylemek gerekirse, Behistun Kitabesi başta olmak üzere, Darius'un yazdırmış olduğu bütün belgelerde imparatorlukla ilgili olumlu şeylerin altı çizilmektedir:

"Ben Büyük Kral, Krallar Kralı, Bütün Ulusların Kralı, bu âlemin Kralı, bir Ahamenid olan Hystaspes'in oğlu Darius'um. Kral Darius şöyle der: Ahura Mazda beni bu âlemin kralı yapınca, Ahura Mazda'nın inayetiyle her şeye dirlik ve düzen getirdim."

Peki, ama her şey Darius'un dediği gibi dirlik ve düzen içinde miydi? İmparatorluk dahilinde yaşayan herkes mutlu muydu? Aslına bakılacak olursa, devasa büyüklükteki bu imparatorluğu oluşturan satraplıkları (eyaletleri) birbirine bağlayan mükemmel yollar inşa edilmişti. İletişim altyapısı da çok gelişmişti. Ancak bu büyük imparatorluğun sınırları ne yazık ki tehlikelere açıktı. Sınır toprakları ve onların çevresindeki art bölgeler sık sık krala ve valilere (satraplara) yönelik ayaklanmalara sahne oluyordu. Dahası, imparatorluk nüfusunun önemli bir kısmı eğitimsiz, herhangi bir becerisi olmayan ve çiftçilik yaparak kıt kanaat geçinebilen köylülerden oluşmaktaydı. Halkın büyük bir bölümü fakrüzaruret içinde yaşıyor, verimsiz toprakları imparatorluğun refahına çok az katkıda bulunuyordu. İnsan yaşamına elverişli olmayan, çorak çöller, tuz gölleri, rüzgâra açık tundra ve kayalık dağlardan oluşan uçsuz

⁶¹ Memiş, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, s. 39-40.

bucaksız topraklar, imparatorluğa fayda yerine zarar getiriyordu. Harap, ulaşım elverişli olmayan ve de kesinlikle hiçbir işe yaramayan bu topraklar, aslında Pers İmparatorluğu için ciddi bir yük oluştuyordu.

Bütün büyük Pers kralları gibi, Darius'un da en başından itibaren siyasi propagandayı ihmal etmemesi gerekiyordu. Çünkü propaganda bir algı yönetimidir ve halkın ikna edilmesi için buna ihtiyaç vardı. Nitekim Darius, bu konuda çok başarılı oldu. O, iyi örgütlenmiş ve etkili bir propaganda kampanyası yürüttü. Asıl amaç halkı bilgilendirmek değil, ikna etmektir. Bunu hedefleyen yazı ve imgeler üretildi. Doğrusunu söylemek gerekirse Darius, propaganda konusunda son derece usta idi. Çünkü o, Persepolis, Susa ve Babil'deki saraylarının duvarlarında gerçekte olmayan bir dünya resmi çizdirmişti. Her imparatorluk gibi Pers İmparatorluğu da askerî fetihlerle büyümüşü. Bir imparatorluk inşa etmek, onu büyütmek ve ayakta tutmak için çoğu zaman kan dökmek ve şiddete başvurmak gerekiyordu. Nitekim Persler de bu konuda Asurlular ve Babilliler kadar olmasa da acımasız davranmak zorunda kaldılar. Başkaldıran ulusları yerlerinden edip, sürgüne göndermekten ya da bazen topluca kılıçtan geçirmekten çekinmediler.⁶²

Bu şiddet dolu Pers askerî yayılması haberleri, Antik Yakın Doğu ve Akdeniz'de, Persepolis'de ve diğer saraylarda insanların yüreğine korku salarken, imparatorluğun çeşitli yörelerindeki sanatçılar da Darius adına kireçtaşına, altına ve mermere fanteziler işliyorlardı. İmparatorluk inşasının gerçekliği ile Pers sanatçılarının resmettikleri manzara aslında taban tabana zıttı. Fakat önemli olan, geniş halk kitlelerini ikna edebilmektir. İç ayaklanmalara, sınır sorunlarına, taht kavgalarına, cinayetlere ve hatta kral suikastlarına rağmen, Ahamenid İmparatorluğu, muazzam boyutlardaki topraklarını korumayı ve birbirinden farklı tebaaları iki yüz yıldan uzun bir süre bir arada tutmayı, yapmış olduğu başarılı propaganda faaliyetlerine borçluydu. II. Kyros'la birlikte başlayan, I. Darius'la zirveye ulaşan siyasi propaganda faaliyetleri, Darius'tan sonraki Pers kralları tarafından da başarıyla uygulandı. Pembe tabloların çizildiği bu propaganda faaliyetleri gerçekten çok işe yaradı ve imparatorluk topraklarında yaşayan muhtelif halk kitleleri, Pers krallarının anlattıklarına yürekten inandılar ve hiçbir zaman gerçekleri sorgulama gereğini de duymadılar. Bu durum, Pers krallarının siyasi propaganda konusunda ne kadar başarılı olduklarının açık bir göstergesidir.

Sonuç

“Propaganda” kelimesi, Latince kökenli bir kelime olup, yayma anlamına gelmektedir. Türkçe sözlükte ise bir öğreti, düşünce veya inancı, başkalarına tanıtmak, benimsetme ve yayma amacıyla söz, yazı gibi yollarla gerçekleştirilen çalışma; propaganda olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca propagandanın hem iyi hem de kötü maksatlar için kullanılabileceği vurgusu yapılmaktadır. Demek oluyor ki, propagandanın asıl amacı, kitleleri ikna etmektir.

Günümüz demokratik toplumlarında daha ziyade siyasetçilerin kullandığı propagandanın kökleri, günümüzden binlerce yıl öncesine dayanmaktadır.

İlk cemiyet hayatının başladığı Neolitik ve onu takip eden Kalkolitik devirlerde, toplum liderlerinin propaganda yapıp yapmadıklarını bilmiyoruz. Ancak yazının icat edilmesi ve her şeyin kayıt altına alınmasından sonra, devleti idare edenlerin, halk kitlelerini istedikleri şekilde yönlendirebilmek için propaganda faaliyetlerine başladıkları, bırakmış oldukları yazılı vesikalardan anlaşılmaktadır. Bu vesikaların başında kitabeler, kanun metinleri ve annaller gelmektedir.

⁶² Lloyd Llewellyn - Jones, *Persler Büyük Krallar Çağı*, Çevirenler: İsmail Hakkı Yılmaz - Nur Nirven, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2025, s. 41-42.

Daha önce de ifade edildiği üzere ilk kentler, kent devletleri ve nihayet imparatorluklar, Antik Yakın Doğu coğrafyasında ortaya çıkmışlardır. Bu coğrafyalar; Mezopotamya, Mısır, Anadolu ve İran coğrafyalarıdır. Adı geçen coğrafyalarda ortaya çıkan ve tarih sahnesinde önemli roller oynayan devletlerin yöneticileri, geniş halk kitlelerini daha kolay idare edebilmek ve düşmanlarına da korku salabilmek için siyasi propagandaya başvurmuşlardır. Fakat işin ilginç yanı, propaganda yapanların, dinî öğeleri, siyasetlerine alet etmeleridir. Gerçekten, Antik Yakın Doğu'da iktidarda bulunan hemen her kral, yönetme yetkisini tanrı ya da tanrılardan aldığı iddia etmiştir. Hatta toplum düzenini sağlamak amacıyla yasa çıkaran krallar bile, yasa çıkarma görevini tanrılardan aldıklarını dile getirmişlerdir. Başka bir anlatımla, Antik Yakın Doğu kralları, günümüzden binlerce yıl önce dinî değerleri, siyasetlerinin bir aparatı olarak kullanmışlardır.

Gerçekten, Sümer kent devletlerinin kralları ile başlayan “dini siyasete alet etme” alışkanlığı, Akad kralları ile birlikte daha da üst boyutlara taşınmıştır. Çünkü onlar, yazdırdıkları kitabelerde ve yıllıkarda isimlerinin başına “Tanrı” (DİNGİR) kelimesini eklemek suretiyle kendilerini tanrılaştırmışlardır. Mısır ülkesini idare eden firavunlar ise birer Tanrı-Kral oldukları için, halkı ikna etme konusunda fazla bir gayret sarf etmek zorunda kalmamışlardır. Asur, Babil ve Urartu kralları ise her işi tanrıların yardımıyla başardıklarını dile getirmek ihtiyacını hissetmişler, böylelikle yönettikleri kitleleri inandırma konusunda büyük bir engelle karşılaşmamışlardır. Pers kralları ise Tanrı Ahura Mazda'nın yardımıyla iş başına geldiklerini, devleti yönetme yetkisini de ondan aldıklarını vurgulayarak, idare ettikleri halk gruplarını ikna edebilme başarısını göstermişlerdir.

Günümüzde bile dinî öğeler, pek çok yönetici tarafından halkı inandırmak ve ikna etmek amacıyla kullanılmaktadır.

Kaynakça

Alp, Sedat, *Hitit Çağında Anadolu*, Tübitak Yayınları, İstanbul 2001.

Balkan, Kemal, *Mektup: Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kralı Warşama'ya Gönderdiği Mektup*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1957.

Barnett, Richard David, “The Sea Peoples”, *Cambridge Ancient History II/2*, Chapter XXVIII, Cambridge 1975, pp. 359-371.

Beckman, Gary, *Hittite Diplomatic Texts*, Scholars Press, Second Edition, Atlanta 1999.

Brosius, Maria, *The Persians*, Routledge, London & New York 2006.

Cancik-Kirschbaum, Eva, *Assurlular*, Çeviren: Firuzan Gürbüz Gerhold, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul 2020.

Ceram, C. W., *Tanrıların Vatanı Anadolu*, Türkçesi: Esat Mermi Erendor, Remzi Kitabevi Yayını, 2. Baskı, İstanbul 1984.

Cline, Eric H. & Graham, Mark W., *Antikçağ İmparatorlukları Mezopotamya'dan İslâmiyetin Doğuşuna*, Çeviren: Ekin Duru, Say Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2020.

Çiftçi, Murat & Günâştı, Yavuz, “Savaş ve Propaganda İfadeleri Açısından Kars ve Ardahan Bölgesi Urartu Yazıtları ve Değerlendirilmesi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sonbahar 2021, Sayı: 28, s. 603-621.

Çiftçi, Murat, *Urartu Çivi Yazılı Belgelerinde Savaş ve Propaganda Metinleri ve Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2021.

Erzen, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. Baskı, Ankara 1986.

- Gökçek, Lütfi Gürkan, *Asurlular*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2015.
- Gökçek, Lütfi Gürkan & Abacı, Oğuzhan, *Anadolu'nun Eskiçağ Tarihi*, Değişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2019.
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çeviren: Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002.
- İplikçioğlu, Bülent, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, Bilim Teknik Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 1994.
- İplikçioğlu, Bülent, *Eski Batı Tarihi-I*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1997.
- Karauğuz, Güngör, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi Kitabevi Yayını, 1. Baskı, Konya 2002.
- Kınal, Füzuran, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara 1983.
- Kınal, Füzuran, *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987.
- Konyar, Erkan, *Urartu: Aşiretten Devlete*, Homer Kitabevi Yayını, İstanbul 2022.
- Kör, Sevcan, "Asur Krallarının Urartu Ülkesi Üzerine Düzenlediği Askeri Seferlerin Ekonomik Kazanımları", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*, Değişim Yayınları, İstanbul 2023, s. 237-270.
- Köroğlu, Kemalettin, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Llewellyn-Jones, Lloyd, *Persler Büyük Krallar Çağı*, Çevirenler: İsmail Hakkı Yılmaz & Nur Nirven, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2025.
- Macalister, Robert Alexander Stewart, *The Philistines, Their History and Civilization*, Oxford University Press, London 1914.
- Mansel, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1971.
- Memiş, Ekrem, *Eskiçağda Türkler*, Çizgi Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Konya 2009.
- Memiş, Ekrem, *Türk Kültür Tarihi (Türk Kültüründen Bazı Kesitler)*, Ekin Yayınevi, Gözden Geçirilmiş 5. Baskı, Bursa 2015.
- Memiş, Ekrem, "MÖ 2. Binyıl Anadolu'sunda Zirai ve Ticari Faaliyetler", *Anadolu'nun Eski Çağlarında İktisadi ve Ziraî Hayat*, Değişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 263-280.
- Memiş, Ekrem, *Eski İran Tarihi (Medler, Persler, Partlar)*, Ekin Yayınevi, Bursa 2018.
- Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Yayınevi, Gözden Geçirilmiş 5. Baskı, Bursa 2019.
- Memiş, Ekrem, "Eski Mezopotamya'da Yönetme Yetkisinin Tanrısallığı Meselesi", *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı*, Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s. 115-139.
- Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Yayınevi, Gözden Geçirilmiş 16. Baskı, Bursa 2022.
- Memiş, Ekrem, *Eskiçağda Mezopotamya*, Ekin Yayınevi, Gözden Geçirilmiş 6. Baskı, Bursa 2023.

Memiş, Ekrem, “Kadeş Meydan Muharebesi ve Sonrasında Meydana Gelen Gelişmeler Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, *Prof. Dr. Sebahattin Bayram Armağanı-Eskiçağ Tarihi Yazıları*, Çizgi Kitabevi Yayını, Konya 2023, s. 381-412.

Memiş, Ekrem, “The Place and Importance of the Sea Peoples Migration in Ancient History”, *Near East Historical Review*, 13(2), 2023, s. 167-203.

Memiş, Ekrem, “Antik Çağ Ne Demektir?”, *Near East Historical Review*, 14(1), 2024, s. 1-22.

Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Kaynaklarında Türkler ve Bazı Önemli Sorunlar*, Ekin Yayınevi, 1. Baskı, Bursa 2024.

Memiş, Ekrem, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Ekin Yayınevi, Gözden Geçirilmiş 4. Baskı, Bursa 2024.

Memiş, Ekrem, *Antik ve Klâsik Kaynakların Işığında Sinop ve Çevresinin Tarihi (En Eski Devirlerden Bizans Egemenliğine Kadar)*, İdeal Kültür Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 2025.

Memiş, Ekrem & Bülbül, Cemil, *Amurrular (Arapların En Eski Ataları)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayını, Elâzığ 2012.

Memiş, Ekrem & Bülbül, Cemil, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Yayınevi, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Bursa 2019.

Mieroop, Marc Van De, *Antik Yakın Doğu'nun Tarihi (İÖ 3000-323)*, Çeviren: Sinem Gül, Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2006.

Morris, Joseph, *The Origins of the Sea Peoples*, Florida State University Classics, Florida 2006, s. 1-54.

Pritchard, James Bennett, *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, Princeton University Press, Princeton 1955.

Sayce, Archibald Henry, “The Kingdom of Van (Urartu)”, *Cambridge Ancient History III*, Chapter VIII, Cambridge 1970, pp. 169-183.

Tarhan, Muharrem Taner, “Urartu Devletinin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan “Lutipri=Lapturi” Hakkında Yeni Görüşler”, *Anadolu Araştırmaları VIII (1980)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1982, s. 69-114.

Tarhan, Muharrem Taner, *Tarih Yazımında Arkeolojinin Önemi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1995.

Tosun, Mebrure & Yalvaç, Kadriye, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1975.

Yiğit, Turgut, *Eski Mısır Tarihi (Tarihöncesinden Hellenistik Çağ'a)*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2019.

**BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ARİFESİNDE OSMANLI
DEVLETİ'NİN ERMENİ MESELESİNE YAKLAŞIMI: 1914
TARİHLİ RAPOR ÜZERİNE BİR İNCELEME**

*The Ottoman State's Approach to the Armenian Issue on the Eve of World
War I: An Analysis of the 1914 Report*

Selçuk Kılınç

Dr., Adıyaman Üniversitesi, Türkiye
e-mail: selcukkilinc38@gmail.com
ORCID ID: 0009-0003-6956-5392

Near East Historical Review

16/1, April/ Nisan 2026
e-ISSN: 2717-6363 (Online)
www.nehrreview.com

Article Type - Makale Türü : Research Article / Araştırma Makalesi
Received Date - Geliş Tarihi : 30.03.2026
Accepted Date - Kabul Tarihi : 30.04.2026
Pages - Sayfa : 21 - 36

doi : <http://dx.doi.org/10.29228/nehrreview.90347>.

Citation - Atıf : Selçuk Kılınç, "Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Osmanlı Devleti'nin Ermeni Meselesine Yaklaşımı: 1914 Tarihli Rapor Üzerine Bir İnceleme", *Near East Historical Review*, 16/1, April, 2026, pp. 21 – 36.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ARİFESİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN ERMENİ MESELESİNE YAKLAŞIMI: 1914 TARİHLİ RAPOR ÜZERİNE BİR İNCELEME

*The Ottoman State's Approach to the Armenian Issue on the Eve of World
War I: An Analysis of the 1914 Report*

Selçuk Kılınç

Dr., Adıyaman Üniversitesi, Türkiye
e-mail: selcukkilinc38@gmail.com
ORCID ID: 0009-0003-6956-5392

Öz

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı arifesinde Ermeni Meselesi'ne yaklaşımını, 1914 tarihli resmi raporlar ve arşiv belgeleri ışığında analiz etmektir. Çalışma, özellikle Ermeni komitelerinin faaliyetleri, dış devletlerin etkisi ve Osmanlı yönetiminin güvenlik politikalarını tarihsel bir çerçevede değerlendirmeyi hedeflemektedir. Literatürde Ermeni Meselesi çoğunlukla siyasi ve ideolojik tartışmalar üzerinden ele alınırken, 1914 tarihli resmi raporların doğrudan analizi ve bu belgelerin Osmanlı devlet perspektifini yansıtacak şekilde sistematik incelenmesi sınırlı kalmıştır. Bu çalışma, söz konusu boşluğu doldurarak birincil kaynaklara dayalı bütüncül bir değerlendirme sunmaktadır. Araştırmada yöntem olarak tarihsel analiz yöntemi benimsenmiş; Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), ATASE Arşivi ve ilgili akademik kaynaklar taranarak belge analizi gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veriler tasnif, tahlil ve karşılaştırmalı değerlendirme süreçlerinden geçirilerek yorumlanmıştır. Çalışmanın bulguları, Ermeni komitelerinin eğitim, propaganda ve silahlı faaliyetler yoluyla örgütlendiğini; bu faaliyetlerin Rusya, İngiltere ve Fransa gibi dış güçler tarafından desteklendiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca 1914 tarihli raporlar, Osmanlı Devleti'nin söz konusu faaliyetleri iç güvenlik tehdidi olarak değerlendirdiğini ve buna yönelik idari ve askeri tedbirler geliştirdiğini göstermektedir. Sonuç olarak, Ermeni Meselesi'nin yalnızca iç dinamiklerle değil, uluslararası güç dengeleri ve dış müdahalelerle şekillenen çok boyutlu bir sorun olduğu anlaşılmaktadır. İncelenen raporlar, Osmanlı Devleti'nin bu süreci güvenlik ve bütünlük perspektifiyle ele aldığını ve uygulanan politikaların bu çerçevede şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dış Devletler, Ermeni, İsyân, Komite, Mesele.

Abstract

This study aims to analyze the Ottoman Empire's approach to the Armenian Question on the eve of World War I, based on official reports dated 1914 and archival documents. The study particularly focuses on the activities of Armenian committees, the influence of foreign powers, and the security policies of the Ottoman administration within a historical framework. While the Armenian Question has generally been addressed in the literature through political and ideological debates, the direct analysis of the 1914 official reports and their systematic examination from the perspective of the Ottoman state remain limited. This study seeks to fill this gap by providing a comprehensive evaluation based on primary sources. The research adopts a historical analysis method, utilizing archival materials from the Presidential State Archives of the Ottoman Empire (BOA), the ATASE Archives, and relevant academic sources. The collected data were analyzed through classification, examination, and comparative evaluation processes. The findings indicate that Armenian committees were organized through education, propaganda, and armed activities, and that these activities were supported by foreign powers such as Russia, Britain, and France. Furthermore, the 1914 reports reveal that the Ottoman administration perceived these activities as a threat to internal security and developed administrative and military measures accordingly. In conclusion, the Armenian Question emerges as a multidimensional issue shaped not only by internal dynamics but also by international power relations and external interventions. The analyzed reports demonstrate that the Ottoman Empire addressed this issue from the perspective of security and territorial integrity, and its policies were formulated accordingly.

Keywords: Foreign Powers, Armenian, Uprising, Committee, Issue.

Giriş

Ermeni Meselesi, Osmanlı Devleti'nin son döneminde ortaya çıkan ve zamanla uluslararası ilişkilerin merkezine oturan önemli bir siyasi ve etnik sorundur. Bu mesele, ilk kez 1878 yılında imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile uluslararası belgelerde yer almış, 16. madde aracılığıyla uluslararası bir nitelik kazanmıştır. İlgili maddede, Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'daki Ermenilerin yaşadığı bölgelerde reformlar yapması ve bu halkı koruması gerektiği belirtilmiştir. Ancak bu hüküm, yalnızca bir iç reform çağrısı olmanın ötesine geçerek büyük devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmesine zemin hazırlamıştır. Aynı yıl içinde imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle Ermeni Meselesi bir kez daha gündeme taşınmıştır. Berlin Antlaşması, Ayastefanos Antlaşması'nın bazı hükümlerini yumuşatmakla birlikte, Ermeni halkı için reform yapılması gerekliliğini korumuştur. Ancak bu durum, özellikle İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük Avrupa devletleri tarafından Osmanlı Devleti üzerindeki baskıyı artırmak amacıyla kullanılmıştır. Bu devletler, söz konusu reformların uygulanmadığını ileri sürerek Osmanlı'nın iç işlerine karışma hakkını kendilerinde görmüş ve Ermeni Meselesi'ni bir diplomatik koz haline getirmişlerdir. Bu dönemde Avrupa'da yükselen milliyetçilik akımları, Osmanlı sınırları içindeki azınlıkları da etkilemiş, özellikle Balkanlardaki bağımsızlık isyanları Ermeniler arasında da bağımsızlık arzusunu körüklemiştir. 19. yüzyılın son çeyreğinde, Rusya, İngiltere, Fransa, ABD kışkırtmaları ve desteğiyle Ermeni toplumu içinde örgütlenme faaliyetleri artmıştır. Ermeniler, Osmanlı Devleti'nden koparak bağımsız bir devlet kurma hedefiyle çeşitli cemiyetler ve silahlı örgütler kurmaya başlamışlardır. Bu örgütlerin başlıcaları şunlardır: Armenekan (1885, Van): Osmanlı topraklarında kurulan ilk Ermeni siyasi örgütüdür. Eğitimli gençler arasında faaliyet göstermiştir. Hınçakyan İhtilal Komitesi (1887, Cenevre): Sosyalist eğilimli olup silahlı mücadeleyi savunmuştur. Taşnaksütyun (1890, Tiflis): Daha geniş bir tabana sahip olan bu örgüt, hem silahlı direnişi hem de uluslararası kamuoyuna yönelik propaganda faaliyetlerini benimsemiştir. Kara Haç, Erbab-ı İttihad, Vatan Korucuları, Milliyetperveran Cemiyetleri: Daha küçük çaplı olsa da ortak hedef olarak bağımsız Ermenistan ideali doğrultusunda hareket etmişlerdir. Bu cemiyetlerin ortak hedefleri arasında: Silahlı eylemler (terör ve isyanlar), yurtiçi ve yurtdışında propaganda faaliyetleri, ortak hareket planları oluşturmak, Avrupa Devletlerinden siyasi, askeri ve mali destek sağlamak gibi amaçlar yer almaktaydı. Ermeni komitelerinin politikaları ise genellikle beş aşamaya ayrılabilir:

- *Hazırlık*: Halkı örgütlemek, yayınlar ve dini yapılar üzerinden bilinç oluşturmak.
- *Diplomasi*: Avrupa kamuoyunu etkilemek, Osmanlı'yı uluslararası alanda zor duruma sokmak.
- *Teşkilatlanma*: Cemiyetleşme, gençlik kolları ve silahlı birliklerin kurulması.
- *Nüfus Stratejisi*: Ermeni nüfusunun çoğunlukta olmadığı bölgelerde nüfusu arttırmaya yönelik politikalar.
- *Ayaklanma*: Silahlı isyanlar yoluyla kamu düzenini bozmak, devletin tepkisini uluslararası alana taşımak.

Bu süreçte 1894-1896 Hamidiye Olayları, 1905 II. Abdülhamid'e suikast girişimi, 1909 Adana Olayları ve 1915 Tehcir Kanunu gibi olaylar yaşanmış, bu gelişmeler hem Osmanlı Devleti'nin iç politikası hem de uluslararası ilişkileri üzerinde derin etkiler bırakmıştır.¹

¹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Umumi (Y.PRK.UM.), 44/47; BOA, Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM.), 42/30; BOA, Yıldız Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.), 35/29; BOA, Yıldız Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.), 43/56; BOA, Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.), 618/52; BOA, Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS.), 481/54; BOA, Yıldız Zaptiye Nezareti (Y.PRK.ZB.), 19/107; Selçuk Kılınç, *Develi Ermenileri (1875-1923)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Adıyaman Üniversitesi Lisansüstü

Bu çalışma açısından temel kaynak niteliği taşıyan 1914 tarihli rapor, Osmanlı Devleti'nin Ermeni Meselesi'ne ilişkin değerlendirmelerini doğrudan yansıtması bakımından büyük önem taşımaktadır. Söz konusu rapor, yalnızca olayların kronolojik bir aktarımını sunmakla kalmayıp, aynı zamanda devletin tehdit algısını, güvenlik önceliklerini ve politika üretme biçimini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle rapor, dönemin resmî bakış açısını anlamak ve mevcut tartışmaları birincil kaynaklar üzerinden yeniden değerlendirmek açısından kritik bir veri sunmaktadır.

Literatürde Ermeni Meselesi genellikle siyasi, diplomatik ve ideolojik çerçevede ele alınmakta; ancak Osmanlı Devleti'nin konuya ilişkin resmî raporlarının sistematik analizi sınırlı kalmaktadır. Özellikle 1914 tarihli raporlar üzerinden yapılan çalışmaların yetersizliği, bu alanda önemli bir boşluğa işaret etmektedir. Bu çalışma, söz konusu boşluğu doldurmayı ve birincil kaynaklara dayalı bütüncül bir değerlendirme sunmayı amaçlamaktadır.

Bu bağlamda çalışmanın temel amacı, Osmanlı Devleti'nin Ermeni Meselesi'ne yaklaşımını 1914 tarihli raporlar ışığında incelemektir. Araştırma, şu soruya cevap aramaktadır: Osmanlı yönetimi, Birinci Dünya Savaşı arifesinde Ermeni faaliyetlerini nasıl değerlendirmiştir?

Çalışma, 1877–1914 yılları arasını kapsamakta olup, yöntem olarak tarihsel analiz benimsemiştir. Bu doğrultuda Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), ATASE Arşivi ve ilgili akademik literatür taranmış; elde edilen veriler tasnif, tahlil ve karşılaştırmalı değerlendirme süreçlerinden geçirilerek analiz edilmiştir.

1. 1914 Tarihli Bab-ı Ali (Başbakanlık), Dâhiliye Nazırlığı (İçişleri Bakanlığı) Ve Zaptiye Nezareti (Emniyet Genel Müdürlüğü) Tarafından Ortak Hazırlanan Ermeni Meselesi Raporu

Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısı içinde uzun süre barış içinde yaşamış ve kendi kimliklerini koruma imkânını, büyük ölçüde Osmanlı idaresi sayesinde elde etmişlerdir. Anadolu'da yaşayan Ermeniler, 14. yüzyıldan itibaren Türk hâkimiyeti altında bulunmuş ve Osmanlı yönetimi altında, dini ve kültürel özgürlüklerini koruyarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Osmanlı Devleti, Ermenilere karşı genellikle hoşgörülü bir tutum benimsemiş; bu yaklaşım, özellikle İstanbul'un fethi sonrasında somut adımlarla kendini göstermiştir. 1453 yılında İstanbul'un fethedilmesinden sonra Fatih Sultan Mehmed, Anadolu'da yaşayan Ermenilerin bir kısmını başkente yerleştirerek burada kendilerine yeni bir yaşam alanı sunmuştur. Bu yerleştirme, aynı zamanda Ermenilere Osmanlı toplum yapısı içerisinde yer edinme ve örgütlenme fırsatı da tanımıştır. Fatih Sultan Mehmed'in, 1461 yılında Papaz Hovakim'i İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin başına getirmesi, Osmanlı'nın Ermenilere gösterdiği saygının ve dini özerkliğe verdiği önemin açık bir göstergesidir. Hovakim'in patrik olarak atanmasıyla birlikte Ermenilere, Rum ve Yahudi cemaatlerinde olduğu gibi millet sistemi çerçevesinde bazı ayrıcalıklar tanınmıştır. Bu sistem dâhilinde, Ermeni Patrikhanesi yalnızca dini işlerden değil, aynı zamanda cemaatin iç hukuk meselelerinden, eğitim ve sosyal düzenlemelerden de sorumlu olmuştur. Osmanlı Devleti, Ermenilerin sosyal ve hukuki statüsünü zaman içinde daha da genişletmiştir. Özellikle II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid dönemlerinde çıkarılan fermanlarla, Ermeniler diğer Osmanlı tebaası gibi hukuk önünde eşitlik hakkına kavuşmuşlardır. 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ve 1856'daki Islahat Fermanı, tüm Osmanlı vatandaşlarına din ve etnik köken gözetmeksizin eşit haklar tanımayı amaçlamış, bu süreçten Ermeniler de olumlu şekilde etkilenmiştir. Bu çerçevede, 1860 yılında Ermeni cemaati içinde bir dönüm noktası olarak kabul edilen "Ermeni Nizamnamesi" (Ermeni Millet Nizamnamesi) hazırlanmış ve aynı

Eğitim Enstitüsü, Adıyaman 2025, s. 15; Selçuk Kılınç & Metin Kopar, "Develi Ermeni Ayaklanmaları ve 1905 Ayaklanması Lideri: Madam Serupi", *Journal of History School*, 73, 2024, s. 3838.

yıl Ermeni Milli Meclisi kurulmuştur. Bu meclis sayesinde Ermeniler, dini, toplumsal ve kültürel meselelerini kendi içlerinde tartışma ve düzenleme hakkı elde etmişlerdir. Ayrıca bu yapı, cemaatin Osmanlı idaresi içindeki temsil düzeyini artırmış; Ermeniler, yerel meclislerde ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda milletvekili olarak görev alabilmişlerdir. Nitekim 19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin çeşitli üst düzey bürokratik ve idari kadrolarında Ermenilerin yer aldığı görülmektedir. Ermeni Patrikhanesi'ne tanınan özerklik kapsamında, Ermeniler kendi okullarını yönetmiş; öğretmenlerini ve dini liderlerini serbestçe seçebilmişlerdir. Ermeni okullarında Ermeni dili ve tarihi özgür biçimde okutulmuştur. Eğitim alanındaki bu serbestlik, Ermenilerin kültürel kimliklerini korumalarına katkı sağlamış, aynı zamanda Osmanlı toplumuna entegre olmalarını da kolaylaştırmıştır. Osmanlı Devleti, Ermenilerin önemli kamu görevlerine getirilmesinde de tereddüt göstermemiştir. Maliye, dışişleri, eğitim ve sağlık gibi kritik alanlarda birçok Ermeni devlet memuru olarak görev yapmış, bu da Ermenilerin devlete olan sadakatlerinin ve entegrasyonlarının bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Ermeniler genellikle zorunlu askerlikten muaf tutuldukları için ticaret, zanaatkarlık, sanayi ve tarım gibi alanlarda faaliyet göstermiş; ekonomik açıdan önemli bir güç haline gelmişlerdir. Bu süreçte birçok Ermeni ailesi ciddi bir ekonomik refah seviyesine ulaşmıştır. Osmanlı toplumunda yüzyıllar boyunca Türkler ve Ermeniler arasında genellikle karşılıklı saygıya dayalı bir ilişki biçimi gelişmiştir. Mahallelerde birlikte yaşamış, aynı pazarda alışveriş yapmış, sosyal yaşamda iç içe geçmişlerdir. Bu barışçıl ortam, 19. yüzyılın sonlarına kadar büyük ölçüde korunmuştur.²

Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler, diğer devletlerdeki Ermeni topluluklarına kıyasla daha güvenli, özgür ve müreffeh bir yaşam sürdürmüşlerdir. Osmanlı yönetimi, çok uluslu ve çok dinli yapısı gereği, özellikle millet sistemi çerçevesinde Ermenilere dini ve kültürel alanlarda önemli haklar tanımış; bu sayede Ermeni cemaati, kendi kimliğini koruyarak Osmanlı toplumuna entegre olabilmıştır. Buna karşın, diğer büyük devletlerde özellikle Rusya'da yaşayan Ermeniler, benzer haklardan çoğu zaman mahrum kalmış; ciddi baskı, asimilasyon ve dışlanma politikalarına maruz bırakılmışlardır. Çarlık Rusyası, Kafkasya bölgesinde artan Ermeni nüfusu karşısında özellikle 19. yüzyıl ortalarından itibaren Ruslaştırma politikalarını sistemli bir şekilde uygulamaya koymuştur. Her ne kadar 1836 yılında Çarlık yönetimi tarafından Ermenilere, kilise faaliyetleri ve eğitim alanında bazı izinler verilmiş olsa da, bu haklar fiiliyatta ciddi kısıtlamalara maruz kalmıştır. Rus Kafkas Genel Valisi Galiç, söz konusu izinleri adeta hükümsüz kılacak bir şekilde sert bir idari baskı uygulamış; Ermenilere ait okullar ve kiliseler devletleştirilmiş ya da kapatılmıştır. Bu durum, Ermenilerin kültürel ve dini hayatını ciddi ölçüde sekteye uğratmıştır. Özellikle Ermeni kilisesinin ruhani liderleri olan Katogikoslar, bu dönemde büyük baskılara uğramış, bazıları ise sürgüne gönderilerek dini merkezlerinden uzaklaştırılmıştır. Rus yönetimi, Ermenilerin toplumsal bütünlüğünü ve dini bağlılıklarını zayıflatmayı amaçlayan politikalar doğrultusunda, Ermeni kilisesini merkezî otoriteye bağlı hale getirmeye çalışmıştır. Bu uygulamalar, Ermeni toplumunun hem ruhani hem de kültürel özerkliğini ortadan kaldırmayı hedeflemiş ve Ermeniler üzerinde yoğun bir asimilasyon baskısı oluşturmuştur. Bu süreçte, Ermeni halkı arasında ciddi bir hoşnutsuzluk ve huzursuzluk gelişmiş, kimliklerini koruma mücadelesi daha da belirgin hale gelmiştir. Özetle, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler, dinî özgürlük, kültürel ifade, ekonomik faaliyet ve siyasal temsil açısından, Rusya'daki ya da diğer bazı Avrupa ülkelerindeki Ermenilere göre daha geniş imkânlarla sahip olmuşlardır. Bu nedenle, Osmanlı toprakları uzun süre boyunca Ermeniler için bir barınma, gelişme ve kendini ifade etme alanı olmuştur.³

² BOA, Hacı Adil Bey Evrakı (HSDHADB), 8/17/1. (*Bâb-ı Ali İçişleri Bakanı Emniyet Genel Müdürlüğü raporudur*).

³ Nejla Günay, *Maraş Ermenileri (XIX. Yüzyıl)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 153.

Yüzyıl boyunca Çarlık Rusyası, Kafkasya'da yaşayan Ermenilere yönelik kapsamlı bir asimilasyon ve kontrol politikası uygulamıştır. Bu süreçte Ermenilerin siyasal, sosyal ve dini alanlardaki faaliyetleri sistematik şekilde sınırlandırılmıştır. Devlet dairelerinde görev alabilmek için Ortodoks mezhebine mensup olma şartı getirilmiş; bu durum, Ermenilerin kamu bürokrasisine katılımını fiilen imkânsız hale getirmiştir. Ermeni halkının gündelik yaşamı da ciddi kısıtlamalara tabi tutulmuştur. Seyahat özgürlüğü sınırlandırılmış, özellikle din adamlarının ülke içindeki hareketleri ve yurtdışına çıkışları sıkı denetim altına alınmıştır. Ermeni din adamlarının giriş ve çıkışları, yalnızca resmi izinle mümkün kılınmış, bu da dini özgürlüklerin ciddi anlamda kısıtlanmasına neden olmuştur. Özellikle Ermenilerin kendi dillerinde eğitim veren okullar açma, tarih ve kültürlerini yaşatmaya yönelik cemiyetler kurma girişimleri, Rusya'da şüpheyle karşılanmış ve devletin otoritesine tehdit olarak değerlendirilmiştir. Bu faaliyetlerde bulunan birçok kişi, cezalandırma gerekçesiyle Sibiryaya sürgüne gönderilmiş, bu sürgünlerde binlerce Ermeni hayatını kaybetmiştir. Sürgün koşulları son derece ağır olmuş, hastalık, açlık ve kötü muamele nedeniyle önemli can kayıpları yaşanmıştır. Bu baskı ortamından kaçmak isteyen birçok Ermeni, Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. Osmanlı yönetimi, tarih boyunca olduğu gibi bu dönemde de sınırlarına gelen Ermenilere barınma ve korunma imkânı sağlamıştır. Bu da, Osmanlı Devleti'nin Ermenilere karşı izlediği hoşgörülü politikaların somut bir göstergesi olmuştur. Ancak 1903 yılına gelindiğinde, Çarlık Rusyası'nın Ermeni politikasında dikkat çekici bir yön değişikliği yaşanmıştır. Bu tarihten itibaren Rusya, özellikle Kafkasya'daki ayrılıkçı ve silahlı Ermeni gruplarını desteklemeye başlamıştır. Önceki yıllarda bastırmaya çalıştığı bu gruplar, artık Rusya tarafından Osmanlı Devleti'ne karşı bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu yeni politika çerçevesinde, bazı Ermeni komutan ve örgüt liderleri, Rusya ile iş birliğine yönelmiş ve bu değişimi halka "bağımsızlık vaadi" ile meşrulaştırmaya çalışmıştır. Halk tarafından da zamanla kabul görmeye başlayan bu komutanlar, toplumdan maddi destek (para ve bağışlar) toplamış, bunun karşılığında madalya ve nişanlarla onurlandırılmışlardır. Bu şekilde Rusya, Ermeni meselesini Osmanlı Devleti'ne karşı kullanışlı bir dış politika unsuru haline getirmiştir. Böylece Rusya'nın, başlangıçta bastırmaya çalıştığı Ermeni isyanları ve milliyetçi faaliyetler, ilerleyen yıllarda jeopolitik çıkarlar doğrultusunda desteklediği bir yapıya dönüşmüştür. Bu dönüşüm, Osmanlı topraklarında örgütlenen Ermeni komitelerinin silahlı ayaklanmalarında da doğrudan etkili olmuş, özellikle Doğu Anadolu'daki isyan hareketlerinin güçlenmesinde önemli bir rol oynamıştır.⁴

Ermeni Meselesi, Osmanlı Devleti'nin son döneminde ortaya çıkan ve zamanla uluslararası bir boyut kazanan önemli siyasi meselelerden biridir. Bu sorunun sistematik biçimde gündeme gelmesi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrasında yaşanmıştır. Her ne kadar Ermeniler, bu tarihten önce bazı hak taleplerinde bulunmuş ve çeşitli girişimlerde bulunmuş olsalar da, 1877 öncesinde sorunu uluslararası düzeye taşıyacak önemli bir gelişme yaşanmamıştır. Ermeni Meselesi'nin uluslararası platforma taşınmasının ilk somut adımı, Ayastefanos Antlaşması sürecinde gerçekleşmiştir. Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Rus orduları, Ayastefanos'a (bugünkü Yeşilköy) kadar ilerlemiş ve burada barış görüşmeleri başlatılmıştır. Bu süreçte Ermeni Patrikhanesi önemli bir rol oynamış; İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, Rus ordusunun başkomutanı Grandük Nikolay Nikolayeviç ile görüşerek, Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilere yönelik taleplerde bulunmuştur. Patrik Nerses'in bu talepleri sonucunda, 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesine, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde ıslahat yapılması ve Ermenilerin diğer etnik unsurlara karşı korunması hükmü eklenmiştir. Bu madde, Ermenilerin Osmanlı toprakları üzerindeki taleplerinin ilk kez uluslararası bir antlaşma metnine girmesi bakımından tarihi bir dönüm noktasıdır. Ancak, Rusya'nın Doğu Avrupa'da artan etkisinden endişelenen Batılı

⁴ BOA, HSDHADB., 8 /17/2.

devletlerin tepkisi üzerine Ayastefanos Antlaşması, uzun ömürlü olmamış; yerine, aynı yıl içerisinde Berlin Konferansı toplanmıştır. Bu konferans, Avrupa güçlerinin Osmanlı üzerindeki çıkarlarını yeniden dengelemek amacıyla düzenlenmiş ve Osmanlı Devleti'nin geleceğini doğrudan etkilemiştir. Ermeni Patrikhanesi, Berlin sürecinde de aktif rol almıştır. Patrik Nerses, Berlin Konferansı'na bir özel Ermeni heyeti göndererek Ermeni taleplerini Avrupalı devletlere iletmiş ve bu taleplerin yeni antlaşma metnine dâhil edilmesi için diplomatik çaba göstermiştir. Bu girişimler sonucunda, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine Ermenilerle ilgili özel bir hüküm eklenmiştir. Maddeye göre: “*Osmanlı Devleti, Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahat yapmayı ve onları diğer unsurların saldırılarına karşı korumayı taahhüt eder. Bu ıslahatların uygulanması sürecinde, büyük devletlere bilgi verilecek ve bu devletler ıslahatların uygulanışını takip etme hakkına sahip olacaktır.*” Bu maddeyle birlikte Ermeni sorunu artık sadece Osmanlı Devleti'nin iç meselesi olmaktan çıkmış ve uluslararası bir sorun haline gelmiştir. Aynı zamanda büyük devletlere, Osmanlı'nın iç işlerine müdahale etme konusunda meşru bir gerekçe sunulmuştur. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi, sonraki yıllarda Ermeni komiteleri ve Avrupa devletleri tarafından sıkça referans alınarak, Osmanlı Devleti üzerinde siyasi baskı kurma aracı olarak kullanılmıştır. Böylece, Ermeni Meselesi sadece bir azınlık sorunu değil, aynı zamanda emperyal güçlerin Osmanlı üzerindeki çıkar mücadelelerinin bir parçası haline gelmiştir.⁵

Ermeni meselesi, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile uluslararası bir nitelik kazandıktan sonra, Ermeni komiteleri bu süreci Avrupalı devletlerin dikkatini çekmek ve desteklerini kazanmak amacıyla kullanmaya başlamışlardır. Ermeni toplumu içerisindeki radikal unsurlar, bu hedef doğrultusunda isyancı ve ihtilalci faaliyetleri bir araç olarak benimsemiş ve çeşitli bölgelerde silahlı ayaklanmalara yönelmişlerdir. Bu süreçte, özellikle Kafkasya'daki Ermeni komutanlar, Osmanlı toprakları içindeki ihtilalci hareketlere lojistik ve ideolojik destek sağlamış, silahlı komitelerin ve örgütlerin kurulmasında aktif rol oynamışlardır. Bu örgütlerin başlıcaları arasında Hınçak, Taşnaksütyun, Armenekan ve Kara Haç gibi cemiyetler yer almakta olup, faaliyetlerini hem silahlı mücadele hem de propaganda yoluyla yürütmüşlerdir. Geniş kitlelere ulaşmak ve Avrupa kamuoyunun ilgisini çekmek amacıyla bu örgütler, çeşitli gazeteler ve yayın organları aracılığıyla propagandaya başlamışlardır. Bu yayınlar, Avrupa basınında da yer bulmuş ve Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni olayları uluslararası kamuoyunun gündemine taşınmıştır. Bu sürecin doğrudan etkisiyle, 1895 yılında Fransa, İngiltere ve Rusya, Osmanlı Devleti'ne yönelik baskılarını artırarak Mayıs Notasını sunmuşlardır. Bu nota, Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahat yapılmasını ve güvenliğin sağlanmasını talep etmekteydi. Ardından, 1897 yılında Lahey Barış Konferansı'nda da Ermeni meselesi tekrar gündeme getirilmiş, bu durum Ermeni komiteleri tarafından sokak mitingleri ve uluslararası eylemlerle desteklenmiştir. 1907 yılında İngiltere Kralı Edward VII ile Rus Çarı II. Nikolay arasında gerçekleşen Reval Görüşmesi, Ermeniler arasında büyük bir umut yaratmıştır. Bu görüşmede Ermeni meselesi doğrudan ele alınmış, Avrupa Devletlerinin Osmanlı üzerindeki politikalarında Ermeni meselesinin bir pazarlık unsuru olarak kullanılabilmesi izlenimini doğurmuştur. Bu dönemde Ermeniler, özellikle Adem-i Merkeziyetçilik (Adem-i merkezîyet / yerinden yönetim) fikrinden etkilenmişlerdir. Bu fikir, Osmanlı Devleti içinde daha fazla özerklik elde etme amacıyla benimsenmiş ve bu bağlamda Prens Sabahaddin ile Paris'te görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler, Ermeni örgütlerinin Osmanlı iç siyasetiyle etkileşimini ve yabancı fikir akımlarından etkilenme düzeyini göstermesi açısından dikkat çekicidir. 1908 yılında yaşanan Adana Olayları, bu sürecin önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu olaylar sırasında Ermeni komiteleri, dünya kamuoyuna yönelik yoğun bir propaganda faaliyeti yürütmüş ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin Osmanlı Devleti tarafından ihlal edildiği yönünde haberler

⁵ Dilşen İnce Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir 2007, s. 213.

yaymıştır. Bu söylem, Avrupalı kamuoyunun Osmanlı üzerindeki baskısını yeniden artırma amacı taşımıştır. 1912 yılında patlak veren Balkan Savaşları, Osmanlı Devleti'nin ciddi bir askerî ve siyasal zafiyet yaşamasına neden olmuştur. Bu durumdan cesaret alan Ermeni Patrikhanesi'nin ruhani lideri olan Katogikos, Ermeni meselesinin çözümü bahanesiyle doğrudan Rus Çarı'na başvurarak yardım talebinde bulunmuştur. Bu, meselenin artık tamamen Osmanlı dışı güçlerin yönlendirdiği bir noktaya evrildiğinin göstergesidir. Katogikos, Avrupa'da faaliyet gösteren Ermeni cemiyetleriyle sürekli temas halinde olmuş, yapılan çalışmaları yerinde öğrenmek ve desteklemek amacıyla özel heyetler göndermiştir. Ayrıca, hem yurt içinde hem de yurt dışında basın-yayın yoluyla Ermeni meselesini ıslahat sorunu gibi sunmaya çalışmış, böylece kamuoyunu etkilemeye ve büyük devletlerin müdahalesini meşrulaştırmaya çalışmıştır.⁶

Osmanlı Devleti'nde Ermeni komitelerinin örgütlü faaliyetleri 1880'li yıllardan itibaren sistematik hâle gelmiştir. Bu döneme, "şikâyet devresi" adı verilmektedir. Ermeni siyasi hareketleri, başlangıçta daha çok diplomatik yollarla hak talebinde bulunmayı hedefleyen girişimlerden oluşurken, zamanla silahlı eylemlere ve ihtilalci faaliyetlere dönüşmüştür. İlk etapta küçük gruplar halinde örgütlenen Ermeni gruplar, ilerleyen yıllarda komitecilik faaliyetleriyle birlikte daha disiplinli ve ideolojik yapılar kurmaya başlamışlardır. Bu yapıların çoğu, Avrupa'daki siyasi akımlardan (özellikle Sosyalizm, Milliyetçilik ve Adem-i Merkeziyetçilikten) etkilenmiştir. 1882 yılında Erzurum'da "Ermeni Silahçılar Cemiyeti" kurulmuş; bu, Anadolu'daki ilk ciddi örgütlü Ermeni komitelerinden biri olmuştur. Takip eden yıllarda, 1885'te İstanbul, Van ve Muş'ta, 1890'da ise Erzurum ve Van'da, bu cemiyetler aracılığıyla çeşitli isyancı hareketler başlatılmıştır. Söz konusu faaliyetlerin temel amacı, Doğu Anadolu'da bir Ermeni devletinin temellerini atmak ve bu süreci yabancı devletlerin müdahalesiyle desteklemektir. 1885 Van isyanı, bu bağlamda dikkat çeken ilk büyük kalkışmalardan biridir. Bu isyana katılanlardan biri olan Ermeni öğretmen Mıgırdıç Portakyan, olay sonrası Fransa'nın Marsilya şehrine kaçarak burada "Armoniya" adlı bir gazete yayımlamaya başlamıştır. Bu gazete, uzun yıllar boyunca Osmanlı aleyhine propaganda faaliyetlerinde bulunmuş ve Avrupa kamuoyunu etkilemeyi hedeflemiştir. Ermeni komitelerinin daha kurumsal ve ideolojik hale gelmesi ise 1887 sonrası döneme rastlamaktadır. Bu dönemde kurulan başlıca cemiyetler şunlardır: 1887: *Hınçak (Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi)*, Kurucusu Avadis Nazarbek'tir. Marksist düşünceden etkilenmiştir. 1890: *Taşnak (Taşnaksütyun)*, 1890: *Armenekan*, 1896: *Ramgavar (Reforme Hınçak ve Diğer Grupların birleşimi)*, daha önceki yıllarda: *Armanagan* ve benzeri küçük oluşumlar. Bu cemiyetler, 1890'lı yıllar boyunca birçok silahlı ayaklanma ve isyanın tertipleycisi olmuşlardır. Özellikle Hınçak ve Taşnak cemiyetleri, propaganda ve silahlı eylemleri bir arada yürütmüş; aynı zamanda Avrupa'daki diasporadan lojistik ve maddi destek almışlardır. Hınçak cemiyeti, şu isyanları organize etmiştir: 1889: *Erzurum olayları*, 1890: *Kumkapı Gösterisi*, 1890: *Zeytun ve Sason isyanları*, 1895: *Bab-ı Ali gösterisi*,

1896 yılında, Taşnak cemiyeti tarafından planlanan Osmanlı Bankası Baskını, uluslararası yankı uyandıran bir eylem olmuştur. Eylemi gerçekleştiren 18 Ermeni militan, baskından sonra Fransa elçiliği yakınlarındaki Jirond adlı vapura kaçarak yurtdışına sığınmıştır. Bu kaçış, Fransız Elçiliği Baştercümanı Roe ile Rus Elçiliği Tercümanı Moksimof'un yardımıyla sağlanmıştır. Bu durum, büyük devletlerin Ermeni komitelerine yönelik örtülü desteklerinin bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir. 1905 yılında, Taşnak cemiyetine bağlı Maşin Enferyal adlı bir Ermeni militan, Osmanlı padişahı II. Abdülhamid'e suikast girişiminde bulunmuştur. Bu girişim başarısız olmuş ancak İstanbul'da büyük bir infial yaratmıştır. Bu eylem, komitelerin

⁶ BOA, HSDHADB., 8/17/3; Oğuzhan Öztürk, *1909 Adana İsyanı ve Meclis-i Mebusan'da Görüşülmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2004, s. 23-28.

artık sadece taşrada değil, başkentte dahi eylem gerçekleştirme kapasitesine ulaştığını göstermiştir. 1908 yılında ise, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte yaşanan karmaşadan faydalanan Ermeni örgütleri, Adana'da büyük çaplı bir isyan ve katliam başlatmıştır. Bu olay, hem Osmanlı-Ermeni ilişkilerini daha da germiş hem de uluslararası kamuoyunda büyük yankı uyandırmıştır. Olay sonrası Batılı basın organları, Osmanlı'yı Ermeni azınlığı korumamakla suçlamış ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine atıfla Osmanlı Devleti'ni yükümlülüklerini yerine getirmemekle itham etmiştir.⁷

Ermenilerin kurmuş olduğu çeşitli cemiyet ve komiteler, özellikle Fransa, İngiltere ve Rusya gibi büyük devletler tarafından desteklenmiştir. Bu devletler, desteklerini resmi olarak Osmanlı Devleti'nde ıslahat yapılması gerekliliği bahanesiyle meşrulaştırmışlardır. Ancak asıl amaç, Osmanlı iç işlerine müdahale etmek ve bölgedeki nüfuzlarını artırmaktır. Ermeni komite ve cemiyetleri, Osmanlı yönetimindeki idari zafiyetleri ve güvenlik eksikliklerini bahane ederek, bu üç devletin müdahalesini sağlamak için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Bu çabalarında, hem merkezde hem de illerde görev yapan Ermeni memurların aracılıkları, tertip ve düzenlemelerdeki rolleri çok önemli olmuştur. Onların maddi ve manevi destekleriyle, her fırsatta Osmanlı yönetimini zayıflatacak olaylar çıkarılmış ve isyanların fitili ateşlenmiştir. Ermeni cemiyetleri tarafından gönderilen mektuplar, silahlar ve patlayıcı maddeler Rusya, Fransa ve İngiltere konsoloslukları aracılığıyla gizlice Osmanlı topraklarına sokulmuştur. Bu devletlere ait elçilikler, adeta Ermeni komiteciler ve asi unsurlar için sığınak noktaları haline gelmiştir. Böylelikle, uluslararası koruma ve lojistik desteğin sağlandığı bir ortam oluşmuştur. İtilaf Devletleri, Ermeni meselesini dünya kamuoyunda geniş bir şekilde gündeme getirerek, Ermenilerin mağduriyetini ve bağımsızlığa uygun bir millet olduklarını göstermek için yoğun propaganda faaliyetlerine girişmişlerdir. Bu kapsamda devletler, yayınlar hazırlamış, konferanslar düzenlemiş ve diplomatik platformlarda Ermeni sorununu gündeme taşımışlardır. Sonuç olarak, Ermenilerin Osmanlı topraklarında çıkardıkları isyanların ve karışıklıkların arkasında, İtilaf Devletlerinin hem doğrudan hem de dolaylı desteği açıkça ortaya çıkmıştır. Bu destek, Ermeni hareketlerinin uluslararası boyutta meşruiyet kazanmasına ve güçlenmesine zemin hazırlamıştır.⁸

Ermeni öğretmenler, yazarlar ve dini liderler, Osmanlı vatandaşları arasında Ermenistan bağımsızlığı fikrini sistematik olarak yaymaya çalışmışlardır. Bu süreçte, özellikle eğitim kurumları ve dini yapılar, genç kuşaklara bu düşüncüyü aşılama konusunda önemli rol oynamıştır. Günümüzde de Ermeni okullarında okutulan dersler, kullanılan ders kitapları ve öğretmenlerin verdiği eğitim aracılığıyla, genç Ermeniler arasında bağımsızlık fikri canlı tutulmaktadır. Eğitim faaliyetlerinin yanı sıra, şarkılar, marşlar, tiyatro oyunları ve piyeslerde de Ermeniliğin yüceltilmesi ve Türk halkının olumsuzlanması temaları işlenmektedir. Bu kültürel üretimler, toplumsal hafızada kin ve nefret duygularının pekiştirilmesini hedeflemektedir.

Ermeni komitelerinin tümünün ortak amacı bağımsız bir Ermeni devleti kurmak olarak belirginleşmiştir. Bu amaç, gerçekleştirdikleri hareketler ve teşebbüsler üzerinden açıkça anlaşılmaktadır. İlk dönemlerde, özellikle genç Osmanlı aydınlarının zorba Osmanlı idaresine karşı başlattığı reform ve inkılâp hareketlerinde Ermenilerle ortak paydalar bulunmuş gibi görünse de, ilerleyen süreçte Ermeni komitecilerle bu birliktelik sona ermiştir. Çünkü Ermeni komitelerinin hedefleri, Osmanlı Devleti'nin birliği ve reformları değil, kendi bağımsızlıkları olmuştur.

Rusya, İngiltere ve Fransa gibi devletlerin siyasi destekleri sayesinde, Ermeni komiteleri yaşadıkları bölgelerde silah, bomba ve patlayıcı maddeleri gizlice Osmanlı topraklarına sokarak

⁷ BOA, HSDHADB., 8/17/4.

⁸ Emine Duran Pancar, *1909 Adana Ermeni Olayları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2004, s. 41, 93-94.

bu bölgeleri adeta Ermeni askeri depolarına dönüştürmüşlerdir. Komiteler, ülkenin birçok yerinde şubeler açmış, çete teşkilatlarını organize etmiş ve talimatnameler yayınlarak bu yapıların geniş kitlelere ulaşmasını sağlamışlardır.

Ermeni Patrikhanesi, milletvekilleri ve öğretmenler, Ermeni bağımsızlık mücadelesi için yoğun bir şekilde çalışmış ve bu alanda önemli başarılar elde etmişlerdir. Bu destek, milli hareketin hem örgütsel hem de moral açıdan güçlenmesini sağlamış ve Ermeni meselesinin daha karmaşık bir hal almasına yol açmıştır.⁹

Balkan Savaşları'nın ardından Osmanlı Devleti'nin zayıfladığı düşüncesi, Ermeni milliyetçiler arasında büyük bir umut ve hareketlenmeye yol açmıştır. Ermeni dini lideri Katogikos'un desteğiyle, Ermeniler Rusya ile birlikte bağımsızlık zamanlarının geldiğine inanmışlardır. Katogikos'un atadığı Bogas Nobar başkanlığındaki heyet, Avrupa'nın önemli başkentlerini ziyaret ederek, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin can, mal ve güvenliklerinin yeterince korunmadığını ileri sürmüş ve bu devletlerden siyasi ve askeri yardım talep etmiştir. Avrupa'da bulunan bazı azınlık yanlısı yazarlar da Türklerin Ermenilere yönelik zulüm ve haksızlıkları hakkında gerçek dışı listeler ve raporlar hazırlayarak, kamuoyunu etkilemeye çalışmıştır. Bu raporların hazırlanmasında özellikle Balkan Komitesi Başkanı Bakston ile kardeşi ve Ermeni yazar Aram Rafi önemli roller üstlenmiştir. Bu dönemde, Taşnaksütyun, Sosyal Demokrat Hınçak, Reforme Hınçak ve Ramgavar gibi farklı Ermeni cemiyetleri, nasyonalizm ve bağımsızlık hedefi etrafında birlik sağlamışlardır. Ancak ıslahat talepleri ve Osmanlı hükümetiyle yaşanan anlaşmazlıklar, bu birlikteliğin temelinde yatan sorunlardan biri olarak öne çıkmıştır. Bu soruna ise Ermeniler arasında "sülale temsili" meselesi adı verilmiştir.

24 Aralık 1912 tarihli ve Bitlis Rus Konsolosu tarafından Çarıkof'a yazılan 63 numaralı rapor, Taşnak komitesinin faaliyetlerine ışık tutmaktadır. Rapora göre:

Ermeni fikirlerinin Rusların lehine şekillendirilmesinde Taşnak komitesinin büyük etkisi olmuştur. Bu cemiyet, Ermeniler ile Müslümanlar arasında çatışmalar çıkararak, Rus askerlerinin müdahalesini ve bölgeyi işgal etmesini kolaylaştırmıştır. Bu amaç doğrultusunda Taşnak komitesi, çeşitli yöntemlere başvurmuş, asker ile Ermeniler arasında gerginlikler yaratmış ve halk arasında korku ile panik oluşturmuştur. Hem şehirli hem de köylü Ermeniler, dini liderleri ile birlikte Ruslara karşı artan bir bağlılık göstermektedir. Cemiyet üyelerinin tavır ve hareketleri, İstanbul'daki genel merkezlerinin emirlerine sıkı sıkıya bağlıdır.

Bu rapor, Ermeni komitelerinin Osmanlı Devleti içindeki faaliyetlerinin ne denli organize ve dış destekli olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, bu durum Osmanlı-Rusya ilişkilerinde de önemli bir gerilim unsuru oluşturmuştur.¹⁰

Ermeni siyasi partileri arasında yapılan anlaşmalar neticesinde, Osmanlı Hükümeti'ne karşı ortak ve düzenli bir eylem programı oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda, özellikle Hınçak Partisi 7 Eylül 1914 tarihinde Köstence'de 8. Kongresini düzenlemiştir. Kongrede, Osmanlı Hükümeti'nin ıslahat politikasını samimiyetsiz ve aldatıcı bir strateji olarak değerlendirmiştir. Kongrede, iktidar partisi için "milli siyaseti benimseyen oligarşik bir yapı" ifadesi kullanılarak, bunun isyan hareketlerinin temel nedeni olduğu vurgulanmıştır. Hınçak Partisi, daha rahat ve özgür hareket etmek, karar alma süreçlerini kolaylaştırmak amacıyla merkezlerini Bulgaristan'a taşımaya karar vermiştir. Bu dönemde, Şerif Paşa ve Sadık gibi bazı Osmanlı yetkilileri ile yapılan gizli anlaşmalar sonucunda, komitenin isyancıları İstanbul'da

⁹ BOA, HSDHADB., 8/17/5.

¹⁰ *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 57.

zamanında yakalatılmış ve bastırılmıştır. Bununla birlikte, bu Ermeni komiteleri tüm güçleriyle silahlanma ve organize olma çabalarını sürdürmüşlerdir. Ancak, bu hazırlıklar tamamlanamadan, 1. Dünya Savaşı patlak vermiştir. Savaşın başlaması, bölgedeki siyasi dengeleri değiştirmiş, Ermeni hareketlerinin seyrinde önemli etkiler yaratmıştır.¹¹

Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte, Ermeni siyasi cemiyetleri Taşnak, Hınçak, Ramgavar ve Reforme Hınçak ortak bir karar almışlardır. Bu kararın temel maddeleri şu şekildedir:

- Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle birlikte her bölgede hazır bulunacak; savaşın seyrine göre stratejik hareket edeceklerdir.
- Eğer Osmanlı Devleti savaşı kazanırsa, önceden biriktirilmiş silah ve patlayıcı maddeler resmi dairelere, devlet kurumlarına ve askeri garnizonlara yönelik saldırılar için kullanılacaktır.
- Ermeni askerlerin askerlikten firar ederek silahlı çeteler oluşturması, Rus ordusunun zaferine destek vermek, bağımsız bir Ermeni devleti kurmak amacıyla Osmanlı topraklarında kargaşa, yangın ve katliam çıkarmak; ayrıca Osmanlı ordusunun geri çekilmesini sağlamak hedeflenmiştir.

Başlangıçta Osmanlı Hükümeti, Ermenilerden bu tür bir tehlike beklememiştir. Ancak Ermenilerin İtilaf Devletleri ve Rusya ile kurdukları yakın işbirliği, yayınladıkları beyannameler ve açık destek çağrıları Osmanlı yönetiminin şüphelerini artırmıştır. Bu süreçte, Rus Çarı, Ermenilerin ruhani lideri olan Açmiyazın Katogikosu'nu Ermeni Hamisi olarak ilan etmiştir. Katogikosluk makamının resmi yayın organı olan Ararat Gazetesi, Ağustos 1914 sayısında şu ifadeleri kullanmıştır:

"Bağımsız bir Ermenistan için Amerika ve diğer devletlerden sağlanan desteklere değinmekte; bu doğrultuda Türklere karşı her türlü hakaret ve yapılanmanın meşru olduğu savunulmaktadır."

Bu tür yayınlar ve beyanlar, Ermeni cemiyetlerinin bağımsızlık hedeflerini açıkça ortaya koymuş, Osmanlı-Rus savaşının yaşandığı cephelerde gerilim ve güvensizlik yaratmıştır.¹² Rusya, İngiltere ve Fransa gibi büyük devletlerin siyasi desteği ile birlikte, Ermeni zenginlerinin maddi yardımları ve gayretleri sayesinde, eğitimli binlerce Ermeni gönüllü askeri firariler ve diğer destek unsurlarıyla Bulgaristan, Romanya, Amerika ve Mısır'dan Kafkas Cephesi'ne sevk edilmiştir. Bu gönüllülerin temel amacı, Osmanlı cephesinin zayıflatılması ve düşürülmesidir. Bu dönemde, Sason İsyanı'nın önde gelen liderlerinden Entranik ile Erzurum milletvekili Karakin Pasdirmacıyan komutasındaki silahlı çeteler, Ağrı, İran sınırları ve Acara bölgelerinde özellikle Müslüman halka yönelik acımasız katliamlara girişmişlerdir. Bu hareketler, bölgedeki etnik ve dini tansiyonu artırarak Osmanlı otoritesine ciddi zararlar vermiştir. Ayrıca, Bogos Nobar'ın başkanlığını yaptığı Ermeni Gönüllü Yardım Cemiyeti ile Tiflis merkezli Ermeni Malboros teşkilatları, bölgede çıkarılan olayların örgütlenmesinde ve yayılmasında önemli rol oynamışlardır. Bu teşkilatların faaliyetleri, Osmanlı topraklarındaki karışıklıkların artmasında etkili olmuştur.

1913 yılının Şubat ayında Hizan'da askeri celp için gönderilen jandarma birliklerine Ermeni silahlı güçleri tarafından saldırılar düzenlenmiş, bu durum bölgedeki gerginliği daha da tırmandırmıştır. Aynı dönemde, Taşnak çeteleri Bitlis-Van yolunu kapatarak iletişimi kesmiş ve telgraf hatlarını sabotaj yoluyla kullanılamaz hale getirmişlerdir. Bu gelişmeler sonucunda, Taşnak cemiyetine bağlı milisler ile Osmanlı askeri birlikleri arasında haftalarca süren şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Bu olaylar, Ermeni cemiyetlerinin sadece siyasi değil, aynı zamanda

¹¹ BOA, HSDHADB., 8/17/6.

¹² Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, Cilt 1, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2009, s. 123.

askeri alanda da aktif bir şekilde örgütlenip eyleme geçtiğini göstermektedir. Bölgedeki istikrarsızlığın artması ve güvenlik zaafının derinleşmesi, Osmanlı Devleti'nin bu cephedeki zorluklarını daha da büyütüştür.¹³ Muş bölgesinde, asker kaçaklarını yakalamaya giden jandarma birliklerine Ermeni silahlı gruplar tarafından ateş açılmıştır. Gümüş Köyü'nde Akan Nahiyesi müdürü ve sorumluluğundaki jandarmaların bulunduğu meskene düzenlenen saldırıda 9 jandarma şehit olmuştur. Aynı şekilde Muş Aran Manastırı civarında gizlenen Ermeni eşkıyaları, bölge jandarma komutanı ve beraberindeki askerleri şehit etmişlerdir. Van'ın Karkar Nahiyesi'nde ise, Hizan'dan gelen Bitlis Jandarma Komutanlığına bağlı askerlerin yolu Ermeni eşkıyaları tarafından kesilmiş ve bu müdahale çatışmaya dönüşmüştür. Yaklaşık 7 saat süren çatışmada askerler ile silahlı eşkıyalar karşı karşıya gelmiştir.

16 Şubat tarihinde Zeytun'da ise, Ermeni eşkıyaları kamu binalarını basmak, askerlerin elindeki silah ve cephaneleri ele geçirmek, telgraf hatlarını kesmek ve devlet memurları ile masum halkı katletme teşebbüsünde bulunmuştur. Saldırıyı önlemek için bölgeye gönderilen askerler de eşkıyaların saldırısına uğramış; birkaç asker ve sivilden kayıplar verilmiştir.

11 Mart'ta Zeytun Teke Manastırı civarında saklanan yaklaşık 500 kişilik Ermeni silahlı grubun, bölge güvenliğini sağlamakla görevli Jandarma Komutanı Süleyman Bey ve emrindeki askerleri şehit ettiği rapor edilmiştir. Hatay civarında ise, İngilizlerle işbirliği yaptığı tespit edilen Ermeni ajanlar sahilde yakalanmış ve yargılanmak üzere harp divanlarına sevk edilmiştir.

Şubat ayında Kayseri'nin Develi ilçesinde Su Mahallesi'nde bir bomba patlamıştır. Bu patlama, Amerika'da eğitim alıp Develi'ye dönen Kigork Hamparsomyan'ın evinde meydana gelmiştir. Olayı gizlemek için Ermeniler yoğun çaba sarf etse de yapılan tahkikatlarda, Ermenilere ait mezarlık, kilise ve okullarda 90'dan fazla bomba, çeşitli patlayıcı tertibatlar, yüzlerce silah ve gaz tenekelerine gizlenmiş barut ele geçirilmiştir.

Tahkikat genişledikçe, birçok Ermeni ihtilal evrakı bulunmuş ve bu evrakların Fransızca ve Rusça şifreli anahtarlarla gizlendiği tespit edilmiştir. Fenese'de düzenlenen Taşnak Komitesi'ne ait 80 maddelik görev talimatnamesi ile birçok savaş dokümanı da ortaya çıkarılmıştır. Soruşturma sonucunda, bu olayların organizasyonunda görevli Ermeni delegesi olduğu belirlenmiş ve yakalanan suçlular, bombaların Ermeni bağımsızlık mücadelesi için hazırlandığını itiraf etmiştir.¹⁴

Mart ayında, Van Timar Nahiyesi'nde gerçekleştirilen vergi sayımı sırasında Ermeni isyan hareketleri başlamıştır. Van ve çevresinden gelen Ermeni isyancıların sayısı bin kişiyi aşmış olup, bu grubun ellerinde Rus yapımı tüfekler bulunduğu rapor edilmiştir. 12 Mart'ta Banat Köyü'nden dönen Osmanlı askerlerine Ermeni eşkıyaları tarafından ateş açılmış, bölgeye tebligat ile gönderilen Jandarma Yüzbaşı Süleyman Bey ve beraberindeki askerler şehit edilmiştir. Yapılan tahkikat sonucunda, 500 kadar saldırgan Ermeni eşkıyası yakalanmıştır. Van'da başlayan bu ayaklanma kısa sürede Gevaş ve Çıtak ilçelerine sıçramış, bölgede görevli Gevaş kadısı ve posta jandarmaları Ermeni isyancılar tarafından kurulan pusular sonucu şehit edilmiştir. İsyancıların stratejisi kapsamında, ordunun haberleşme ve ulaşım hatlarını kesmek amacıyla Van-Çıtak-Gevaş posta telleri de tahrip edilmiştir. Van'daki isyan hareketleri giderek şiddetlenmiş; Ermeni isyancılar Müslüman halkın evlerine saldırmış, Osmanlı Bankası, Duyunu Umumiye, Reji ve Posta binalarına bombalar atarak isyanı yaygınlaştırmışlardır.¹⁵ Van halkı ve Osmanlı askerleri, Mart ayında başlayan isyan hareketleri sonucu yüzlerce şehit vermiştir.

¹³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1909-1916)*, IV, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 99, Ankara 2009, s. 94-95.

¹⁴ *BOA, HSDHADB., 8/17/7; Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 142, İstanbul 2016, s. 126, 133.

¹⁵ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı 83, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1983, s. 99.

Van'ın Başkale, Hahor, Reşadiye, Muradiye ve Mahmudi gibi ilçelerinde posta telleri kesilerek bölge ile haberleşme tamamen engellenmiştir. 7 Nisan'da yapılan tahkikat neticesinde, Van'da isyana katılan Ermenilerin silahlı ve komitelere bağlı yaklaşık 2.500 kişi olduğu tespit edilmiştir. Bu saldırgan gruplardan 700'ü Van Kalesi'ne saldırmıştır. Mart ayında başlayan isyan, Nisan ayı sonuna kadar devam etmiş; Nisan ayında ise Rus komutasındaki yaklaşık 400 kişilik Ermeni milis grubu, Rusya ile İran sınırı üzerinden Van'a girmeye çalışmıştır. Van ve Bitlis çevresinde Ermeni isyancılar arasında "Ermenistan kuruldu" ve "Ermenilik serbesttir" gibi sloganların yer aldığı bayraklar taşındığı, siperlerde ise Rus ve Fransız şapkalarının giyildiği gözlemlenmiştir.¹⁶

12 Nisan'da Diyarbakır'da gerçekleştirilen geniş çaplı aramalarda, Ermenilere ait 60 adet bomba, kapsül, barut ve yüzlerce silah ile cephane ele geçirilmiştir. Ayrıca, Ermeni evleri, mahzenler, okul ve kiliselerde gizlenmiş binlerce asker kaçağı yakalanmıştır.¹⁷

Sivas, Ermeni faaliyetlerinde tarih boyunca özel bir öneme sahip olmuştur. Osmanlı ordusunun yenilmesi durumunda, Pisa Mıgırdıç ve beraberindeki iki Ermeni ordusu, geri çekilme hattını kesmek amacıyla Sivas'ta birkaç noktada toplam 30.000 kişilik bir kuvvet ayırmış ve bu kuvvetler silahlandırılarak teşkilatlanmıştır. Yapılan tahkikatlar sonucu bu durum itiraflarla ortaya konmuştur. Ayrıca, Ermenilere ait bomba, kendilerine özel hazırlanan jandarma kıyafetleri, asker boruları ile yüzlerce silah ve cephane de ele geçirilmiştir.¹⁸ Yapılan araştırmalar sonucu Suşehri, Merzifon ve Amasya'da da Ermenilere ait binlerce silah ve cephane ele geçirilmiştir. Suşehri'nden Erzurum'a giden Osmanlı askerlerine Ermeniler tarafından birçok saldırı düzenlenmiştir. Bu isyan hareketleri üzerine Osmanlı hükümeti, Sivas, Erzurum ve Van'daki Ermeni isyanlarına karşı tedbir almak zorunda kalmıştır.

Bu kapsamda, İstanbul'da bulunan Taşnak, Hınçak ve Ramgavar komitelerinin merkezleri kapatılmış ve teşkilat yapıları dağıtılmıştır. Halkın güvenliğini sağlamak amacıyla, bölgedeki Ermeni isyan ve komite üyelerinin başka yerlere gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Silah arama kanunu uygulanmaya başlandığında ise 12 Haziran'da Karahisar'da nedeni bilinmeyen bir isyan patlak vermiştir. Ermeniler Karahisar'ı ateşe vermiş, yaklaşık 800 Ermeni isyancı halktan, askerlerden ve polisten birçok kişiyi şehit etmişlerdir. Şehitler arasında jandarma komutanı da bulunmaktadır.

Aynı tarihlerde Adapazarı'nda yapılan aramalarda yüzlerce bomba ve silah, İzmit'te bombalar, Bahçecik'te ise silah ve bombalar ele geçirilmiştir. Armişe kilisesi ve okulunda papaza ait odada ise üç büyük ve yüksek güçte bomba ile çok sayıda silah bulunmuştur. Rus donanmasının Ereğli'ye saldırısı sırasında Adapazarı ve İzmit'teki Ermenilerin ajanlık faaliyetleri yürüttüğü ve çeteleriyle Müslümanlara saldırdığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca, Bursa ve çevresinde de Ermenilerin isyan etmesi üzerine hükümet bölgenin güvenliğini sağlamış ve burada yaşayan Ermenilerin başka bölgelere sevkini zorunlu kılmıştır.¹⁹

Güvenliği sağlamak amacıyla başka bölgelere sevk edilen Ermenilerden, göç sırasında Maraş Fındıcak köyünde 600 kişilik bir grup isyan çıkarmıştır. Bu isyanı bastırmak için gönderilen askerlerimizden birkaç kişi şehit edilmiştir. Aynı dönemde Ankara'nın Boğazlayan ilçesinde de Ermeniler tarafından saldırılar gerçekleştirilmiştir. Göç ettirilen Ermeniler, göç sırasında çeşitli kasabalarda yangınlar çıkararak büyük felaketlere yol açmışlardır.

Bu isyan hareketleri İtilaf Devletleri'ni umutlandırmıştır. İtilaf Devletleri, Ermenilerin göç ettirilmesine karşı çıkmış ve göçün durdurulmasını talep etmiştir. Osmanlı Devleti ise bu

¹⁶ Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896)*, s. 226-236.

¹⁷ *Askerî tahkikat sonucunu 27 Nisan'da tamamlamıştır. Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı 83, s. 115.

¹⁸ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı 83, s. 111.

¹⁹ BOA, HSDHADB., 8/17/8.

taleplere karşılık gerekli yanıtları vermiştir. Göç sürecinde gerekli güvenlik önlemleri titizlikle alınmış ve Ermeniler güvenli bir şekilde gitmeleri gereken yerlere ulaştırılmıştır. Ayrıca mallarının korunması amacıyla komisyonlar kurulmuş ve özenle çalışmalar yürütülmüştür. Gerekliğinde uzman teftiş heyetleri oluşturularak yerinde incelemeler yapılmıştır.²⁰

Ermeniler yurt içinde bu işyancı hareketlerinde bulunurken yurt dışındaki Ermenilerde boş durmamıştır. Hınçak gazetesinin Kasım 1914'te Paris'te yayınlanan nüshasında:

Ermeniler Osmanlı Devleti'nden kurtulmak için isyan hareketlerini başlatmış olup Osmanlı'ya karşı katı suretle yenmeye yemin ederek savaş alanına inmektedir. Hınçak, Ermenilerin bu azimli mücadelesinde maddi ve manevi her şeyi ile birlikte hareket edecektir. İsyân hareketleri ile dünya savaşına karışacak Rus müttefikliliği ile emri altındaki bütün araç, ihtilal ve siyasi kuvvetleri ile dâhil olunacaktır. Ermenistan'da, Çukurova'da ve Kafkasya'da müttefiklerimizin savaşı kazanmaları için yardım edilecek ve bu görev Ermeni vatanperverlik adına yapılacaktır. Ermeniliği kurtulması için büyük zafer uğruna hayatlarını feda edecek Ermeniler maddi ve manevi kuvvetleri ile bağımsızlık için meydanlara atılsınlar. Bağımsızlık doğrultusunda yarın gerçekleşecek kongreye Ermenilik uygarlık ve davası yolunda bir hal alsın. Bağımsızlığı elde etme, yaşam hakkı ispatı ve üçlü anlaşmanın başarı ile uygulanmasını temin etsin. Hürriyet, hak, adalet ve kardeşlik yücesin. Haydi arkadaşlar ileri iş başına ve Ermenistan için ezelim, yaşasın, yaşasın, sonsuza dek yaşasın Ermenistan!" Hınçak Genel Merkezi.²¹

5 Mart 1913 tarih Taşnak cemiyetinin Amerika komitelerinde yayınladığı beyan:

Arkadaşlar; Balkan Savaşları ile siyasi çevre karışmıştır. Bu nedenle Ermeni meselesinden vazgeçildiğinden sanılmasın bilakis gerçek böyle değildir. Ermeni meselesini diplomatik alanda duyurmak için teşebbüslerde bulunmaktayız. Bu konuda Ermeni meselesi konusunu üç noktada tebliğ ediyoruz.

1. Ermeni davası konferansa dahil edilmeyecektir.
2. İngiltere, Fransa ve Rusya Ermeni meselesini ele almaya karar verdiler.
3. Üç devlet özel idare kurulmasını ve ıslahat yapılmasını temin etmişlerdir.

Paris'te Puankara, Londra'da Sir Edward Grey, Petersburg'da Sazanof ve bu devletlerin İstanbul'daki büyükelçileri, Ermeni meselesinin çözümü için beklemenin bile faydalı olacağını ifade etmişlerdir. Bu bağlamda, özellikle Balkan ve Londra komiteleri en aktif şekilde faaliyet göstermektedir. Altı devletin hükümdarları ve bakanlarına yönelik etkili muhtıralar hazırlanmış ve bu muhtıra, Birleşik Devletler Başkanı'na da iletilmiştir. Üç devletin elçilerinin Ermeni meselesiyle ilgilenmeleri için talimat aldıkları bilgisi tarafımıza ulaşmıştır. Diğer devletlerin de konuya katılımını sağlamak ya da muhalefetlerini önlemek amacıyla çalışmalar sürdürülmektedir.

Ermeni meselesinin elçilikler arası konferansa dâhil edilmeyeceği ve bu nedenle Ermeni halkının endişelenmemesi gerektiği bildirilmiştir. Zira Ortadoğu sorununun, Balkan sorununun çözümünden sonra ele alınması kararlaştırılmıştır. Üç devlet arasında özellikle Fransa, Ermeni meselesine büyük ilgi göstermekte; İngiltere ve Rusya ise bu konuda fikir ayrılığına düşmemiştir. Petersburg'daki Ermeni temsilcileri başbakan ve dışişleri bakanlarına başvuruda bulunmuş, mesele içtenlikle kabul görmüş ve İstanbul'daki elçiye de talimat verilmiştir. Özellikle İngiltere ve Fransa, meseleyle ilgili propaganda yapılması konusunda tavsiyelerde bulunmuş; bu direktifler aynı zamanda Patrikhane tarafından da kabul edilmiştir. Patrikhane, konunun tüm yönleriyle sebep ve sonuçlarının kendilerine bildirilmesini talep etmektedir. Şu

²⁰ BOA, HSDHADB., 8/17/9.

²¹ BOA, HSDHADB., 8/17/10; *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 48, Ankara 2001, s. 3, 5.

anda bu konu üzerinde çalışmalarımız devam etmekte olup, gelişmeler ayrıntılı şekilde bildirilecektir.²² Bu çalışmalarımız doğrultusunda Petersburg'dan İstanbul'a iki Ermeni delegesi gelmiş, gerekli görüşmeler yapılmış ve kendilerine detaylı brifing verilerek geri dönmüşlerdir. Bu delegeler, Van'da cemiyetin gerçekleştirdiği faaliyetleri incelemiş ve bu faaliyetlerin Kürtler üzerinde önemli bir etki yarattığını, ayrıca Van'daki heyetlerimizle yakın iş birliği kurmaya çalıştıklarını belirtmişlerdir. Arkadaşlarımızdan, şubelerimizde aşağıdaki direktiflerin titizlikle uygulanmasını rica ediyoruz:

- 1913 yılı üyelik aidatlarının acilen toplanarak gönderilmesi,
- Cemiyete mensup müzisyen, tiyatroc ve diğer sanatçıların milli menfaatler gözetilerek gösteriler hazırlaması,
- Ermeni halkına birlik ve beraberlik duygusunu pekiştirmek amacıyla propaganda ve mitinglerin düzenli şekilde sürdürülmesi,
- Hayranik gazetesine ve "Yaşamak İçin Yardım" kampanyasına tam destek verilmesi,
- Ermenilerin bir araya geldiği kültürel etkinliklerde Ermeni davası için maddi yardım toplanması.
- Troşak gazetesinde Müdafaa-i Şahsiye Teşkilatı'nın durumu hakkında bilgiler paylaşılacaktır. Bazı isimlerin geçtiği yerlerin Türkiye olduğunu bilmeniz önemlidir. Müdafaa-i Şahsiye Teşkilatı'na ilişkin olarak Erzurum, Van ve Bitlis'te Rumların devlete karşı görüşlerinin değiştiği, hatta valiye karşı oldukları ve tehditlerde buldukları; ancak Ermeni meselesinde bizim tarafımızda yer aldıkları bilinmektedir.²³

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Ermeni topluluğu içinde özellikle eğitimciler, yazarlar ve dini liderler tarafından organize edilen milliyetçi ve bağımsızlık yanlısı faaliyetlerin sistematik ve stratejik bir biçimde yürütüldüğü görülmektedir. Ermeni okulları ve dini kurumlar, genç kuşakların milli bilinçle donatılması, kültürel kimliklerinin güçlendirilmesi ve Osmanlı yönetimine karşı bir direnç hattı oluşturulması açısından kritik öneme sahip olmuştur. Ders kitapları ve eğitim materyalleri, yalnızca bilgi aktarım aracı olmaktan öte, bir ideolojik araç olarak kullanılmış ve yeni nesillerin bağımsızlık fikrine olan bağlılığı bu ortamda şekillendirilmiştir. Bu durum, Ermeni toplumu içinde milliyetçi söylemin derinleşmesine ve ortak bir kimlik etrafında birleşmeye hizmet etmiştir.

Bunun yanı sıra Ermeni siyasi komiteleri, özellikle Taşnak (Ermeni Devrimci Federasyonu), Hınçak ve Ramgavar gibi örgütler, Osmanlı'nın çok uluslu yapısına karşı çıkmak ve bağımsız bir Ermeni devleti kurmak amacıyla siyasi, askeri ve diplomatik faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu komiteler, sadece Osmanlı topraklarında değil, aynı zamanda diaspora ve dış ülkelerdeki Ermeni toplulukları arasında da örgütlenerek uluslararası destek sağlamaya çalışmış, özellikle Rusya, İngiltere ve Fransa gibi büyük güçlerin siyasi ve askeri yardımlarını alarak güç kazanmışlardır. Bu dış destek, örgütlerin silah ve mühimmat temin etmelerini mümkün kılmış, çeşitli isyan ve ayaklanmaların organize edilmesinde belirleyici olmuştur.

Ermeni dini liderler ve Patrikhane, milliyetçi hareketin moral ve organizasyonel altyapısını güçlendirmiştir. Dini kurumların milli mücadeleye destek vermesi, Ermeni toplumu içinde birlik ve dayanışmanın pekişmesine yol açarken, aynı zamanda Osmanlı yönetimi nezdinde de ciddi bir güvenlik tehdidi oluşturmuştur. Dini liderlerin milliyetçi söylemleri desteklemesi, toplumun farklı kesimlerinde bağımsızlık yanlısı görüşlerin yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır.

²² BOA, HSDHADB., 8/17/11.

²³ BOA, HSDHADB., 8/17/12; Günay, *Maraş Ermenileri (XIX. Yüzyıl)*, s.197-199-417.

I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte Ermeni siyasi örgütleri ortak hareket ederek, savaşın yarattığı karışıklık ve güç boşluğundan faydalanmaya çalışmışlardır. Savaş sürecinde Osmanlı ordusuna karşı silahlı direnişler, sabotajlar ve halk üzerinde psikolojik baskı yaratacak eylemler düzenlenmiş; özellikle Doğu Anadolu bölgesinde Ermeni çeteleri tarafından organize edilen saldırılar artmıştır. Telgraf hatlarının kesilmesi, askerî lojistik noktalarının bombalanması, güvenlik güçlerine yönelik suikastler ve sivillere yönelik şiddet olayları, Osmanlı yönetimini zor duruma sokmuştur. Bu faaliyetler sadece askeri açıdan değil, aynı zamanda Osmanlı toplumunda etnik ve dini gruplar arasında ciddi kutuplaşma ve güvensizlik ortamının oluşmasına yol açmıştır.

Ermeni isyanları ve silahlı eylemler, Osmanlı Devleti'nin iç güvenliğini tehdit etmiş, imparatorluğun dağılma sürecini hızlandırmıştır. İsyanların bastırılması için uygulanan sert önlemler, Ermeni toplumunda derin yaralar açmış ve iki taraf arasında karşılıklı kin ve güvensizliği derinleştirmiştir. Ayrıca, bu olaylar Osmanlı-Rusya ilişkilerinde de krizlere neden olmuş, özellikle Doğu Anadolu'daki çatışmalar ve sınır güvenliği konuları iki ülke arasında gerilim yaratmıştır.

Sonuçta, Ermeni siyasi ve dini liderlerin örgütlü milliyetçi hareketleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülme sürecinde önemli bir unsur olmuştur. Bu hareketler, sadece yerel değil, aynı zamanda uluslararası boyutta da siyasi bir mesele haline gelmiş; büyük devletlerin bölgesel çıkarları doğrultusunda şekillenmiş ve bu nedenle çözümü son derece karmaşık hale gelmiştir. Ermeni meselesi, yalnızca etnik ve dini bir sorun olmaktan çıkarak, uluslararası politikaların da odak noktası olmuş; bu da bölgedeki uzun süreli çatışmaların, travmaların ve siyasi istikrarsızlığın temel nedenlerinden biri olmuştur.

Bu bağlamda, Osmanlı döneminde Ermeni milliyetçi hareketlerinin eğitimden siyasete, dini destekten askeri faaliyetlere kadar geniş bir yelpazede organize olması, hem imparatorluğun iç yapısını derinden sarsmış hem de bölgesel güç dengelerini etkilemiştir. Bu karmaşık sürecin anlaşılması, sadece tarihî olayların daha iyi kavranması açısından değil, günümüzde bölgedeki etnik ve siyasi sorunların çözümüne yönelik analizler için de büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),

Yıldız Umumi (Y.PRK.UM.), 44/47.

Yıldız Tahrirat-1 Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM.), 42/30.

Yıldız Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.), 35/29.

Yıldız Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.), 43/56.

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.), 618/52.

Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS.), 481/54.

Yıldız Zaptiye Nezareti (Y.PRK.ZB.), 19/107.

Satın Alınan Evrak Hacı Adil Bey Evrakı (HSDHADB), 8/17/1, 8/17/2, 8/17/3, 8/17/4, 8/17/5, 8/17/6, 8/17/7, 8/17/8, 8/17/9, 8/17/10, 8/17/11, 8/17/12.

Araştırma ve İncelemeler

Arşiv Belgelerine Göre Tehcire Giden Yol, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 142, İstanbul 2016.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı 83, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1983.

Erdoğan, Dilşen İnce, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir 2007.

Ermeni Komiteleri (1891-1895), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 48, Ankara 2001.

Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008.

Günay, Nejla, *Maraş Ermenileri (XIX. Yüzyıl)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler, Cilt 1, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2009.

Kılınc, Selçuk, *Develi Ermenileri (1875-1923)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Adıyaman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Adıyaman 2025.

Kılınc, Selçuk & Kopar, Metin, "Develi Ermeni Ayaklanmaları ve 1905 Ayaklanması Lideri: Madam Serupi", *Journal of History School*, 73, 2024, s. 3836-3849. DOI: 10.29228/joh.76033

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1909-1916), IV, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 99, Ankara 2009.

Öztürk, Oğuzhan, *1909 Adana İsyanı ve Meclis-i Mebusan'da Görüşülmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2004.

Pancar, Emine Duran, *1909 Adana Ermeni Olayları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2004.

Ulu, Cafer, *Cumhuriyet Döneminde Sosyo-Kültürel Açından Türk-Ermeni İlişkileri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.

TEVHİD-İ TEDRİSAT KANUNU'NUN MEDRESELERE YÖNELİK UYGULANIŞI

The Application of the Law on the Unification of Education to Madrasas

Şaban Ortak

Prof.Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Türkiye
e-mail: sortak@aku.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-9180-0158

Near East Historical Review

16/1, April/ Nisan 2026
e-ISSN: 2717-6363 (Online)
www.nehrreview.com

Article Type - Makale Türü : Research Article / Araştırma Makalesi
Received Date - Geliş Tarihi : 18.02.2026
Accepted Date - Kabul Tarihi : 30.04.2026
Pages - Sayfa : 37 - 76

doi : <http://dx.doi.org/10.29228/nehrreview.89866>.

Citation - Atıf: Şaban Ortak, "Tevhid-İ Tedrisat Kanunu'nun Medreselere Yönelik Uygulanışı", *Near East Historical Review*, 16/1, April, 2026, pp. 37 - 76

TEVHİD-İ TEDRİSAT KANUNU'NUN MEDRESELERE YÖNELİK UYGULANIŞI

*The Application of the Law on the Unification of Education to
Madrasas*

Şaban Ortak

Prof.Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Türkiye
e-mail: sortak@aku.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-9180-0158

Öz

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde İmparatorluk yapısından ulus devlete geçiş için en zaruri dönüşümlerden birisi de eğitim alanında yaşanmış ve bu alanda birçok inkılap gerçekleştirilmiştir. Yeni devlete miras kalan eğitim sisteminde çok başlı bir idari yapılanma mevcuttu. Medrese sistemi Şer'îye ve Evkâf Vekâletine, mektepler Maarif Vekâletine, meslek okulları ilgili vekâletlere, yabancı okullar kendi vakıf idarelerine ve azınlık okulları da kendi dini kurumlarına bağlı olarak yönetilmekteydi. Bu duruma yeni kurulmakta olan rejimin müsaade etmesi mümkün değildi. Bu nedenle 3 Mart 1924 tarihinde TBMM'nde kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Türkiye sınırları içerisinde bulunan bütün eğitim-öğretim kurumları Maarif Vekâletine bağlanmıştır. Böylece medreseler de Maarif Vekâletine bağlanmış oluyordu. Kısa sürede yapılan incelemelerden sonra Maarif Vekili Vâsıf Bey'in yayınlamış olduğu genelge ile ilmiye medreseleri kapatılmış, öğrencileri seviyelerine uygun Maarif okullarına nakledilmiştir. Dârü'l-hilâfe medreseleri ise talebeleri ve öğretim kadrosu ile imam hatip mekteplerine dönüştürülmüştür. Aynı şekilde yükseköğretim kademesi olan medreselerden Medresetü'l-Mütehassısın ve Medresetü'l-Kuzat talebeleri ve müderris kadrosuyla birlikte Dârü'l-fünûnda açılmış olan İlahiyât Fakültesine aktarılmıştır. Yaşanan sürecin de etkisiyle açılmış olan ilahiyat fakültesi ve imam hatip mektepleri faaliyetlerine uzun süre devam edemeyerek kapanmış/kapatılmışlardır. Sonuçta; Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Tanzimat Döneminden beri devam etmekte olan mektep-medrese ikiliği sona ermiştir. Bu makalede; yaşanan bu süreç arşiv belgeleri, resmi yayımlar, süreli yayımlar ve araştırma eserlerden istifade edilerek doküman analizi yöntemiyle ele alınacak ve değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tevhid-i Tedrisat Kanunu, İlmîye medreseleri, Dârü'l-hilâfe medreseleri, Medresetü'l-mütehassısın, İmam hatip lisesi, İlahiyat fakültesi.

Abstract

During the establishment of the Republic of Türkiye, one of the most essential transformations for the transition from an imperial structure to a nation-state occurred in the field of education, and numerous reforms were implemented in this area. One of the most essential transformations in the transition from an imperial structure to a nation-state occurred in the field of education. The educational system inherited by the new state had a multi-headed administrative structure. The madrasa system was administered by the Ministry of Sharia and Foundations, schools by the Ministry of Education, vocational schools by their respective ministries, foreign schools by their respective foundation administrations, and minority schools by their respective religious institutions. The newly established regime could not allow this situation to continue. Therefore, with the Law on the Unification of Education, passed by the Turkish Grand National Assembly on March 3, 1924, all educational institutions within Turkey were affiliated with the Ministry of Education. Thus, madrasas were also affiliated with the Ministry of Education. After a short period of investigation, with the circular issued by the Minister of Education Vâsıf Bey, the ilmiye madrasahs were closed and their students were transferred to Maarif schools appropriate to their level. The Dârü'l-hilâfeh madrasahs were converted into imam hatip schools with their students and teaching staff. Similarly, the students of the Medresetü'l-Mütehassısın and Medresetü'l-Kuzat from the madrasahs, which were the higher education level, were transferred to the Faculty of Theology opened in Dârü'l-fünûn together with their professors. With the impact of the ongoing processes, the faculties of theology and the imam hatip schools that had been opened could not continue their activities for a long time and were/were closed. As a result, the school-madrasa dichotomy that had persisted since the Tanzimat Period was ended with the Tevhid-i Tedrisat Law. In this article; This process will be discussed and evaluated using document analysis method, utilizing archive documents, official publications, periodicals and research works.

Keywords: The Law on the Unification of Education, ilmiye madrasahs, dârü'l-hilâfe madrasahs, Medresetü'l-Mütehassısın, imam-hatip high school, faculty of theology.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde birçok alanda köklü değişiklikler yaşanmıştır. Sadece saltanat idaresinden cumhuriyet yönetimine geçilmekle kalmamış, hukuk sistemi, toplumsal hayat, eğitim kurumları ve sair alanlarda değişim ve dönüşüm etkisini göstermiştir. Millî Mücadeleyi başarıyla tamamlayan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti ve onun TBMM'deki grubu ikinci TBMM seçimlerinden de başarıyla çıkmıştır. Bu sürece liderlik eden Gazi Mustafa Kemal Paşa, seçim öncesinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Grubu adına aday listesi ve bir seçim beyannamesi yayınlamıştır. “Dokuz Umde” olarak bilinen bu seçim beyannamesinde eğitim-öğretim alanında birlik ilkesi de yer almaktaydı. Seçimlerin sonrasında toplanan II. TBMM, Ankara'nın başkent olması ve Cumhuriyetin ilanı gibi önemli kararları almıştır. Bu süreçte Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Grubu partiye dönüşerek Halk Fırkası adını almıştır. Cumhurbaşkanı ve Halk Fırkası Başkanı olarak Gazi Mustafa Kemal Paşa; komutanlarla, dârülfünun hocaları, fırka yönetimi ve basın temsilcileriyle yaptığı görüşmelerden sonra 1 Mart 1924 tarihinde TBMM'nin ikinci yasama yılı açılışında yaptığı konuşmada Meclisten üç konuda önemli kararların alınmasını beklediğini ifade etmiştir. Bunlar; Halifeliğin kaldırılması, Şer'îye ve Evkâf ile Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Vekâletlerinin kaldırılması ve eğitim-öğretimde birliğin sağlanmasıydı. Bu değişiklikler için hazırlanan kanun teklifleri önce Halk Fırkası Grubunda ve 3 Mart 1924'te TBMM'de görüşülerek yasalaşmıştır. Kabul edilen bu kanunlardan birisi, eğitim öğretimin idaresini Maarif Vekâletinde birleştirecek ve böylece mektep-medrese ikiliğine de son verecek olan Tevhid-i Tedrisat Kanunu idi.

Kanunun kabulü ve uygulanışına geçmeden önce Osmanlı'dan devralınan medreselerin sınıflandırılışı hakkında kısa bilgi vermek yerinde olacaktır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde medreselerin ıslahı için yürütülen çalışmalar çerçevesinde 1914 yılında “İslah-ı Medâris Nizamnâmesi” çıkarılmış ve İstanbul'da bulunan medreseler “Dârü'l-hilâfe medresesi” adı altında birleştirilerek müfredatı güçlendirilmiştir. Bu nizamname ıslahat için yeterli görülmediği için 22 Nisan 1917 tarihinde “Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun” yayımlanmıştır. Bu kanunla, İstanbul'da bulunan bütün ilmiye medreseleri birleştirilerek “Dârü'l-hilâfetü'l-Âliye Medresesi” olarak teşkilatlandırılmıştır. Dârü'l-hilâfeti'l-Âliye Medresesi; İbtidâ-i Hâric, İbtidâ-i Dâhil ile Sahn olmak üzere üç derece ve bunların üzerindeki Medrese-i Süleymaniye'den oluşmaktadır. Ayrıca Medresetü'l-Mütehassisîn, Medresetü'l-Kuzât ve Medresetü'l-İrşâd gibi uzmanlık medreseleri de bulunmaktaydı. Diğer taraftan taşradaki ilmiye medreselerinin ıslahı Şeyhülislamlığa bırakılmıştır¹. Bu kanunla aslında sadece İstanbul'daki medreseler “dârü'l-hilâfe medresesi” olarak isimlendirilirken daha sonra müfredatı ve müderris kadrosu uygun olan taşra medreseleri de bu isimle anılmaya başlanmıştır. TBMM Hükûmetinin Şer'îye ve Evkâf Vekâletince 8 Mayıs 1921 tarihinde onaylanan “Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi” ile “Dârü'l-hilâfe Medresesi” ve eski medreselerin ıslahıyla oluşturulan ve bazen tek bir müderris ile açılabilen taşra medreseleri “İlmiye Medresesi” olarak iki grup halinde teşkilatlandırılmıştır. Bu nizamnamede; 6 yıllık kısım-ı evvel ve 6 yıllık kısım-ı sâni şeklinde açılacak olan İlmiye Medreselerinde okutulacak dersler, yönetim ve teftiş işleri düzenlenmiştir².

Bu tarihsel arka plan üzerine inşa edilen çalışmada, yeni Türkiye'nin eğitim politikalarının temelini teşkil eden Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na giden süreç, kanunun hazırlanışı ve medreselere yönelik uygulanışı ele alınacaktır. Çalışma; ilgili kanunun uygulanışını ele alarak medreselerden bir kısmının kapatılması ve bir kısmının imam hatip mektebi ve ilahiyat fakültesine dönüştürülmesi sürecinde yaşanan değişiklikleri ve gelişmeleri görünür kılmayı ve literatürdeki boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Nitel tarihsel araştırma

¹ *Düstur*, Tertib-i Sani, C. 2, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet, 1330, s. 127-138; *Düstur*, Tertib-i Sani, C. 9, Evkâf Matbaası, İstanbul, 1928, s. 598-600. Dârü'l-hilâfe Medreselerinin teşkilat ve müfredatının ayrıntıları için bakınız: Mustafa Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, Dergâh Yay., İstanbul 2015, s. 64-68.

² BCA, 030.18.01.01/3.19.3, V: 1-4.

yaklaşımıyla yürütülen çalışmada Devlet Arşivlerinden belgeler, ulusal ve yerel basın taramaları ve mevcut akademik literatür sistematik biçimde değerlendirilmiştir. Bu çalışmada;

1. Tevhid-i Tedrisat Kanununun uygulanış süreci hangi koşullarda gerçekleşmiştir?
2. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile medreseler hakkında hangi değişiklikler ön görülmüştür?
3. Tevhid-i Tedrisat Kanununun medreselere yönelik uygulamaları nelerdir?
4. Tevhid-i Tedrisat Kanununun medreselere yönelik uygulanışıyla istenilen sonuçlara ulaşılmış mıdır? sorularına yanıt aranmıştır.

1) Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na Giden Süreç

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalan eğitim kurumları, yeni devleti kuran kadronun devamına müsaade edebileceği bir vaziyette değildi. Mektep-medrese ikiliği, yabancı ve azınlık okullarının denetim altına alınması en önemli amaçlardandı. Bunu sağlayacak olan “tevhid-i tedrisat” fikri farklı zamanlarda ve değişik mahfillerde dile getirilmiştir. 1923 yılı Heyet-i İlmiye toplantısında konu üzerinde tartışmalar yaşanmış ve “terbiye-i umumiyede vahdet, terbiye-i meslekiyede ihtisas” (genel eğitimde birlik, meslek eğitiminde uzmanlaşma) kararı verilmişti³.

Heyet-i İlmiyede alınan bu kararları Tevhid-i Efkâr'da yayınladığı makalesinde yorumlayan Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey; Tanzimat sonrasında Türk aydınları arasında zihniyet bakımından derin uçurumlar oluştuğunu, örneğin biri medreseli, biri harbiyeli ve biri Dârülfünûn mezunu üç kişinin herhangi bir konuda ortak noktada buluşamayacak kadar farklı bakış açılarına sahip olduklarını vurgulamıştır. Mesleğe yönelik eğitim verecek okulların ilgili vekâletlere bağlı olmasına karşın bu okullara öğrenci yetiştirecek ilk ve orta öğretim kurumlarının Maarif Vekâletine bağlı olması gerektiğini belirten Mehmed Fuad Bey; tevhid-i tedrisat kararının TBMM'de kabul edilmesiyle hoca, asker sivil bütün aydınların ilk ve orta derecede aynı eğitimi aldıkları için zihniyet farkı olmayacağını savunmaktaydı. Kanunun kabulünden iki buçuk ay önce yayınlanan bu makalede; tevhid-i tedrisatla “milli güzidler” sınıfının ve çeyrek asır içerisinde “asrî bir zihniyete malik, mütecanis (bağdaşık), ruhen demokrat bir nesil yetiştirileceği” iddia edilmekteydi⁴.

Bir taraftan bu tür karar ve yazılarla kamuoyu hazırlanmaya çalışılırken bir taraftan da Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir gezisi sırasında askeri manevralar vesilesiyle üst düzey yöneticilerle yaptığı temaslar neticesinde son karara yaklaşılmış oluyordu. Bu çerçevede 3 Mart 1924'e giden sürecin hazırlıkları tamamlanmış ve özellikle de kamuoyunun bu değişikliklere hazırlanmasına gayret gösterilmiştir. 20 Şubat 1924 tarihinde TBMM'nde başlayan bütçe görüşmeleri sırasında mebuslar, yaşanacak önemli gelişmelerin habercisi konuşmalar yapmaktaydılar. Örneğin; 23 Şubat 1924 tarihli toplantısında söz alan mebuslar arasında maarif konusuna ilk değinen Ergani Mebusu Kâzım Vehbi Bey olmuştur. Konuşmasında; Maarif Vekâletinin genel eğitimin muntazam bir şekilde devam ve tutarlılığını sağlayarak “tevhid-i tedrisata ne vakit muvaffak olacak ve ne vakit bu memleket vahdet-i terbiye alacak, ne zaman bu memleketin evlâdı kutsi ve müşterek mefhumlar etrafında aynı suretle düşünecek, aynı suretle yürekleri çarpacak?” diye soran Kâzım Vehbi Bey, bütün ülkedeki genel eğitimin ele alınmasına ve eğitim-öğretimin birleştirilmesine vurgu yapmıştır. Kâzım Vehbi Bey, Cumhuriyet İdaresinin gelecek için, halkın medeni ve insani değerlerle

³ İsmail Hakkı, “Vahdet-i Tedris ve Liseler”, *Akşam*, No: 1974, (4 Nisan 1924), s. 1.

⁴ Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Tevhid-i Terbiye Meselesi”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 3919-891, (17 Kanunuevvel 1339/ Aralık 1923), s. 3.

donatılması için ilk tahsili ıslah etmesi, cehaleti ortadan kaldırması ve tevhid-i tedrisatı gerçekleştirmesi gerektiğini savunmuştur⁵.

Meclisin 27 Şubat 1924 tarihli toplantısında bütçe kanun tasarısıyla ilgili eleştirilere cevap veren Muvazane-i Maliye Encümeni (Bütçe Komisyonu) Mazbata Muharriri (Kâtip) Ali Cenani Bey; Kâzım Bey'in tevhid-i tedrisat ve tevhid-i terbiye hakkındaki görüşlerine kendisinin ve komisyon üyelerinin tamamının katıldığını belirtmiş ve ilkökul eğitiminin ülke çapında Maarif Vekâletince yeknesak bir şekilde verilmesinden sonra ortaöğretimde farklılık olabileceğini anlatmıştır⁶.

Bütçe Kanunu üzerinde söz alan Saruhan (Manisa) Mebusu Vâsıf Bey eğitim-öğretimde birlik konusundaki görüşlerini açıklamıştır. Tanzimat döneminde yeni eğitim kurumları açılırken, medreselerin faaliyetlerine devam etmesine müsaade edilmesinin yanlış bir politika ve asırlardan beri zararlarından başka bir şeyi görülmeyen müesseseleri yerinde bırakarak toplumun hayatında kargaşaya neden olduğunu savunan Vâsıf Bey sözlerini şöyle sürdürmüştür⁷:

Efendiler medreselerimiz bir zamanlar bu memleketin en yüksek adamlarını yetiştirmişlerdir. Bunu bir hakikat olarak itiraf ediyorum ve zaten bir hakikattir. Fakat son asırların tekâmülâtı (ilerlemeleri) karşısında medreselerimizin manâ ve ehemmiyeti gittikçe kaybolmaya başladı ve o teceddüdü (yenileşmeyi) yapanlar bu hakikati takdir ederek asrî (çağdaş) esaslar dâhilinde maarif mekteplerini vaz'ettiler (kurdular). Fakat ne oldu bilir misiniz? Medreseden yetişen arkadaşlarımız maarif mekteplerinden yetişen arkadaşlarımıza, maarif mektebinden yetişen arkadaşlarımız da medreseli arkadaşlarımıza daima yabancı nazarıyla bakmaya başladılar. Bununla beraber medreselerden yetişmekte olan gençleri de mekteplerimizden yetişen gençler istihfaf (hafife alma) ile telâkkî ettiler (algıladılar). Hâlbuki ne onun ve ne de diğerinin hakkı yoktu. Her ikisi de bu memleketin halis evlâtlarıdır. Her ikisi de bu memleketi seven evlâtları ve bu memlekete ihaneti düşünmeyen evlâtlarıdır. Türk Milleti senelerden beri kendisine saldıracak olan düşmanlara karşı mukabele edecek iken birbirine düşmanlık yapmakla vakit geçirdi. Bundan sonra arkadaşlar, Türkiye Cumhuriyeti bu ikiliklere müsaade edemez ve etmemelidir. Memleketin terbiye siyaseti birdir.....Bir Hükümet kendi milletinin efradını (bireylerini) yükseltmek için, terbiye etmek için çalışırken bir tek esası vaz' eder (belirler) ve bu esası takip eder. Müttehit (birleşik) ve yeknesak (tekdüze) bir terbiye dâhilinde aynı hisle, aynı emel, aynı arzu ile mütehassis olan (aynı duyguları taşıyan) memleketin evlâtlarını yetiştirir. Ancak o nesildir ki, müttehit (birleşik) bir kütle olarak haricen savletlere (dışarıdan saldırılara) karşı gelebilir ve dayanabilir. Artık bu hakikati gördüğümüz gibi, esbabına tevessül etmek, ilan etmek ve bunun çaresini tatbik mecburiyetindeyiz. Hepiniz bilirsiniz ki, bu intihabat (seçim) yapıldığı zaman Halk Fırkası nâmına ilan ettiğimiz umdelerden (ilkelerden) birisi de tedrisatın tevhididir.....Millet bizi intihap etmiş ise, ilan ettiğimiz umdeler dâhilinde tedrisatın tevhidi esasını kabul ederek intihap etmiştir. Bunun hilafında hareket ettiğimiz zaman milleti aldatmış oluruz ve millete karşı yalancı ve riyakâr bir vaziyette kalmış oluruz. O halde arkadaşlar, Hükümetin bize getirdiği bütçe dâhilinde medrese, mektep meselesi diye ayrı mercie tabi, ayrı ilim ve irfan ve terbiye müesseselerini kabul edemeyiz. Bütün mekteplerin mercii Maarif

⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre: II, C.6, İçtima Senesi: 1, 109. İçtima, s. 264- 265.

⁶ TBMM.ZC., Devre: II, C.6, İçtima Senesi: 1, 113. İçtima, s. 403-404.

⁷ TBMM.ZC., Devre: II, C.6, İçtima Senesi: 1, 113. İçtima, s. 415-416.

Vekâletidir. Bütün müessesat-ı ilmiyenin merci'i Maarif Vekâletidir. Bundan sonra mektep, medrese meselesi yoktur. Türk Milletinin nesillerini yetiştirecek bir tek ilim ve terbiye müessesesi vardır. Bunu ilan etmek ve bütçemizde tatbik etmek mecburiyetindeyiz.

Tevhid-i Tedrisatı, yani bütün eğitim-öğretim kurumlarının Maarif Vekâletine bağlanması gerektiği düşüncesini –daha önce basında, ilmi ve siyasi platformlarda tartışılmış olsa da- Vâsıf Bey Meclis kürsüsünden bu kadar yüksek bir sesle dile getirmiştir (27 Şubat 1924). Ayrıca Halifeliğin kaldırılması, medreselerin kapatılması, Şer'îye ve Evkaf Vekâleti ile Erkân-ı Harbiye Vekâletinin kaldırılması ve şer'îye mahkemelerinin kaldırılması⁸ gibi kısa süre içerisinde gerçekleştirilecek önemli değişikliklerin hepsinin Vâsıf Bey'in konuşmasında yer alması ilginçtir. Kamuoyunun hazırlanması amacıyla Mustafa Kemal Paşa'nın bilgisi dâhilinde ve yönlendirmesiyle bu konuşmaların yapıldığını düşünmek çok da afakî olmayacaktır.

Mecliste bütçe görüşmeleri sırasında yaşanan tartışmalar basına da yansımıştır. Falih Rıfki Bey'in 27 Şubat 1924 tarihinde yazdığı ve 2 Mart tarihli Akşam Gazetesi'nde yayınlanan "Yeni İslahatın Esasları Nelerdir?" başlıklı makalesinde; hilafetin tamamen kaldırılması, mahkemelerin ve tedrisatın birleştirilmesi, Şer'îye ve Evkaf ile Erkân-ı Harbiye Vekâletlerinin kaldırılmasının gündemde olduğunu kaydetmektedir. Bu konular üzerindeki konuşmalarda, mebusların gösterdikleri şevk ve isteğin dikkat çekici olduğunu ve hiç bir mebusun değil hoşnutsuzluk, ihtiyatkârlık bile göstermediğini savunan Falih Rıfki, "demek ki bu hafta hiç müşkülatsız Türk inkılabını tamamlayacağız" ifadesiyle tarihî ve köklü değişiklikler yaşanacağına olan ümidini dile getirmektedir. Bu durumun saltanatın kaldırılmasından itibaren yaşanan bir süreç olduğunu ve Hilafetin kaldırılması gerektiğini belirten Falih Rıfki, konuyu tevhid-i tedrisata getirmekte ve makalede şu cümlelere yer vermektedir⁹:

"Türkiye'de bir türlü maarif-i ibtidâiye olmalıdır. Ne harbiye, ne bahriye, ne evkaf, hiçbir müessesenin maarif ibtidâiyelerinden ayrı müesseseleri olamaz. Diniyyat ihtisası, hekimlik, avukatlık, mühendislik gibi bir ihtisastır. Binaenaleyh âli (yüksek derece) mektepler derecesinde mükemmel bir ilahiyat mektebi tesis olunacaktır. Ancak ibtidâi ve tâlî tahsili maarif mekteplerinde bitirenler İlahiyat Fakültesine kabul olunacaktır. Bundan başka vaiz, imam ve müezzin vesair hidemât-ı diniyye mensuplarını yetiştirmek için hususi ve mükemmel mektepler açılacaktır".

Bazı mebusların konuşmaları ile bu yazı birlikte değerlendirildiğinde 3 Mart'ta yaşanacakların altyapısının hazırlanmakta olduğu anlaşılmaktadır.

Mecliste tartışmalar devam ederken Akşam gazetesinin 29 Şubat tarihli nüshasında; halifeliğin kaldırılacağı, Şer'îye ve Evkâf ve Erkân-ı Harbiye Vekâletlerinin kabineden çıkarılacağı, maarif ve mahkemelerin birleştirileceği ve "İlâhiyât Mekteb-i Âlisi"nin kurulacağı belirtilmektedir. Hükûmet değişikliğinden de bahsedilen haberin devamında; yeni kabinedin yine İsmet Paşa tarafından kurulacağı ve "fakat cezrî (köklü, radikal) ıslahatı yapmaya muktedir zevâtтан teşkil edileceği" tahmini dile getirilmektedir. Gazetede yeni kabinede Maarif Vekâletine Vâsıf Beyin getirileceğine dair duyum paylaşılmaktadır¹⁰. Gerçekten de; 3 Mart 1924'te kabul edilen kanun gereğince Şer'îye ve Evkaf Vekâleti ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti kaldırılmış, bu değişikliğin uygulanmasına imkân vermek üzere Hükûmet istifa edecek ve Başvekil İsmet Paşa tarafından oluşturulan yeni kabinede, Maarif Vekâleti görevine bütçe görüşmeleri sırasındaki konuşmaları ile öne çıkan ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu teklifine öncülük eden Manisa Mebusu Vâsıf (Çınar) getirilecektir (6 Mart 1924). Bu bakan

⁸ TBMM.ZC., Devre: II, C.6, İctima Senesi: 1, 113. İctima, s. 413-417.

⁹ "Yeni İslahatın Esasları Nedir?", *Akşam*, No: 1942, (2 Mart 1924), s. 1.

¹⁰ *Akşam*, No: 1940, (29 Şubat 1340/1924), s. 1.

değişikliğinde Vâsıf Bey'in Tevhid-i Tedrisat Kanununun uygulanması konusunda cezrî (radikal) icraatlar yapmasına yönelik beklentinin etkili olduğu söylenebilir. Özellikle Vatan ve İkdâm gazeteleri, kabine değişikliğinin bir tebeddül değil, bir tasfiye olduğuna ve kendisinden cezri (radikal) icraatlar beklentisine vurgu yapmaktadırlar¹¹.

2) Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Kabulü

Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1924 tarihinde TBMM'nin ikinci devre ikinci yasama yılı açış konuşmasında eğitim-öğretimin birleştirilmesi konusunu şu sözleriyle dile getirmiştir¹²: “*Milletin âra-yı umumiyesinde tesbit olunan terbiye ve tedrisatın tevhidi umdesini bilâ-ifâte-i ân (vakit geçirmeksizin) tatbiki lüzumunu müşahede ediyoruz. Bu yolda teehhurun (gecikme) zararları ve bu yolda tehalükün ciddî ve derin semereleri serî kararınıza vesile-i tecelli olmalıdır*”. Mustafa Kemal Paşa, bu ifadeleri ile eğitim ve öğretimin birleştirilmesi isteğinde olduğunu ve milletvekillerinin bu isteğin resmileşmesi için bir an önce karar vermesini istemiştir. Mustafa Kemal Paşa “milletin genel oylarıyla kabul edilme” vurgusuyla, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun 1923 Meclis seçimleri için yayınladığı “Dokuz Umde”de¹³ yer alan eğitim-öğretimde birlik prensibine atıf yapmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa'nın yasama yılı açış konuşmasındaki çağrı üzerine Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun hazırlıklarına başlanmıştır. 1 Mart'ta Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında toplanan özel komisyonun toplantısında Hilafetin Kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat, Şer'îye ve Evkaf ile Erkân-ı Harbiye Vekâletlerinin kaldırılmasına yönelik kanun teklifleri hazırlanmıştır. Bu tekliflere 2 Mart'ta yapılan Halk Fırkası Grup Toplantısında son şekli verilmiştir¹⁴.

Saruhan Mebusu Vâsıf Bey ve elli arkadaşı tarafından hazırlanan Tevhid-i Tedrisat hakkındaki kanun teklifi 2 Mart 1924 tarihinde TBMM Başkanlığı'na sunulmuştur. Ayrıca halifelik ve iki vekâletin kaldırılmasıyla ilgili kanun teklifleriyle birlikte tevhid-i tedrisatla ilgili teklifinin encümenlere gönderilmeden acil olarak o gün Meclis Genel Kurulu gündemine alınması kararlaştırılmıştır. TBMM'nin 3 Mart 1924 tarihli toplantısında Tevhid-i Tedrisat Kanunu görüşülmüştür. Meclis Başkanı, Saruhan Mebusu Vâsıf Bey ve diğer milletvekillerinin imzası ile sunulmuş olan kanun teklifi metnini okutturmuştur. Kanun teklifinin maddeleri okunduktan sonra Meclis Başkanı, kanun teklifinin tümü üzerinde milletvekillerinin söz talebi olup olmadığını sormuş, söz isteği gelmediği için teklifin maddelerine geçilmesi oylamaya sunulmuştur. Kanunun maddeleri üzerinde de söz talebi ve değişiklik önerileri gelmemiş ve CHF Grubunda kabul edilen haliyle kanun teklifi hiçbir değişiklik yapılmadan kabul edilerek 430 Sayılı Kanun olarak yasalaşmıştır. Kanun 6 Mart 1924 tarihinde Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na göre; Türkiye'deki bütün eğitim öğretim kurumları Maarif Vekâletine bağlanacak (md. 1), Şer'îye ve Efkâf Vekâleti ve hususî vakıflar tarafından idare edilen medrese ve mektepler Maarif Vekâletine devredilecek (md. 2), Şer'îye ve Evkâf Vekâleti bütçesinde bu mektep ve medreseler için tahsis olunan ödenek Maarif

¹¹ TBMM.ZC., Devre: II, C.7, İçtima Senesi: 2, 2. İçtima, s.134, 147-149; “İsmet Paşa İstifa Etti ve Kabine Teşkiline Memur Edildi”, *Vakit*, No: 2225, (6 Mart 1340/1924), s. 1; “İkinci İsmet Paşa Kabinesi”, *Vakit*, No: 2226, (7 Mart 1340/1924), s. 1; “Meclis Yeni Kabinenin İntihabını (145) Rey İle Müttefikân Kabul Etti”, *Vatan*, No: 327, (7 Mart 1340/1924), s. 1; “İsmet Paşa Kabinesini Teşkil Etti”, *İkdâm*, No: 9674, (7 Mart 1340/1924), s. 1.

¹² TBMM.ZC., Devre: II, C.7, İçtima Senesi: 2, 1. İçtima, s. 4-5; “Gazi Paşa'nın Büyük Millet Meclisi'nde Bugün Saat İkide İrad Ettikleri Tarihi Nutuk Sureti”, *Akşam*, No: 1942 (2 Mart 1340/1924), s. 1; “Gazi Paşa'nın Dünkü Mühim Nutku”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 3995-967, (2 Mart 1340/1924), s. 1-2.

¹³ *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 785, (9 Nisan 1339/1923), s. 1.

¹⁴ “Hilafet Meselesi İle Diğer Asrî Teceddüd ve Islahat Mesaili Bugünkü Fırka İçtimamında Müzakere ve Halledilecektir”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 3995-967, (2 Mart 1340/1924), s. 1; “Hükümet İstifa Vaziyetine Düştü”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 3995-967, (2 Mart 1340/1924), s. 2; *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 1061, (3 Mart 1340/1924), s. 1; “Dün Fırkada, Hilafet, Şer'îye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye Vekâletlerinin İlgası Takarrür Eyledi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 1061, (3 Mart 1340/1924), s. 1; “Kanunların Muaddel Şekli”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 1062, (4 Mart 1340/1924), s. 4; *Ayın Tarihi*, Sayı: 7, 8, 9, 10 (Mart, Nisan, Mayıs Haziran 1924), s. 270.

Vekâleti bütçesine aktarılacak (md. 3), Maarif Vekâleti yüksek din uzmanları yetiştirmek üzere Dârülfünûnda bir İlahiyât Fakültesi ve imam-hatip yetiştirmek üzere de ayrı mektepler açacaktır (md. 4)¹⁵.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu; yabancı ve azınlık okullarının denetim altına alınması, mektep-medrese ikiliğinin kaldırılması, başka vekâletlere bağlı okulların Maarif Vekâletine bağlanması gibi uygulamalara yol açmıştır.

3) Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Medreselere Yönelik Uygulanışı

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun en önemli uygulamalarından birisi medreselerin Maarif Vekâletine devredilmesi olmuştur. 5 Mart 1924'te İstanbul'da bulunan ve daha önceleri Şer'îye ve Evkaf Vekâletince idare edilmekte olan ilmiye ve dârü'l-hilâfe medreselerinin müdürlerine gerekli tebligat yapılmıştır. Buna göre bu medreseler İstanbul Maarif Müdüriyetince idare olunacak ve her türlü yazışmaları bu makam ile yürüteceklerdir¹⁶.

9 Mart'ta Maarif Vekilinin başkanlığında bakanlık merkez teşkilatı yöneticilerinin katıldığı bir toplantı yapılmış ve mekteplerin birleştirilmesiyle ilgili bir Talimatname hazırlanarak Heyet-i Vekileye (Bakanlar Kurulu) sunulmuştur. Buna göre; medreseler, askeri rüştiyeler ve idadiler Orta Tedrisat (Ortaöğretim) Dairesine, dârüleytamlar İlk Tedrisat (İlköğretim) Dairesine bağlanmıştır¹⁷.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulünden hemen sonra 6 Mart 1924 tarihinde hükümet değişikliği olmuş ve İsmail Safa Bey'in yerine Maarif Vekilliği görevine bu kanun teklifini veren Saruhan (Manisa) mebusu Vasıf (Çınar) Bey getirilmiştir. Vasıf Bey'in ilk işi Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun uygulanması olmuştur. Bu çerçevede medreseler konusu ele alınmış; talimatnamesi, müfredat programları, öğretim kadrosu ve talebe durumu ele alınmıştır. Yapılan çalışmalarla ilgili olarak 12 Mart'ta gazetecilere açıklama yapan Vasıf Bey; dârü'l-hilâfe medreselerinin ihzârî (hazırlık) kısımlarının kaldırılacak talebelerinin ibtidâi mekteplerle liselerin ibtidâi kısımlarına nakledildiğini, medreselerin ibtidâ-yı dâhil ve ibtidâ-yı hâric kısımlarının imam ve hatip mekteplerine dönüştürüldüğünü, ilmiye medreselerinin kapatılarak talebelerinin ibtidâi mekteplere nakledilmesi için 11 Mart'ta gerekli tebligatın yapıldığını belirtmiştir. Açıklamasının devamında "Meclis-i Âlînin son ilan ettiği kanun dâhilinde terbiye ve tedris usul ve hayatı tevhid ve tanzim edilmiş oldu" diyerek kanunun medreselerle ilgili hükümlerinin uygulamaya konulduğunu anlatan Vasıf Bey, kapatılan medreselerde görev yapan müderrislerden isteyenler (yasal şartları taşıyorlarsa) Maarife bağlı okullarda din derslerini vermek üzere görevlendirileceğini ifade etmiştir¹⁸.

İstanbul Maarif Müdüriyeti konuyla ilgili bir tespit çalışması yürütmüş ve Müfettiş Halid Bey'den bu konuda bir rapor hazırlaması istenmiştir. Hazırlanan raporda İstanbul'daki medreseler hakkında şu bilgiler verilmektedir¹⁹:

¹⁵ *TBMM. ZC.*, D: II, C.7, İçtima Senesi: 2, 2. İçtima, s. 17-18; 25-27; *Resmi Gazete*, No: 63 (6 Mart 1924), s. 6.

¹⁶ "Medâris Maarife Rapt Olundu", *Tevhid-i Efkâr*, No: 3999-971, (6 Mart 1340/1924), s. 4.

¹⁷ "Mekteplerin Tevhidi İçin Bir Talimatname Hazırlandı", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4003-975, (10 Mart 1340/1924), s. 2; "Maarif Vekâletinde Faaliyet", *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 1068 (11 Mart 1924), s. 5.

¹⁸ "Maarif Vekili Vasıf Beyefendinin Beyanâtı", *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 1070, (13 Mart 1924), s. 1; "Maarife Islahat: Maarif Vekili Vâsıf Bey'in Terbiye ve Tevhid-i Tedrisat Usulleri Hakkında En Son Beyanâtı", *Akşam*, No: 1954 (15 Mart 1340/1924), s.1; "Medâris-i İlmiyenin İlgâsı, Vekâletin Kararı Dün Tebliğ Edildi", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4006-978, (13 Mart 1340/1924), s. 1-2; "Mekteplerin Tevhidi İçin Bir Talimatname Hazırlandı", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4003-975, (10 Mart 1340/1924), s. 2.

¹⁹ "Maarif Müdüriyeti Medreselere Vaz'ı Yedd Etti", *Vakit*, No: 2225, (6 Mart 1340/1924), s. 2; "Medreselerin Devri", *Akşam*, No: 1946, (7 Mart 1340/1924), s. 2; "İstanbul'daki Medreseler", *Vatan*, No: 327, (7 Mart 1340/1924), s. 2.

- Medreseler; İhzarî, İbtidâ-yı Hâric, İbtidâ-yı Dâhil, Sahn, Medresetü'l Mütchassisîn ve Medresetü'l İrşâd olmak üzere altı dereceli bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur.

- İlkokul dengi sayılan İhzarî kısım iki sınıf ve iki şubeden ibaret olup, 13-17 yaş aralığında 271 talebe öğrenim görmekteydi. Bu talebeler Fatih'te Marmara tarafındaki dört medresede ikamet etmekte ve derslerini de bu binalarda almaktaydı. Bunların iaşeleri Hükümet tarafından Tophane Medresesi'nde temin edilmektedir.

- 257 talebesi bulunan İbtidâ-yı Hâric medreselerinin 3 sınıf ve 2 şube olup Sultanahmet, Ayasofya, Soğukkapaı, Zeynep Sultan ve Rüstem Paşa medreselerinde ders görmekteydiler. İhzarî ve İbtidâ-yı Hâric medreselerinde 57 muallim, 27 hademe, 1 müdür-i umumî, 1 müdür-i dâhilî, 2 şube müdürü, 3 mu'îd (öğretmen yardımcısı) ve 2 kâtip görev yapmaktaydı.

- 115 talebesi bulunan İbtidâ-yı Dâhil medreseleri 3 sınıflı olup İbrahim Paşa, Bayezid-i Cedid, Hasan Paşa ve Dökmecî-i Evvel medreselerinde eğitim vermekteydi. Bu medreselerde; 1 müdür-i umumî, 1 müdür-i dâhilî, 3 sınıf müdürü, 1 kâtip, 23 muallim, 9 hademe görev yapmaktaydı. İbtidâ-yı Hâric ve Dâhil medreseleri liselere denk sayılmaktaydı.

- 3 sınıfta 124 talebesi olan Sahn Medresesi Tâbhâne, Bahr-i Siyâh, Çiftebaş Kurşunlu, Çifte Ayak Kurşunlu ve Bahr-i Sefid medrese binalarında eğitim vermekteydi. Sahn medreselerinde; 1 müdür-i umumî, 1 müdür-i dâhilî, 3 sınıf müdürü, 1 kâtip, 24 muallim ve 9 hademe görev yapmaktaydı.

- Süleymaniye Medresesi yani Medresetü'l-Mütchassisîn, Sultanselim semtinde olup yeni olması nedeniyle binası muntazamdır. 99 talebesi bulunan bu medresede Tefsir, Hadis ve Kelam şubeleri mevcuttur. Bu medresede 1 müdür-i umumî, 2 müdür muavini, 2 sınıf müdürü, 2 kâtip, 28 muallim ve 7 hademe görev yapmaktaydı.

- Medresetü'l-İrşâd, Evkâf İdaresine tabi olup ve müstakil idare olunmaktadır. Medresetü'l-Kuzât binasının iki katında eğitim veren Medresetü'l-İrşâd'ın 52 talebesi mevcut olup ihtiyaçları vakıflar tarafından karşılanmaktaydı.

Yapılan tespit çalışmalarından sonra medreselerin Maarife devri ile ilgili olarak İstanbul Müftülüğünde Maarif Müfettişleriyle bir toplantı yapılmıştır. Toplantı sonucunda; Vekâletin emri çerçevesinde medreselerde eğitim-öğretime son verilmesine, İhzarî kısmında okuyan talebelerin liselerin ibtidâi kısımlarına ve 6 sınıflı numune mekteplerine, İbtidâ-yı Hâric medresesi talebelerinin liselerin 7, 8 ve 9'uncu sınıflarına, İbtidâ-yı Dâhil medresesi talebelerinin liselerin 10, 11 ve 12'nci sınıflarına aktarılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca 3 sınıflı Medresetü'l-Kuzât ve Medresetü'l-Mütchassisîn talebeleri Darülfünun İlahiyat Fakültesine aktarılacaklardır²⁰.

Kanunun kabulü ve durum tespitiyle ilgili bu girişten sonra medreselere yönelik uygulamaların ayrıntılarını belirli alt başlıklarla vermek daha yerinde olacaktır.

3.a) İlimiye Medreselerinin Kapatılması

Osmanlı Devleti'nin son döneminde medreselerin ıslahı için yürütülen çalışmalar çerçevesinde 1914 yılında "İslah-ı Medâris Nizamnâmesi" çıkarılmış ve İstanbul'da bulunan medreseler "Dârü'l-hilâfe medresesi" adı altında birleştirilerek müfredatı güçlendirilmiştir. Bu nizamname ıslahat için yeterli görülmediği için 22 Nisan 1917 tarihinde "Medâris-i İlimiye Hakkında Kanun" yayımlanmıştır. Bu kanunla; İstanbul'da bulunan bütün ilmiye medreseleri "Dârü'l-hilâfetü'l-Âliye Medresesi" olarak teşkilatlandırılırken taşradaki ilmiye medreselerinin

²⁰ "Medreselerdeki Talebeler", *Akşam*, No: 1957, (18 Mart 1340/1924), s. 4; "Medreselerin Talebesi Anadolu Mekteplerine Gönderilecek", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4003-975, (10 Mart 1340 /1924), s. 1-2; "Medreseler Hakkında Ne Karar Verildi?", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4001-973, (8 Mart 1340/ 1924), s. 5.

ıslahı Şeyhülislamlığa bırakılmıştır²¹. Bu kanunla aslında sadece İstanbul'daki medreseler “dârü'l-hilâfe medresesi” olarak isimlendirilirken daha sonra müfredatı ve müderris kadrosu uygun olan taşra medreseleri de bu isimle anılmaya başlanmıştır. TBMM Hükûmetinin Şer'îye ve Evkâf Vekâletince 8 Mayıs 1921 tarihinde onaylanan “Medâris-i İlmiye Nizanmâmesi” ile “Dârü'l-hilâfe Medresesi” ve eski medreselerin ıslahıyla oluşturulan ve bazen tek bir müderris ile açılabilen taşra medreseleri “İlmiye Medresesi” olarak iki grup halinde teşkilatlandırılmıştır. Bu nizamnamede; 6 yıllık kısm-ı evvel ve 6 yıllık kısm-ı sâni şeklinde açılacak olan İlmiye Medreselerinde okutulacak dersler, yönetim ve teftiş işleri düzenlenmiştir²².

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra Maarif Vekâletince bir tamim hazırlanmıştır. Maarif Vekili Vasıf Bey imzasıyla Başvekâlete 12 Mart 1924 tarihinde sunulan yazıda; 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na uygun olarak ilmiye medreseleri ile dârü'l-hilâfe medreseleri hakkında bütün vilayetlere gönderilen tamimin bir suretinin takdim edildiği belirtilmekte ve ilgili Vekâletlere tebliğine müsaade edilmesi istenilmektedir. Bu yazı ekinde, Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti Orta Tedrisat Müdüriyeti ifadesiyle yazılmış olan 11 Mart 1924 tarih 4485/624 sayılı tamim Başvekâlete takdim edilmiştir. Başvekâletten alınan onayla 12 Mart 1924 tarihinde vilayetlere telgrafla bildirilen tamim ilmiye medreseleriyle ilgili şu hükümleri içermektedir: 1- Devletin bütçelerinde ve teşkilatında kadrosu, öğretmen kurulu, programları mevcut ve muayyen olmayan ilmiye medreselerinin öğretime devam etmelerine müsaade edilemez. Bu emrin ulaşmasıyla birlikte vilayetin merkez kaza ve köylerinde mevcut olan bu gibi medreseler hemen kapatılacaktır. 2- Bu medreselerde mevcut olan talebe o mahallin ibtidâi mekteplerine veyahut lise ve idadîlerin ilkokul kısımlarına behemehâl nakil olunacaktır. 3- Bu medreselerin müderrisleri arzu ettikleri takdirde okullarımızın din dersleri öğretmenliğine tayin edileceklerdir. Bu tamim, Dâhiliye Vekâletince de bütün vilayetlere tebliğ edilmiş ve gereğinin ivedilikle yapılması istenilmiştir²³.

Maarif Vekâletinin 11 Mart tarihli tebliğiyle; hemen hemen tamamı İstanbul dışında olan, eski sistem eğitim veren ve - bazı müderrislere Evkaf İdaresince maaş tahsis edilmesi hariç tutulursa - Genel Bütçede ödeneği olmayıp vakıflar tarafından masrafları karşılanan 479 adet İlmiye Medresesi kapatılmıştır²⁴.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun uygulanışı ile ilgili olarak 12 Mart'ta gazetecilere açıklama yapan Vasıf Bey; dünyanın her tarafında ilk tahsilin Maarife ait mekteplerde verildiğini ve mesleki eğitimin bu kademedен sonra verilebileceğini savunmuş ve medreselerin İhârî kısımlarının kaldırılacak talebelerinin ibtidâi mekteplerle liselerin ibtidâi kısımlarına nakledildiğini ifade etmiştir. Şer'îye Vekâletince verilen ruhsatla bir müderrisle bile açılabilirdi için köylere kadar yaygın bir şekilde bulunan ilmiye medreselerinin sayısının 479 olduğunu kaydeden Vasıf Bey; bu medreselerin belirli bir müderris/muallim kadrosu, sınıfları ve programlarının bulunmadığını, bazı medrese binalarının sıhhi açıdan yeterli olmadığını ve bu medreselerin teşkilatıyla (sınıflardaki talebe mevcudu vs.) ilgili resmi bir bilginin bulunmadığını vurgulamıştır. Ülke çocuklarının doğru dürüst denetim bile yapılamayan ilmiye medreselerinde tahsile devamının uygun olmadığını anlatan Vasıf Bey, bu yüzden ilmiye medreselerinin kapatılarak talebelerinin ibtidâi mekteplere nakledildiğini belirtmiştir. Açıklamasının devamında “Bu suretle memlekette hakiki bir inkişâf ve kemâl temin etmek için Meclis-i Âlînin son ilan

²¹ *Düstur*, İkinci Tertip, C. 2, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet, 1330, s. 127-138; *Düstur*, İkinci Tertip, c. 9, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928, s. 598-600. Dârü'l-hilâfe Medreselerinin teşkilat ve müfredatının ayrıntıları için bakınız: Mustafa Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, Dergâh Yay., İstanbul 2015, s. 64-68.

²² *BCA*, 030.18.01.01/ 3.19.3, V: 1-4.

²³ *BCA*, 030.10.00.00/142.16.3, V: 1-2; *BCA*, 051.00.00.00/2.1.31, V: 1; *İstanbul Vilayet Gazetesi*, No: 379, (23 Mart 1924), s. 1; “Medreseler Kapanıyor”, *Akşam*, No: 1952, (13 Mart 1340/ 1924), s. 1.

²⁴ “Dün Medreseler Kâmilin Kapatıldı”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4009-981, (16 Mart 1340/1924), s. 1; “Hangi Medreseler Tatil-i Tedrisat Etti?”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4010-982, (17 Mart 1340/1924), s. 3; *Ayin Tarihi*, Sayı: 7, 8, 9, 10 (Mart, Nisan, Mayıs Haziran 1924), s. 271.

ettiği kanun dâhilinde terbiye ve tedris usul ve hayatı tevhid ve tanzim edilmiş oldu” diyerek kanunun önemli bir uygulama alanı olan medreselerle ilgili kararların uygulamaya konulduğunu savunan Vasıf Bey, kapatılan medreselerde öğretim gören 16.245 talebenin yaş ve bilgi düzeylerine göre ibtidâî mekteplere nakillerinin yapılmakta olduğunu kaydetmiştir²⁵.

İstanbul’da kapatılan medreselerin İhzhârî kısımlarındaki talebelerin mekteplere yerleştirilmesi biraz zaman almıştır. Sayıları 280 civarında olan İhzhârî medreseleri talebelerinin ibtidâî mekteplere nakil işlemleri için Maarif Müdüriyetince Müfettişler Nuri, Sadık ve Halid Beylerden oluşan bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon talebelerin durumlarını değerlendirecek, aileleri İstanbul’da olanlar ailelerinin yanına, Anadolu’dan gelenler memleketlerine gönderilecek ve eğitimlerini ilkokullarda devam ettireceklerdir²⁶. Mart ayının sonlarına kadar bu talebelerden 220’si Vefa, İstanbul ve Davutpaşa Liseleri ile Kanuni, Şinasi, ve Çandarlı Numune Mekteplerinin ibtidâî kısımlarına, Şehit Niyazi ve Mahmudiye Mekteplerine yerleştirilmiştir (22 Mart 1924). Bu konuyla ilgili olarak müfettişlerden oluşan komisyon toplantılarına Maarif Müdürü Safvet ve Sahn Medresesi Müdürü Mustafa Beyler de katılmışlardır. Bu toplantılarda medrese talebelerinin yeme-içme ve barınma problemleri de görüşülmüştür. Talebelerden yetim olanların yetimhanelere yerleştirilmesi düşünülmüşse de bu kurumdan başlangıçta ret cevabı verilmiştir. Geçiş sürecinde bu talebelerin yeme-içme ve barınma ihtiyaçları vakıflar tarafından karşılanmaya devam edilmiştir. Geçiş sürecinde yaşanan sorunlardan birisi, talebenin medresedeki sınıf seviyesi gereği nakledildiği lisede önceki sınıflarda alınan dersleri almamış olmasıdır. Örneğin lisenin 6. sınıfına nakledilen bir talebe önceki sınıflarda okutulan hendese (geometri) dersini almamış olduğu için üst sınıflardaki derslerde sıkıntı yaşamıştır. Ayrıca medresedeki seviyesi gereği nakledildiği mektebin ilgili sınıfına yaşının büyük olması nedeniyle kayıt yapılamaması ayrı bir sorundur. Örneğin medresedeki seviyesi gereği nakledildiği mektepte 16-24 yaş aralığında ortaokula kayıt yapılması yasal olarak mümkün olamamaktadır. Bu sorunun aşılabilmesi için bazı okullarda (Şinasi Mektebi gibi) medreselerden nakledilen talebeler için ayrı sınıflar oluşturulmuştur. Bu dönemde medreselerden nakledilecek talebeler için ilk ve orta kısımları olan ayrı bir lise açılması da gündeme gelmişse de bu gerçekleştirilememiştir²⁷.

Medreselerin kapatılmasıyla ortada kalan yetim çocuklar Darüleytamlara yerleştirilmiştir. Bunların listeleri Maarif Vekâletine gönderilmiştir. Bu çerçevede 10 yetim Maarif Müdüriyetince Erenköy Darüleytamına yerleştirilmiştir²⁸. 11 yetim talebe de Ortaköy Darüleytamına yerleştirilmiştir²⁹. Medreselerden çıkarılan talebelerden 6’sı Maarif Vekâletinin tahsis ettiği ödenekle memleketlerine gönderilmişlerdir³⁰.

Medreselerin kapatılmasından sonra İlmiye medreselerinde müderris olarak görev yapanların, Diyanet İşleri Teşkilatına bağlı vaizlik göreviyle müderris maaşlarını almaya devam etmeleri TBMM’nde kabul edilmiştir. Bunun uygulanması için valilikler aracılığıyla kaymakamlıklara ve müftülüklere Diyanet İşleri Başkanlığı’ndan gönderilen 448/445 sayılı

²⁵ “Maarif Vekili Vasıf Beyefendinin Beyanati”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 1070, (13 Mart 1924), s. 1; “Maarifte Islahat: Maarif Vekili Vâsıf Bey’in Terbiye ve Tevhid-i Tedrisat Usulleri Hakkında En Son Beyanati”, *Akşam*, No: 1954, (15 Mart 1340 /1924), s.1; “Medâris-i İlmiyenin İlgâsı, Vekâletin Kararı Dün Tebliğ Edildi”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4006-978, (13 Mart 1340/1924), s. 1-2.

²⁶ “İhzhari Medreselerin Talebesi Ne Olacak?”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4013-985, (18 Mart 1340 /1924), s. 4.

²⁷ “İhzhari Medreselerinin Talebesi Ne Olacak?”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4014- 986, (21 Mart 1340/1924), s. 3; “İlgadan Sonra Medrese Talebeleri”, *Akşam*, No: 1963, (24 Mart 1340/1924), s. 2; “Sahn Talebeleri Medreseleri Terk Etti”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4017-989, (24 Mart 1340 /1924), s. 2.

²⁸ “Medreselerden Çıkarılan Talebe”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4084-1056, (2 Haziran 1340/1924), s. 5; “Medreselerden Çıkarılan Yetim Talebe”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4090-1062, (8 Haziran 1924), s. 3.

²⁹ “Medreselerden Çıkarılan Yetimler Darüleytama Yerleştiriliyor”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4100-1072, (18 Haziran 1924), s. 3.

³⁰ “Medreselerden Çıkarılan Talebe”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4084-1056 (2 Haziran 1340/1924), s. 4.

tamimle, müderrislere tebligatta bulunulması, vaizlik görevini kabul edenlerin, kabul etmeyenlerin veya vefat edenlerin listelerinin ayrı ayrı bildirilmesi istenilmiştir (21 Haziran 1924)³¹.

3.b) Dârü'l-hilâfe Medreselerinin İmam Hatip Liselerine Dönüştürülmesi

Osmanlı Devleti döneminde sadece dini değil, idari ve belediyeye ait işlerin yürütülmesinde önemli vazifeleri olan imamlık görevini, klasik medreselerde belli seviyede öğrenim görmüş kişiler yerine getirmekteydi. II. Meşrutiyet Döneminde Hayri Efendi'nin Şeyhülislamlığı döneminde 1913 yılında imam, hatip ve müezzinlerin nitelikli bir şekilde yetiştirilmesi için Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti'ne bağlı olarak "Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutebâ" adıyla bir medrese açılmıştır. Ortaokul seviyesinde bir eğitim kurumu olan bu medrese bir bakıma bir yıllık kurs hüviyetine de dönüşmüş, başka medreselerden mezun olanlara da bu medreseden icazet verilmiştir. Ancak, bu medrese talebe kaydı anlamında çok da rağbet görmemiş, savaş yıllarında iyice önemini kaybetmiş ve medrese kapanmıştır³².

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun dördüncü maddesinde; imamlık ve hatiplik gibi din hizmetlerini yürütecek görevlilerin yetiştirilmesi için ayrı okullar açılması hüküm altına alınmıştı. Kanunun yürürlüğe girmesinden sonra Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti Orta Tedrisat Müdüriyeti ifadesiyle yazılmış olan 11 Mart 1924 tarihli ve 4485/624 sayılı tamim Başvekâlete takdim edilmiştir. Başvekâletten alınan onayla 12 Mart 1924 tarihinde vilayetlere telgrafla bildirilen tamim dârü'l-hilâfe medreseleriyle ilgili şu hükümleri içermekteydi: Memleketin ilkökul eğitim ve öğretimi ancak Maarif mekteplerinde temin edilmesi kanunun gereklerinden olduğu için eski dârü'l-hilâfe medreselerinin ibtidâi mekteplerimizin sınıflarına karşılık gelen hazırlık kısımları kaldırılmıştır. Buradaki talebe ibtidâi mekteplerine yahut lise ve idadilerin ilkökul kademelerine nakil olunacaktır. Bu sınıfların muallimlerinden yasal şartları taşıyanlar ibtidâi mekteplerinde görevlendirilecektir. Eski darü'l-hilâfe medreselerinin ibtidâ-yı hâric ve dâhil kısımları kanunun dördüncü maddesine göre imam ve hatip yetiştirmek üzere Vekâletin idaresi altında eğitim öğretime devam edecektir. İlmiye medreselerinin ibtidâ-yı hâric ve dâhil kısımları mevcut ise ve arzu ederlerse bunların talebesi imam ve hatip mekteplerine nakledilecektir. Ders programları ve kadroları yakında tebliğ edilecektir. İsimleri bulunduğu mahallin ismine uygun olarak imam ve hatip mektebi olacaktır³³.

Dârü'l-hilâfe medreselerinden imam-hatip mekteplerine geçişleri düzenlemek üzere Maarif Vekâletince bir tamim hazırlanmıştır. İmam-Hatip Mekteplerinin teşkilatını düzenleyen Tamimde şu hükümler yer almaktaydı:

- İhârî ikinci sınıfı bitirenler ve Dârü'l-hilâfe birinci sınıfta okuyanlar, imam hatip mektebinin birinci sınıfına,
- Dârü'l-hilâfenin birinci sınıfını bitirmiş olanlar ve ikinci sınıfta okuyanlar, imam hatip mekteplerinin ikinci sınıfına,
- Dârü'l-hilâfenin ikinci sınıfını bitirmiş olanlar ve üçüncü sınıfta okuyanlar, imam hatip mekteplerinin üçüncü sınıfına,
- Dârü'l-hilâfenin üçüncü sınıfını bitirmiş olanlar ve dördüncü sınıfta okuyanlar, imam hatip mekteplerinin dördüncü sınıfına kaydedilecektir.

³¹ BCA, 051.00.00.00/2.2.1, V: 1; BCA, 051.00.00.00/2.4.15, V: 1; BCA, 051.00.00.00/4.36.7, V: 1.

³² Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 1-2, İstanbul 1977, s. 162-163; Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 121-123; "Yeni Tebeddüller Arefesinde Evkâfın Vaziyeti", *Akşam*, No: 1944 (5 Mart 1340/1924), s. 2; "İstanbul'daki Evkâf Mektepleri", *Tevhid-i Efkâr*, No: 3998-970, (5 Mart 1340/ 1924), s. 3.

³³ BCA, 030.10.00.00/142.16.3, V: 1-2; BCA, 051.00.00.00/2.1.31, V: 1; BCA, 051.00.00.00/5.43.11, V: 1; *İstanbul Vilayet Gazetesi*, No: 379, (23 Mart 1924), s. 1; "İbtidâ-yı Dahil ve Hariç Medreseleri Eimme ve Huteba Mekteplerine Tahavvül Ediyor", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4014- 986, (21 Mart 1340/1924), s. 3.

- Dârü'l-hilâfenin dördüncü sınıfını bitirmiş olanlarla beşinci ve altıncı sınıfına devam etmekte olanlar imam hatip mekteplerinden mezun olmuş sayılacaktır. Bu talebelere daha sonra diploma verilmek üzere Maarif Müdüriyeti tarafından tasdikli mezuniyet belgesi verilecek ve boş olan imam hatipliklere tayin edilmeleri için isimleri Diyanet İşleri Başkanlığına bildirilecektir.³⁴

Tevhid-i Tedrisat Kanunu uygulamalarıyla ilgili olarak 12 Mart'ta gazetecilere açıklama yapan Vasıf Bey; ülke çapında 29 adet faal dârü'l-hilâfe medresesi olup buralarda ihzârî, ibtidâ-yı dâhil, ibtidâ-yı hâric ve bazılarında da sahn kısımları bulunduğunu ve talebenin yarısından çoğunun ihzârî kısmında okuduğunu belirtmiştir. Dünyanın her tarafında ilk tahsilin Maarife ait mekteplerde verildiğini ve mesleki eğitimin bu kademedен sonra verilebileceğini savunan Vasıf Bey; medreselerin ibtidâ-yı dâhil ve ibtidâ-yı hâric kısımlarının kanunun beşinci maddesi çerçevesinde imam ve hatip mekteplerine dönüştürüldüğünü anlatmıştır.³⁵

Maarif Vekâletinin ilgili tamiminin 13 Mart'ta hem Vilayet ve hem de Maarif Müdüriyetine ulaşmasından sonra Maarif Müdüriyetinin 15 Mart 1924 Cumartesi günü İstanbul'daki medreselere bu emri tebliğ etmesiyle İstanbul'daki medreseler kapatılmaya başlanmıştır. İlk etapta talebe sayısı 270 civarında olan Dârü'l-hilâfe Medreselerinin ihzârî kısmı kapatılmıştır. Talî (orta) derece eğitim veren ibtidâ-yı hâric ve ibtidâ-yı dâhil medreselerinin maarif idaresinde buldukları yerin ismiyle isimlendirilen imam ve hatip mektebi olarak eğitim-öğretime devamına müsaade edilmiştir. Vekâletçe bu mekteplerin müfredat programı hazırlanmaya başlamıştır. Kapatılan medreselerin yatılı 900 civarındaki talebelerinin medrese binalarında ikametlerine ve Fatih, Şehzadebaşı ve Nuruosmaniye Camii'ndeki yemekhanelerden iaşelerine geçici bir süre daha devam etmelerine müsaade edilmiştir. Medreselerin kapatılmasıyla talebelerin cübbe ve sarık giymeleri yasaklanmıştır.³⁶

İmam-hatip liselerine dönüştürüldüğü için kapatılan medrese binaları mühürlenmiştir. İstanbul'da Fatih'te bulunan dârü'l-hilâfe medresesinin ihzârî kısmı kapatılıp, öğrencileri nakledildiği için Maarif Müdüriyetinden üç müfettiş medrese binasına gelerek kapıyı mühürlemişlerdir.³⁷

Dârü'l-hilâfe medreselerinden imam ve hatip mekteplerine nakledilen öğrencilerden bazıları diğer liselere geçmek için Maarif Müdüriyetine ve Vekâlete başvurularda bulunmuşlardır. Bunun üzerine Maarif Vekili Vâsıf Bey bu tür isteklerin yerine getirilmesini ve sınavsız olarak derecelerine uygun sınıflara yerleştirilmelerini emretmiştir (19 Mart 1924).³⁸

³⁴ BCA, 051.00.00/5.43.11, V: 1, "İbtidâ-yı Dâhil ve Hariç Medreseleri Eimme ve Huteba Mekteplerine Tahavvül Ediyor", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4014- 986, (21 Mart 1340/1924), s. 3.

³⁵ "Maarif Vekili Vasıf Beyefendinin Beyanâtı", *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 1070, (13 Mart 1924), s. 1; "Maarifte Islahat: Maarif Vekili Vâsıf Bey'in Terbiye ve Tevhid-i Tedrisat Usulleri Hakkında En Son Beyanâtı", *Akşam*, No: 1954, (15 Mart 1340 /1924), s.1; "Medâris-i İlmîyenin İlgâsı, Vekâletin Kararı Dün Tebliğ Edildi", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4006-978, (13 Mart 1340/1924), s. 1-2; "Dârü'l-hilâfe Levhaları İndirilecek", *Akşam*, No: 1952, (13 Mart 1340/1924), s. 2.

³⁶ "Dün Medreseler Kâmilten Kapatıldı", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4009-981, (16 Mart 1340/1924), s. 1; "Hangi Medreseler Tatil-i Tedrisat Etti?", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4010-982, (17 Mart 1340/1924), s. 3; *Ayın Tarihi*, Sayı: 7, 8, 9, 10, (Mart, Nisan, Mayıs Haziran 1924), s. 271.

³⁷ "Sedd Edilen Medrese Talebeleri", *Akşam*, No: 1961, (22 Mart 1340/1924), s. 1.

³⁸ "Tamim", *İstanbul Vilayet Gazetesi*, No: 385 (30 Mart 1924), s. 1; "Yeni Maarif Bütçesi: Dokuz Milyon Lira", *Akşam*, No: 1960, (21 Mart 1340/1924), s.1. Maarif Vekâleti'nin 19 Mart 1924 tarih ve 4813/747 nolu tamiminde şu ifadeler yer almaktadır: "İmam ve hatip mektebi talebesinden bazılarının liselere devam etmek istedikleri vukubulan müracaatlarından anlaşılmalıdır. Liseler Talimatnamesi bu gibi müracaatları kabule müsaide olduğundan tâlib olanlar bulunursa bilâ-ımtihan liselerde lâyık oldukları sınıflara kabul ve bu babda teshîlat (kolaylık) gösterilmesi....."

Gerek bu geçişler ve gerekse imam hatip mektepleriyle ilgili olarak gazetecilere açıklama yapan Maarif Vekili Vâsıf Bey şu ifadeleri kullanmıştır³⁹:

Meclis-i Âlî'nin neşrettiği son kanuna nazaran memleketin muhtaç bulunduğu imam ve hatipleri mütekâmil ve ilimle mücehhez bir şekilde yetiştirmek için eski Dârü'l-hilâfelerin İbtidâ-yı Dâhil ve Hâric kısımları İmam ve Hatip Mektebine kalbedilmiştir. İbtidâi tedris ve terbiyede (ilköğretimde) tam bir vahdet esas olduğuna göre bu dârü'l-hilâfe ihzârî sınıflarını lağvettim. Buradaki talebeler de ibtidâi mekteplerimize gideceklerdir. İmam ve Hatip Mektebine kalbedilen (dönüştürülen) kısımlarda ise yeni bir program üzerinde tedrisat yapılacaktır. Maamafih Maarif Vekâleti herhangi bir Türk çocuğunu muhakkak imam ve hatip olarak yetiştirmeye icbâr edemez (zorlayamaz). Binaenaleyh bu sınıflarda mevcut olan talebelerden lise veya Darülmualimîn tahsili yapmak isteyenleri buralara büyük bir memnuniyetle kabul edeceğiz....

Dârü'l-hilâfe medreseleri imam hatip mekteplerine dönüştürülürken 29 Mayıs 1924 tarihli Tevhid-i Efkâr'da "Eski Dârü'l-hilâfe Medresesi İbtidâ-ı Dâhilin İkinci ve Üçüncü Sınıf Talebesi" imzasıyla bir şikâyetname yayınlanmıştır. Bu şikâyetnamede süreç şu şekilde anlatılmaktadır⁴⁰:

Dün Maarif Müdüriyetinden gelen emir üzerine eski Mütahassisîn binasında toplandık. Maarif Müdürü, Vekâletten gelen âtidedeki üç maddelik emri medrese bahçesinde bekleyen talebeye ilan etti:

1- Eski Dârü'l-hilâfe medreselerinin İhzârî sınıfları mülğadır. Bu kısım talebe işe edilemeyecektir. Yalnız ana ve babadan mahrum olanlar Darüleytamlara kabul olunacaktır.

2- İbtidâ-yı Hâric ile İbtidâ-yı Dâhilin sınıfları İmam ve Hatip Mektebi talebesidir. İbtidâ-yı Dâhilin son iki sınıfı mülğadır. Bu kısımdan arzu edenler Darülmualimîne geçebilirler. Eylül'den sonra mektep (imam ve hatip mektebi) nehari (gündüzlü) olacaktır.

3- Bu kısımlardan Darülmualimîne girmek isteyenlerin kabulü için emir verilecektir. Darülmualimînlere girmek istemeyenler ve İstanbul'da aileleri olmamak itibariyle işelerini temin edemeyenler memleketlerine avdet edebilirler. Yol masrafları verilecektir.

Vekâletin bu mukarreratı karşısında donup kalmamak mümkün değil. Biz ulûm-ı dîniyye tahsili için medreselere girdik. Sekiz, dokuz seneden beri tahsil ettiğimiz ulûmun heder olup gitmesine nasıl razı olalım? Ya bizi İlahiyat Fakültesine kabul etsinler, yahut İlahiyat Fakültesine girebilmek için İhzârî sınıf teşkil etsinler. Acaba bu iki sınıfın kabahati nedir ki, kanunda hiçbir sarahat yok iken "İbtidâ-yı Dâhilin son iki sınıfı mülğadır" deniliyor. Büyük Millet Meclisi'nin talebe-i ulûm için tahsis ettiği yüz kırk bin lira acaba nereye sarf ediliyor?

Mademki medresemiz mülgâ add ediliyor. Niçin bize İmam ve Hatip Mektebinden mezun olduğumuzu mübeyyin bir şahadetname verilmiyor? Maarif Müdüriyetine âtîmizin ne olacağını soruyoruz. Diyanet İşleri Riyasetine, İstanbul Müftülüğüne müracaat ediniz diyor. Nereye müracaat edeceğimizi şaşırдық. Medresedeki dokuz

³⁹ "İrfan Hayatımızda Islahat: Yeni Maarif Siyasetimiz Ne Olacaktır?", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4024- 996, (31 Mart 1340/1924), s. 3.

⁴⁰ "Talebe-i Ulûm Hakkında İttihaz Edilen Yanlış ve Haksız Bir Karar", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4080-1052, (29 Mayıs 1340/ 1924), s. 4.

senelik tahsilimiz heba, istikbalimiz mahvoluyor. Yazıktır bize. Biz de bu vatanın evlatlarıyız. Evliyâ-yı umurdan (yetkililerden) çok rica ederiz. Eski Dârü'l-hilâfe Medresesi İbtidâ-ı Dâhilin İkinci ve Üçüncü Sınıf Talebesi.

Maarif Vekâletinin genelgesi ile Dârü'l-hilâfe Medreseleri İmam Hatip Liselerine dönüştürülürken bu medreselerin orta derecesinin son iki sınıfı (Dârü'l-hilâfe Medresesinin İbtidâ-yı Dâhil kısmının son iki sınıfı) kapatılmıştı. Yani bu sınıflarda okuyan talebeler imam hatip lisesine de aktarılmamış, İlahiyat Fakültesine de kayıt edilmemişlerdi. İsteyenler Dârümuallimîne kayıt yaptırabileceklerdi. Bu iki sınıfta okuyan talebeler, Medresetü'l-Mühassisin binasında toplanarak; kendilerine ya imam hatip diploması verilmesini veya İlahiyat Fakültesinde hazırlık sınıfı açılması ve bu sınıfa kaydolmalarına izin verilmesini içeren bir ortak dilekçe hazırlamışlardır⁴¹. Bu talebeler daha sonra, liselerin on birinci sınıflarına nakledilmelerine dair bir açık mektup daha yayınladılarsa⁴² da kısa sürede bir netice elde edememişlerdir. Ancak zamanla bu mağduriyetin farkına varılmış ve Dârü'l-hilâfe medreselerinin dördüncü sınıfını bitiren veya beşinci ve altıncı sınıflarda okudukları için tamim gereği imam ve hatip liselerine kaydedilmemiş olan talebelere mezuniyet yerine geçmek üzere "Tasdikname" verilmesi Vekâletçe emredilmiştir. Buna rağmen tartışmalar devam ettiği için 30 Temmuz 1925 tarihli diğer bir tamim ile; kapatılan Dârü'l-hilâfe medreselerinin dördüncü sınıfını tamamlayanlarla, beşinci ve altıncı sınıfta okurken imam hatip mekteplerinden mezun sayılarak bunlara "Şahâdetnâme" verilmesi istenilmiştir⁴³.

Maarif Vekâletinin tamimi çerçevesinde Maarif Müdürlükleri medrese talebelerinden hangilerinin imam ve hatip mekteplerine alınacağı hususunda çalışmalara başlamıştır. Talebelerden uygun olanlar imam ve hatip liselerine veya dârümuallimînlere yatılı olarak kaydedilecek olanların belirlenmesi için komisyon kurulmuştur. Memleketlerine dönmek isteyen talebelerin yol masraflarının Vekâlet tarafından karşılanması ve ayrıca ilk tahsilini tamamlamamış olanların ibtidâi mekteplere kaydedilmesi kararlaştırılmıştır⁴⁴.

Medreseler Maarif Vekâletine devredilince medrese talebelerinin iâşesi için Evkaf Bütçesi'ne konulmuş olan 140 bin liralık ödenek de Maarife aktarılmıştır⁴⁵. Ancak Maarif Vekili Vâsıf Bey bu ödeneğin sadece İstanbul'daki Dârü'l-hilâfe medreseleri talebeleri için geçerli olduğu, bütün ülkedeki diğer medreseleri kapsamadığı ve ayrımcılık yapıldığı gerekçesiyle böyle bir ödeneğin harcanmasını uygun bulmamıştır. Ayrıca imam ve hatip liseleri de medreseler gibi yatılı olmayıp sadece gündüzlü eğitim verdiğinden dolayı talebelerin iâşe ve barınmaları için bütçeye ödenek konulmamıştır. İstanbul'da barınma imkânı olmayan talebelerin bir kısmı Maarif Vekâletinin verdiği tahsisatla memleketlerine gönderilmişlerdir⁴⁶.

İmam ve hatip mektebine dönüştürülen medreselerin talebelerinin yeme-içme ve barınma ihtiyaçları geçici bir süre de olsa okullarınca karşılanmaya devam edilmiştir. Ancak imam ve hatip mektebi dışında başka okullara giden elli kadar talebeye bu hizmetlerin verilemeyeceği belirtilmiştir. Bunun üzerine fakir ve kimsesiz bu talebelerin durumunun Vekâletten sorulması

⁴¹ "Talebe-i Ulüm Hakkında İttihaz Edilen Yanlış ve Haksız Bir Karar", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4080-1052, (29 Mayıs 1340/ 1924), s. 4. Gazetede yer alan haber-yorumda; İmam hatip liselerinin gündüzlü eğitim vermesi kararlaştırılırsa; yeme-içme ve barınma desteği verilmeyeceği için öğrencilerin bu okullara devam etmek istemeyeceği, dolayısıyla da bu okulların öğrencisizlikten kapanacağı öngörüsünde bulunulmaktadır. Gerçekten de kısa bir süre sonra imam hatip liselerinin sadece gündüzlü eğitim vermesi kararlaştırılmıştır. "İmam ve Hatip Talebesinin İâşesi", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4104-1076, (22 Haziran 1340/ 1924), s. 2.

⁴² "Maarif Vekili Vâsıf Beyefendinin Nazar-ı Dikkatine", *Sebilürreşad*, C. 24, No: 607 (3 Temmuz 1340/1924), s. 141.

⁴³ *BCA*, 180.09.00.00/76.376.1, V: 21; *Maarif Vekâleti Tebliğler Mecmuası*, Sayı: 9, (15 Teşrinievvel 1926), s. 27; "İmam ve Hatip Mekteplerine Gelen Yeni Emirler", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4085-1057, (3 Haziran 1340/1924), s. 5.

⁴⁴ "Medrese Talebeleri Tefrik Ediliyor", *Vakit*, No: 2311, (5 Haziran 1924), s. 2.

⁴⁵ "Evkaf İdaresinde Yeni Teşkilat", *Akşam*, No: 1998, (29 Nisan 1340/ 1924), s. 2.

⁴⁶ *TBMM.ZC.*, Devre: II, c. 10, İçtima Senesi: 2, 11. İçtima, s. 365-366.

ve karar gelinceye kadar eskiden olduğu gibi bu hizmetlerden yararlandırılmaları kararlaştırılmıştır⁴⁷.

Maarif Müdüriyeti, Dârü'l-hilâfe medreselerinin dönüştürülmesiyle açılmış olan İmam ve Hatip Mekteplerinde genel sınavlara hemen başlanılması ve Ramazan ayının 25'ne (30 Nisan 1924) kadar tamamlanmasına dair tebligatta bulunmuştur⁴⁸.

Dârü'l-hilâfe Medreselerinin idare ve öğretim kadrosu da imam ve hatip mekteplerine aktarılmışlardır. Bu geçiş aşamasında Maarif Vekâletinin tebliği gereği 30 Nisan 1924 tarihine kadar Dârü'l-hilâfe medreseleri mevcut kadrolarıyla devam eğitim-öğretime devam etmiş ve maaşları da ödenmiştir. 28 Nisan 1924 tarihinde bu mekteplerin geçici kadroları tebliğ edilmiş ve daha sonra asıl kadroları onaylanmıştır⁴⁹.

Nizamname gereği medreseler, Ramazan ayı (Hicri 1342 yılı Ramazan ayı Miladi 6 Nisan – 6 Mayıs 1924 tarihleri arasında rast gelmektedir⁵⁰) öncesinde dersler tamamlanıp, sınavlar da yapılarak tatile girdiği için yeni kadrolara atananlar (genelde) 7 Mayıs 1924 tarihinden sonra işe başlamış olarak kabul edilmişlerdir. Ayrıca daha önce medrese ve başka kurumlardaki memuriyetleri emeklilik için esas alınmıştır. Medreselerin öğretim kadroları imam hatip mekteplerine aktarıldığı gibi, bazı dersler için yeni öğretmenler tayin edilmiştir. Diğer taraftan yeni müfredatta ilk kez konulmuş olan rûhiyât (psikoloji), yazı ve terbiye-i bedeniye (beden eğitimi) dersleri için öğretmen kadrosu ihdas edilmiş ve bu kadrolara lise, orta mekteplerden atama yapılmıştır⁵¹.

Maarif Vekâletince, imam ve hatip mekteplerindeki eğitim öğretimi düzenlemek üzere Haziran 1924'te yayınlanan talimatnameye göre; orta mektep derecesinde olan bu okulların öğretim süresi dört yıl olarak belirlenmiş, ibtidâi tahsilini tamamlayan öğrenciler kayıt olabileceklerdir. Yine bu talimatnameye göre bu okullarda; Kur'an-ı Kerim, Tefsir, Hadis, İlm-i Tevhid (kelam), Coğrafya, Hesap (matematik), Hendese (geometri), Hayvanat (zooloji), Nebatat (bitkiler), Din Dersleri, Ruhیات (psikoloji), Ahlâk ve Malumat-ı Vataniye (ahlak ve vatandaşlık bilgileri), Türkçe, Tabakat (biyografi, siyer), Fizik ve Kimya, Hıfzıssıhha (sağlık), Yazı, Terbiye-i Bedeniye (beden eğitimi), Türk Edebiyatı, Hitabet ve İnşad (güzel konuşma ve şiir okuma), Arapça ve Tarih Dersleri okutulacaktır⁵².

İmam hatip mekteplerinden mezun olan talebelerin imam ve hatiplik mesleğine yeterliliği diplomalarda belirtilmektedir. Maarif Vekâleti Orta Tedrisat Müdüriyetinden 20 Temmuz 1925 tarihinde yayınlanan tamimde; şahadetnamenin (diploma) “tavr” ve “hareket” hanelerine öğrencinin üç yıllık eğitim sırasında aldığı notların ortalamaları yazılması, imamlık mesleğine yeterliliği kısmına öğrencinin tefsir, hadis gibi derslerindeki yeterliliği ve hitabet yeterliliği kısmına öğrencinin Türkçe derslerindeki yeterliliği “Aliyyü'l-Alâ”, “Alâ” ve “Vasat” şeklinde yazılması istenilmiştir⁵³.

⁴⁷ “Medrese Talebelerinin İbate ve İlaşesi”, *Akşam*, No: 2021, (24 Mayıs 1340/ 1924), s. 3.

⁴⁸ “İmam ve Hatip Mekteplerinde İmtihanlar”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4037-1009, (13 Nisan 1340/ 1924), s. 3.

⁴⁹ *BCA*, 180.09.00.00/76.376.1, V: 59, 83-85. Dârü'l-hilâfe medreseleri imam hatip mekteplerine dönüştürülürken bütün personeli aktarılmıştır. TBMM Muvazene-i Maliye Encümenince kabul ve Maarif Vekâletince tebliğ edilen kadrolara alınmayanlara maaş ödenmemesi teşkilata tamim edilmiştir(9.3.1925). *BCA*, 051.00.00.00/5.43.14, V: 1.

⁵⁰ <http://www2.diyadin.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Sayfalar/13381347.aspx> (Erişim tarihi: 06.08.2025).

⁵¹ *BCA*, 180.09.00.00/242.1211.1, V: 5.

⁵² “İmam ve Hatip Mekteplerine Gelen Emirler”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4085-1057, (3 Haziran 1340/1924), s. 5; “İmam ve Hatip Mektepleri”, *Hâkimiyeti Milliye*, No: 1154, (24 Haziran 1924), s. 3; “İmam ve Hatip Mektepleri”, *Cumhuriyet*, No: 80, (2 Temmuz 1924), s. 2; “İmam ve Hatip Mektebine Duhül Şerâ'iti”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 1218, (11 Eylül 1924), s. 4.

⁵³ *BCA*, 180.09.00.00/76.376.1, V: 1.

Dârü'l-hilâfe medreselerinin imam hatip liselerine dönüştürüldüğü süreçte yaşanan sorunlardan birisi de askerlik teciliyle ilgili olmuştur. Müdafaa-ı Milliye Vekâletinin Ahz-ı Asker Şubelerine gönderdiği tamimde isimleri geçmediği için imam ve hatip mekteplerinde okuyan talebelerin askerlik tecil işlemleri bir süre yapılamamıştır. Maarif Vekâleti Orta Tedrisat Umum Müdüriyetinden 2 Nisan 1924 tarihinde Maarif Müdürlüklerine gönderilen yazıda; imam ve hatip mekteplerinin orta öğretim kurumu olması nedeniyle bu okullarda öğrenim gören öğrencilerin eğitim-öğretimlerini tamamlayınca kadar askerlik yükümlülüklerinin tecil edilmesi gerektiği bildirilmiştir. Maarif Vekâletinin kararında; imam ve hatip mekteplerine dönüştürülen İbtidâ-yı Hâric medreselerinin birinci sınıfı liselerin yedinci, ikinci sınıfı liselerin sekizinci, üçüncü sınıfı liselerin dokuzuncu sınıflarına denk sayılmıştır⁵⁴.

Tevhîd-i Tedrisat Kanunu çerçevesinde ilk etapta 29 imam hatip mektebi şu yerlerde açılmıştır: Edirne, Erzurum, Isparta, Eskişehir, Ödemiş, Afyonkarahisar, Amasya, Antalya, Ankara, Balıkesir, Bursa, Yozgat, Bolu, Tire, Hopa, Elaziz, Sivas, Şavşat, Uşak, Gaziantep, Kastamonu, Konya, Kütahya, Maraş, Manisa, İstanbul, Urfa, Kayseri, Niğde⁵⁵.

İlçelerinde bulunan medreseler kapatıldığı halde imam hatip mektebi açılmayan Trabzon'un Of kazası uleması ve müntehib-i sânileri (ikinci seçmen) Cumhurbaşkanlığına bir telgraf çekerek; ilçelerinde kapatılan 73 medresenin yerine bir imam ve hatip mektebinin açılmasını istemişlerdir⁵⁶. Bu talebe olumlu cevap alınamaması üzerine Trabzon Mebusu Nebizâde Hamdi ve 38 mebus tarafından TBMM Başkanlığı'na bir takrir verilmiş ve talebesi kalmadığı için kapanan İzmir imam hatip mektebinin⁵⁷ Trabzon'un Of ilçesinde açılması talep edilmiştir. Muhtemelen bu girişimlerin de etkisiyle 1925 yılı içerisinde Of'ta bir imam hatip mektebinin açıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁸

1924-1925 öğretim yılında Edirne, Ödemiş, Tire, Hopa, Şavşat ve Niğde'deki imam hatip okulları kapanmış, buna karşılık Artvin, Rize ve İzmir'de yeni açılanlarla birlikte mevcut okul sayısı 26 olmuştur. 1925-1926 öğretim yılında Erzurum, Eskişehir, Urfa, Amasya, Gaziantep, Maraş, Artvin ve İzmir'deki imam hatip okulları kapanırken, Of ve Akşehir'de iki yeni okul açılmış ve toplam sayı 20'ye inmiştir. Bu öğretim yılının ilk dönemi tamamlandığında bu okullarının yarısı kapanmıştır. 20 Aralık 1925 tarihinde Maarif Vekilliği görevine başlayan Mustafa Necati Bey 8.2.1926 tarihinde yaptığı açıklamada; 10 tane imam ve hatip lisesi bulunduğunu ve bu okullarda 1075 öğrencinin öğretim gördüğünü ifade etmiştir. 1926-1927 öğretim yılında ise İstanbul ve Kütahya dışındakiler kapanmış ve ülke genelinde sadece iki imam hatip okulu kalmıştır. Maarif Vekâletinin yayınlamış olduğu istatistiki bilgilere bakıldığında ise; 1927 yılı Mart ayı itibarıyla 2 İmam ve Hatip Mektebinde, 7 memur ve 42 öğretmen görev yapmakta ve 153 gündüzlü, 126 yatılı olmak üzere 279 öğrenci öğrenim görmektedir. Bu okullar da 1929-1930 öğretim yılında resmen kapatılmış, son olarak 1931-1932 öğretim yılında eğitim-öğretim yapılmış ve imam hatip okulları fiilen kapanmıştır⁵⁹.

⁵⁴ BCA, 180.09.00.00/76.376.1, V: 71, 88, 89; "İmam ve Hatip Mektebi Talebesinin Askerliği", *Vakit*, No: 2311, (3 Haziran 1340/ 1924), s. 3.

⁵⁵ BCA, 180.09.00.00/242.1211.1, V: 1-37; *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., (Yay.Haz: Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ö. Alkan), Ankara 2000, s. 296.

⁵⁶ "Of Ulema ve Müntehib-i Sânilerin İstirhâmâtı", *Sebilürreşad*, c. 24, No: 603 (5 Haziran 1340/1924), s. 80.

⁵⁷ Tire'de bulunan imam ve hatip mektebi talebe azlığı nedeniyle kapatılmıştır. "Tire İmam ve Hatip Mektebi Lağv Edildi", *Sebilürreşad*, C. 24, No: 621, (16 Teşrinievvel 1340/Ekim 1924), s. 366.

⁵⁸ BCA, 030.10.00.00/7.41.3, V: 1-4; BCA, 180.09.00.00/76.376.1, V: 23-24; Yusuf Güney, *İmam Hatiplerin İbret Dolu Hikayesi (Şu İmam Hatipler, Olaylar-Belgeler-Tanıklar)*, Akçağ Yay., Ankara 2016, s. 19.

⁵⁹ BCA, 180.09.00.00/76.376.1, V: 5; Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 132-136; Hasan – Âli Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1994, s. 53, 62; *Maarif Vekâleti Mecmuası*, Sayı: 6 (1 Mart 1926), s.127; *Maarif Vekâleti Mecmuası*, Sayı: 12 (Ağustos 1927), s.168-169, Hayrul Döğen, *Tevhîd-i Tedrisat Kanunu ve İmam ve Hatip Mektepleri*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış

İmam hatip okullarının kapanmasına/kapatılmasına giden sürece etki eden çeşitli sebepler bulunmaktadır. Bu sebepler arasında; bu okullardan mezun olanların çalışma alanlarının kısıtlılığı, Bakanlık tarafından imam hatip okullarına verilen desteğin azalması ve özellikle de medrese döneminde yatılı ve bir bakıma burslu eğitim alan çocukların yeni açılan ve gündüzlü eğitim veren imam hatip okullarında bu imkânlardan mahrum kalmaları eğitime devam etmelerini zorlaştırmıştır. İlgili bölümde de belirtildiği üzere İstanbul'da dârü'l-hilâfe medresesinde yatılı okurken bu imkân ortadan kalktığı için bazı talebeler Vekâlet'in emri üzerine yol masrafları karşılanarak memleketlerine gönderilmişlerdir⁶⁰.

Diğer taraftan; İmam hatip mektebi mezunlarının istihdam alanı daralmış, medrese mezunlarının yapageldikleri bazı görev/meslekler (kadılık, naiplik vs.) kaldırılmıştır. Bu nedenle öğrencilerin diğer liselere geçişi hızlanmış, Vekâlet de bu geçişi kolaylaştırmıştır. Maarif Vekâletinin, imam hatip mekteplerinin geleceğini olumsuz etkileyecek politikalarına iki örnek vermek mümkündür. Birincisi 30 Mart 1924'te Vâsıf Bey'in gazetecilere yaptığı açıklamada yer alan "*Maarif Vekâleti herhangi bir Türk çocuğunu muhakkak imam ve hatip olarak yetiştirmeye icbâr edemez (zorlayamaz). Binaenaleyh bu sınıflarda mevcut olan talebelerden lise veya Darülmualimîn tahsili yapmak isteyenleri buralara büyük bir memnuniyetle kabul edeceğiz....*"⁶¹. Diğer bir örnek de Isparta Mebusu İbrahim Bey'in soru önermesine dönemin Maarif Vekili Mustafa Necati Bey'in cevabıdır. 21 Ağustos 1926'da Mustafa Necati Bey tarafından verilen cevapta şu ifadeler dikkati çekmektedir: "*...İmam Hatip Mektepleri bir gayeye müsteniden te'essüs etmiş mektepler olmadığı gibi buraya müdâvim (devam eden) talebe de istikbâlde (gelecekte) hiçbir şey olamayacakları için birer birer çekilmektedir. Esasen talebesizlik dolayısıyla ilgâsı*"⁶². Yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı öğrencilerin diğer liselere geçişleri nedeniyle imam hatip liselerinin mevcut öğrencilerinin azalışı Mustafa Öcal'ın değişik kaynaklardan derleyerek oluşturduğu tabloya da yansımıştır. Buna göre, 1923-1924 eğitim-öğretim yılından itibaren imam hatip mekteplerinin öğrenci sayılarının ilerleyen eğitim-öğretim yıllarında azaldığı (1924-1925'te 47 olan öğrenci sayısı bir sonraki yıl 48'e çıkan Rize hariç) dikkati çekmektedir⁶³.

Yaşanan süreç değerlendirildiğinde; imam hatip mektebi mezunlarının istihdam alanlarının daralmış olması, mezunların yerine getirdikleri mesleklerin kaldırılmış olması, öğrencilerin/ailelerinin diğer ortaokullardan mezun olduğunda daha iyi geleceğe hazırlanabilme ümidi vs. sebepler imam hatip mekteplerine öğrenci ilgisinin azalmasına neden olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, bu okulların Vekâlet tarafından resmen kapatılmasına gerekçe oluşturmuştur.

3.c) İlahiyat Fakültesinin Kuruluşu

Tevhid-i Tedrisât Kanununun dördüncü maddesinde Dârü'l-fünûnda bir ilahiyat fakültesi kurulması hükmü yer almaktaydı. Medreselerin Maarif Vekâletine devredilmesinden sonra İstanbul Maarif Müdüriyeti tarafından durum tespiti yapılması amacıyla Müfettiş Halid Bey'den

Yüksek Lisans Tezi), Bursa 1992, s. 36; Mustafa Öcal, "Kuruluşundan Günümüze İmam-Hatip Liseleri", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 6, 1999, s. 201-254; Mustafa Öcal, "Künye Defterleri"ne Göre İstanbul İmam ve Hatip Mektebi (1924-1930)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), (2008), s. 175-232.

⁶⁰ Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 138-144; "İhzari Medreselerin Talebesi Ne Olacak?", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4013-985, (18 Mart 1340 /1924), s. 4; "Talebe-i Ulûm Hakkında İttihaz Edilen Yanlış ve Haksız Bir Karar", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4080-1052, (29 Mayıs 1340/ 1924), s. 4; "Medreselerden Çıkarılan Talebe", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4084-1056, (2 Haziran 1340/1924), s. 4; "İmam ve Hatip Talebesinin İşesi", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4104-1076, (22 Haziran 1340/ 1924), s. 2.

⁶¹ "İrfan Hayatımızda Islahat: Yeni Maarif Siyasetimiz Ne Olacaktır?", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4024- 996, (31 Mart 1340/1924), s. 3.

⁶² *BCA*, 180.09.00.00/76.376.1, V: 12-14.

⁶³ Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 132-134.

bir rapor hazırlaması istenmiştir. Hazırlanan raporda, araştırma konumuz olan medreselerin yükseköğretim kademeleri hakkında şu bilgiler verilmektedir:

- 3 sınıfta 124 talebesi olan Sahn Medresesi Tâbhâne, Bahr-i Siyâh, Çiftebaş Kurşunlu, Çifte Ayak Kurşunlu ve Bahr-i Sefîd medrese binalarında eğitim vermekteydi. Sahn medreselerinde; 1 müdür-i umumî, 1 müdür-i dâhilî, 3 sınıf müdürü, 1 kâtip, 24 muallim ve 9 hademe görev yapmaktaydı.

- Süleymaniye Medresesi yani Medresetü'l-Mütehassisîn, Sultanselim semtinde olup yeni olması nedeniyle binası muntazamdır. 99 talebesi bulunan bu medresede Tefsir, Hadis ve Kelam şubeleri mevcuttur. Bu medresede 1 müdür-i umumî, 2 müdür muavini, 2 sınıf müdürü, 2 kâtip, 28 muallim ve 7 hademe görev yapmaktaydı. Bu medresenin talebesi 150 kuruş maaş almaktaydı.

- Medresetü'l-İrşâd, Evkâf İdaresine tabi olup ve müstakil idare olunmaktadır. Medresetü'l-Kuzât binasının iki katında eğitim veren Medresetü'l-İrşâdın 52 talebesi mevcut olup ihtiyaçları vakıflar tarafından karşılanmaktaydı. Sahn ve Medresetü'l Mütehassisîn medreseleri yükseköğretim derecesindedir⁶⁴.

Maarif Vekâleti, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun hükümlerinden olan İlahiyat Fakültesinin kuruluş çalışmalarının yapılması için Dârülfünûn Emanetine (Rektörlük) 10 Mart 1924 tarihinde tebligatta bulunmuştur. Bunun gereği olarak, Dârülfünûn Emîni İsmail Hakkı Bey başkanlığında beş kişilik bir komisyon (Köprülüzâde Fuad Bey, Dinler Tarihi Müderrisi İsmail Fahri, İslam Tarihi Müderrisi Şemseddin ve Necmeddin Sâdik Beyler) kurulmuş ve bu komisyon İlahiyat Fakültesi öğretim kadrosunun tespiti çalışmalarına başlamıştır⁶⁵.

Komisyonun hazırladığı Fakülte kuruluş proje taslağı Edebiyat ve Hukuk Fakülteleri Kurullarında 12 Mart'ta görüşülerek kabul edilmiş ve Dârülfünûn Divanı tarafından Dârülfünûn Divanında (Senato) 13 Mart 1924'te onaylanmıştır⁶⁶. İlahiyat Fakültesine dönüştürülen medreselerin durumunu görüşmek ve yeni fakültenin kuruluş esaslarını belirlemek üzere bütün Dârülfünûn öğretim üyelerinin katılımıyla 12 Mart 1924 tarihinde ayrı bir toplantı daha yapılmıştır. Toplantı sonrasında açıklama yapan Edebiyat Fakültesi Reisi (Dekanı) ve Komisyon üyesi Köprülüzade Fuad Bey; fakültenin iç işleyişi öğrenci kayıt-kabulü konusunda İlahiyat Fakültesinin diğer fakültelerle aynı özelliklere sahip olacağını, sadece bu fakültede eğitim alacak öğrencilerin Arapça ve Farsça öğrenmelerine ağırlık verileceğini ve mezun olan öğrencinin en az bir yabancı dil öğrenmiş olması gerektiğini belirtmiştir. İlahiyat Fakültesindeki bazı dersleri (İslam Felsefesi Tarihi, Sosyoloji, Psikoloji, Felsefe Tarihi vb.) Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde de olduğu için oradan alacaklarını kaydeden Fuad Bey; yeni fakültede Tefsir, Tefsir Tarihi, Hadis, Hadis Tarihi, Fıkıh Tarihi, Tasavvuf Tarihi, Dinler Tarihi, Türk Dini Tarihi, İslam Tarihi, Sami Dili gibi anabilim dalları bulunacağını belirtmiştir. Kabul edilen bu tasarıyla ilgili son onay için Dârülfünûn Emîni İsmail Hakkı ve Edebiyat Fakültesi Reisi Köprülüzâde Fuad Beyler Ankara'ya gitmişlerdir. İlahiyat Fakültesinin kuruluş amacıyla ilgili olarak Köprülüzâde Fuad Bey gazetecilere şu açıklamayı yapmıştır⁶⁷:

İlahiyat Medresesi bilhassa İslam Dini tetkikatı için serbest bir saha-ı mesai (çalışma alanı) olacaktır. İlahiyat Medresesinden İslamiyeti bütün felsefesiyle,

⁶⁴ “Maarif Müdüriyeti Medreselere Vaz'ı Yedd Etti”, *Vakit*, No: 2225, (6 Mart 1340/1924), s. 2; “Medreselerin Devri”, *Akşam*, No: 1946, (7 Mart 1340/1924), s. 2; “İstanbul'daki Medreseler”, *Vatan*, No: 327 (7 Mart 1340/1924), s. 2.

⁶⁵ “İlahiyat Şubesi Ne Vakit Açılacak?”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4004- 976, (11 Mart 1340/1924), s. 1; “Dârülfünûnda İctimâ”, *Akşam*, No: 1951, (12 Mart 1340/1924), s. 2.

⁶⁶ “İlahiyat Fakültesi”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4006- 978, (13 Mart 1340/1924), s. 4.

⁶⁷ “Dârülfünûn Divanında”, *Akşam*, No: 1953, (14 Mart 1340/1924), s.2; “İlahiyat Fakültesi Kadrosu”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4007-979, (14 Mart 1340/1924), s. 3.

tarihiyle ve bütün sâir dinler arasındaki mevkiyle tetkik edecek ve anlayacak geniş düşünceli İslam âlimleri yetişecektir. Uzun asırlardan beri İslamiyet'te serbest tefekkür kalktıktan sonra Ulûm-ı İslâmiye inhitata (yıkılma, dağılma, düşkünlük) uğramış, büyük âlim ve mütefekkir yetişmemiştir. İlahiyat Fakültesinin kadrosunu tespit ederken sırf ilmi bir gaye istihdaf etmek istedik.

İlahiyat Fakültesinin kuruluş projesini Maarif Vekâletine sunmak üzere Ankara'ya gitmiş olan Dârülfünûn heyeti 20 Mart'ta İstanbul'a dönmüştür. Heyet başkanı olan Dârülfünûn Emîni İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) Bey, Maarif Vekilinin esas itibarıyla projeyi kabul ettiğini açıklamıştır. Gazetecilerin soruları üzerine, kurulacak fakültenin genel anlamda bütün dinler ve özel olarak da İslamiyet'le ilgili eğitim vereceğini belirten İsmail Hakkı Bey; fakültede görev alacak müderris ve diğer personelin maaşları için bütçeye ödenek konulduğunu, bütçenin TBMM'nde kabulünden sonra fakültenin açılacağını kaydetmiştir. Talebelerin sarık-cübbe giyip giymemekte serbest olacağını ifade eden İsmail Hakkı Bey; büyük inkılâbın bir uygulaması olan İlahiyat Fakültesinin herhangi bir medresenin dönüştürülmüş hali gibi görülemeyeceğini ve diğer fakültelerle aynı statüde açılacak bu fakültede kadınların da öğrenim görebileceğini belirtmiştir⁶⁸.

Bir taraftan Dârülfünûnda bu hazırlıklar yapılırken, bu çalışmalara davet edilmemiş olan Medresetü'l-Mütehassısın müderrislerinden bir grup, Avrupa ülkelerindeki benzer fakültelerin programlarına da referans vererek bir program hazırlayarak Vekâlete göndermişlerdir. Ayrıca Süleymaniye Medresesi müderrislerinden bir grup da fakültenin programıyla ilgili olarak kısmen benzerlikler içeren başka bir tasarı hazırlamışlar ve Maarif Vekâletine sunmuşlardır. Tasarıda, 1300 seneden beri İslam ülkelerinde vücuda getirilen sarf ilminin bizde gerek bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde yayılmasına öncülük eden medreselerde zamanın gereklerine uygun olarak ıslahat için önemli adımların atıldığı ve ıslahat programlarının hazırlandığı belirtilmekteydi. Benzer fakülteleri kurmuş olan Fransa, İngiltere ve Almanya üniversitelerinin programlarından yararlanılarak, eşdeğer bir fakülte oluşturulması önerilen tasarıda, örnek olarak Berlin Üniversitesi İlahiyat (Teoloji) Fakültesi ders programı verilmektedir. Sahn ve Süleymaniye medreselerinin mevcut haliyle korunması ve buralarda 6 sene eğitim gören talebelerin daha üst dini eğitim almaları ve araştırma yapmaları için Dârülfünûn İlahiyat Fakültesine devam etmeleri önerilen tasarıda, Fakülte için hazırlanacak ders programının yeni ders yılından itibaren uygulanmasının yararlı olacağı belirtilmektedir⁶⁹. Ancak bu öneriler dikkate alınmamıştır.

Maarif Vekâletince Nisan-1924'te onaylanan Dârülfünûn Talimatnamesine göre; Dârülfünûn Tıp, Hukuk, Edebiyat, Fen ve İlahiyat Fakültelerinden oluşmaktadır. Talimatnameye göre İlahiyat Fakültesinde okutulacak dersler şunlardır⁷⁰: Tefsir ve Tefsir Tarihi, Hadis ve Hadis Tarihi, Fıkıh Tarihi, Kelam Tarihi, Tasavvuf Tarihi, Tarih-i Edyan (dinler tarihi), İçtimaiyat (sosyoloji), Ruhیات (psikoloji), Ahlâk, İslam Felsefesi Tarihi, İçtimai Ruhیات (sosyal psikoloji), Tarih-i Felsefe, Türk Tarih-i Dinisi, İslam Tarihi.

İlahiyat Fakültesinin bu programı Yahya Afif⁷¹ müstear ismiyle Ahmet Şirânî tarafından Sebülürreşad'da yayınlanan bir makalede eleştirilmiştir. TBMM'nin dini ilimlerde uzman

⁶⁸ “İlahiyat Medresesine Kadınlar da Devam Edebilecek”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4014- 986 (21 Mart 1340/1924), s. 1-2.

⁶⁹ “İlahiyat Fakültesi ve Bir Teklif”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4009- 981, (16 Mart 1340/1924), s. 3; “Medresetü'l-Mütehassısın Müderrislerinin Layihası”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4014- 986, (21 Mart 1340/1924), s. 3; “İlahiyat Fakültesi Hakkında Medresetü'l-Mütehassısın Müderrislerinin Maarif Vekâletine Gönderdiği Layiha”, *Sebülürreşad*, C. 23, No: 594, (27 Mart 1340/1924), s. 351-352.

⁷⁰ “Dârülfünûn İçin Bir Talimatname Hazırlandı”, *Akşam*, No: 1995, (26 Nisan 1340/1924), s. 3.

⁷¹ Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım (İstanbul, Trabzon, Selanik, Suriye)*, (Yay. Haz: İsmail Kara), Dergâh Yay., İstanbul 2018, s. 56.

yetiştirmek için ilahiyat fakültesi açılmasına karar verdiği, ancak belirlenen müfredat programının bu amaca hizmet etmeyeceği vurgulanan makalede, fıkıh ve kelam dersleri konulmayıp sadece fıkıh tarihi ve kelam tarihi dersleri konularak bir bakıma müfredat programının dünyevileştirildiği, o ilim dalının temel usullerini bilmeden sadece o alanda yaşanan tarihi gelişmeleri vermenin dini ilimler alanında uzman yetiştiremeyeceği savunulmuştur. Tefsir ve hadis derslerinin programa “kazara” konulduğu iddia edilen yazıda; daha önce medreselerde okutulan derslerin olmaması eleştirilmiştir⁷². Muhafazakâr bir bakış açısıyla kaleme alınan ve yine aynı çizgide yayın yapan bir dergide yayınlanan bu makaledeki eleştirilen noktaların düzeltilmesi, kanunun uygulayıcısı olan hükümetin temel politikalarına ters düştüğü için beklenemezdi.

Darülfünûnun hazırlamış olduğu İlahiyat Fakültesi kuruluş kararı (kadro ve program) da Maarif Vekâletince tasdik edilmiştir. Yapılan hazırlıklardan sonra İlahiyat Fakültesi, Dârülfünûnun beşinci fakültesi olarak, 7 Mayıs 1924 Çarşamba günü düzenlenen törenle Dârülfünûn Emîni (Üniversite Rektörü) İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) Bey tarafından açılmıştır. Açılış konuşmasında, 1900 yılında Dârülfünûn kurulurken “Dârülfünûn-ı Şahane Nizamnamesi” gereği “Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi” (fakülte)’nin de kurulduğunu, fakat 1915 senesinde bu şubenin kapatılarak talebelerinin Sahn Medreselerine nakledildiğini anlatan İsmail Hakkı Bey; 1917 yılında çıkarılan Medâris Kanunu ile statüsü yeniden belirlenen Süleymaniye Medresesi’nin dini ilimlerin okutulduğu bir yükseköğretim kurumu olarak 1924 yılına kadar eğitim-öğretime devam ettiğini kaydetmiştir. “Ulum-ı Âliye-i Diniyye” şubesinin Dârülfünûndan ayrılmasının Dârülfünûnun isteğiyle olmadığını vurgulayan İsmail Hakkı Bey, Mustafa Kemal Paşa’nın 1 Mart 1924 tarihinde TBMM’nde yaptığı konuşmada belirttiği eğitim-öğretimde birliğin sağlanması fikrinin milletin eğitim hayatı için önemli bir dönüm noktası olduğunu ve sonrasında kabul edilen kanunun emirlerinden birisinin de Dârülfünûnda yüksek derecede din uzmanı yetiştirecek İlahiyat Fakültesi açılması olduğunu ifade etmiştir. Kanunun kabulünden sonra Maarif Vekâletinin fakülte teşkilatının kurulmasını Dârülfünûna havale ettiğini, Hukuk ve Edebiyat Fakülteleri ile Dârülfünûn Divanının (senato) İlahiyat Fakültesini ilmî esaslara ve ilmî zihniyete göre kuracak bir projeyi Vekâlete sunduğunu anlatan İsmail Hakkı Bey, İlahiyat Fakültesinin diğer fakültelerle aynı statüde olacağını ve yeni fakültenin Medresetü’l-Kuzât binasında eğitim vereceğini belirttikten sonra fakültenin Türk-İslam kültürü için faydalı olacağı temennisini de dile getirmiştir. İsmail Hakkı Bey’den sonra Maarif Vekâleti Müsteşarı Köprülüzâde Mehmet Fuad Bey bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında İslâmî ilimlere dair araştırmalarda Türkiye’de bir çöküş dönemi yaşandığını, tam tersine diğer ülkelerde bu alanda ilerlemeler yaşandığını ve bu araştırmaları yapmakla yükümlü olan medreselerin âtil kaldığını anlatan M. Fuad Bey, Büyük Millet Meclisi’nin bu gerçekleri dikkate alarak İlahiyat Fakültesi kurulmasını kararlaştırdığını belirtmiştir. İlahiyat Fakültesinin açılış dersini Fıkıh Tarihi Müderrisi Seyyid Bey vermiştir⁷³.

İlahiyat Fakültesinin akademik kadrosunda şu isimler yer almaktaydı: Tefsir ve Tefsir Tarihi Bergamalı Cevdet Efendi, Hadis ve Hadis Tarihi Aksekili Ahmet Hamdi Efendi, Fıkıh Tarihi Seyyid Bey, Kelam Tarihi Şerafeddin Efendi, Tasavvuf Tarihi Mehmed Ali Aynî Bey, Türk Tarih-i Dînîsi Köprülüzâde Fuad Bey, İslam Tarihi Şemseddin Bey, İçtimai Ruhiyat ve

⁷² Yahya Afif, “İlahiyat Fakültesi”, *Sebilürreşad*, C. 24, No: 600, (15 Mayıs 1340/1924), s. 17-19; Yahya Afif, “İlahiyat Fakültesi”, *Sebilürreşad*, C. 24, No: 600, (15 Mayıs 1340/1924), s. 40-43. Benzer eleştiri ve talepleri içeren ve İstanbul Müderrisini adına TBMM Başkanlığına gönderilen bir dilekçe daha önce Sebilürreşad’da yayınlanmıştı. “İstirhamname”, *Sebilürreşad*, C. 23, No: 597, (17 Nisan 1340/1924), s. 394.

⁷³ “İlahiyat Şubesi Küşad Edildi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 1114, (8 Mayıs 1340/1924), s. 1, 3; “İlahiyat Fakültesi”, *Cumhuriyet*, No: 1, (7 Mayıs 1924), s. 1; “İlahiyat Fakültesi Açıldı”, *Akşam*, No: 2005, (8 Mayıs 1340/1924), s. 1; “İlahiyat Şubesi Bugün Açılıyor”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4058- 1030, (7 Mayıs 1340/1924), s. 5; “İlahiyat Şubesi Dün Küşad Edildi”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4059- 1031, (8 Mayıs 1340/1924), s. 1; *Ayn Tarihi*, Sayı: 7, 8, 9, 10, (Mart, Nisan, Mayıs Haziran 1924), s. 271.

Terbiye İsmail Hakkı Bey. Bu dersler dışında Edebiyat Fakültesiyle aynı olan dersler için o fakültenin hocaları görevlendirilecektir⁷⁴.

İlahiyat Fakültesi Meclis-i Müderrisîni (Fakülte Kurulu) 8 Mayıs 1924 tarihinde yaptığı toplantıda; fakültede Kelam, Diniyyât (Dinler) ve Tasavvuf adıyla üç bölüm açılmasını ve öğrencilerin seçtikleri bölümde 6 sömestre devam edecek eğitim-öğretimden sonra mezuniyet sınavlarına alınmalarını kararlaştırmıştır. Yine bu toplantıda Fakülte Kurulu, Seyyid Bey'i fakülte reisi (dekan), Emin ve Mehmed Ali Aynî Beyleri Dârülfünun Divan üyesi (senatör) olarak seçmiştir. Ayrıca bu toplantıda, Medrese-i Süleymaniye Sahn talebelerinin sınavsız olarak İlahiyat Fakültesine kaydedilmesi kararlaştırılmıştır. Diğer taraftan Medresetü'l-Kuzat binasının İlahiyat Fakültesine teslim işlemi hızlandırılmıştır⁷⁵.

İlahiyat Fakültesinin açılışından iki gün sonra İstanbul'a gelen Maarif Vekili Vâsıf Bey, Cumhuriyet Gazetesi muhbirine verdiği mülâkatta bu fakültenin açılışıyla ilgili şu değerlendirmelerde bulunmuştur⁷⁶:

Şimdiye kadar bizde diniyyât mütehasısları müfid (faydalı) olmayan müesseselerde gayr-i ilmî şerait içerisinde yetiştirildiğinden dinî telkinler ve emirler memleketin inkişafına müşkilât ikâ' eden (gelişmesine zorluk çıkaran) bazı vaziyetler ihdas ediyordu. İlahiyat Fakültesi, dinimizi hurafelerden mücerred (ayıklanmış) olarak hakiki manasıyla talim edecek ve aynı zamanda birçok müspet ulûmu (pozitif bilimleri) da dini tedrisle beraber takip edecektir. Bu suretle ümid ediyorum ki dinimizde, artık tahakkuku (gerçekleşmesi) bir zaruret şekline alan "reform" temin edilmiş olacaktır İlahiyat Fakültesi ümid ettiğim veçhile büyük vazifesini yaparsa memleket için çok kıymetli bir hizmet etmiş olacaktır.

İlahiyat Fakültesi Meclis-i Müderrisîni (fakülte kurulu) 10 Mayıs 1924 tarihinde toplanarak fakültede verilecek eğitime dair yeni bazı kararlar almışlardır. Buna göre; İlahiyat Fakültesi de Edebiyat Fakültesi gibi sömestre usulü uygulanacak, kapatılan Süleymaniye ve Sahn Medreseleri ile Medresetü'l-İrşâd'ın Vaizlik kısmı öğrencileri İlahiyat Fakültesi'ne sınavsız olarak alınacak ve grup eğitimi yöntemi yerine sınıf eğitimi yöntemi uygulanacaktır. Derslerin öğleden önce yapılması, öğleden sonra ise Arapça, Farsça, Almanca ve Fransızca eğitiminin verilmesi ve öğrenciler Rü'us Şahadetnâmesi alırken (mezun olurken) Hadis, Tefsir, Tarih ve Fıkıh derslerinin yanında seçecekleri üç dersten daha sınava girmeleri kararlaştırılmıştır. Ayrıca fakülte binası olması kararlaştırılan Medresetü'l-Kuzât binasında 11 Mayıs'tan itibaren kayıtların alınacağı, 15 gün sonra da derslerin başlayacağı ve medreselerden naklen kaydedilen öğrencilerden yardıma muhtaç olanların iaşesinin Maarif Vekâletince sağlanacağı duyurulmuştur⁷⁷.

İlahiyat Fakültesi'nin hangi binada eğitim-öğretime devam edeceği konusu bir süre belirsizliğin korumuşsa da Medresetü'l-Kuzât binasının bu fakülteye tahsis edilmesi Heyet-i Vekile tarafından kararlaştırılmıştır⁷⁸. Bununla birlikte Dârülfünun'ın Emîni İsmail Hakkı Bey;

⁷⁴ "İlahiyat Fakültesi Resm-i Küşâdı Yapıldı", *Vakit*, No: 2285, (8 Mayıs 1340/1924), s. 1, 3.

⁷⁵ "İlahiyat Fakültesinde Tedrisat Başlıyor", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4061- 1033, (10 Mayıs 1340/1924), s. 3; "İlahiyat Fakültesi Riyaseti", *Cumhuriyet*, No: 26, (1 Haziran 1924), s. 4. İlahiyat Fakültesi programını eleştiren Sebilürreşad yazarlarından Yahya Afif, Seyyid Bey'in İlahiyat Fakültesine dekan olarak atanmasını olumlu karşılamıştır. Bkz: Yahya Afif, "Seyyid Bey'in İrşâdât-ı Âlimânesi", *Sebilürreşad*, C. 24, No: 604, (12 Haziran 1340/1924), s. 82-84.

⁷⁶ "Maarif Vekili Vasıf Bey Dün Geldi", *Cumhuriyet*, No: 4, (10 Mayıs 1924), s. 1.

⁷⁷ "İlahiyat Fakültesinde Tedrisat On beş Gün Sonra Başlayacak", *Cumhuriyet*, No: 5, (11 Mayıs 1924), s. 5; "İlahiyat Fakültesi Talebesi Tekrar İlaş Edilecek mi?", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4201-1173, (30 Eylül 1340/1924), s. 3.

⁷⁸ "İlahiyat Şubesi Mekteb-i Kuzatta", *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 1158, (26 Haziran 1924), s. 2; "Mekteb-i Kuzât Binası İlahiyat Fakültesininindir", *Cumhuriyet*, No: 54, (29 Haziran 1924), s. 3.

çoğu derslerinin ortak olması nedeniyle İlahiyat Fakültesi'nin derslerini Edebiyat Fakültesi'nde almalarının daha uygun olacağını savunmuştur⁷⁹.

Bir taraftan kayıtlar devam ederken İlahiyat Fakültesinde dersler 22 Mayıs 1924 tarihinde başlamıştır. Öğrenci kayıtları Haziran ayında da devam etmiştir. Bu fakülteye; Süleymaniye Medresesi, Sahn Medresesi, Medresetü'l-İrşâd Vâ'izîn Kısmı talebeleri ile İbtidâ-yı Dâhili o yıl bitiren talebeler kayıt için başvurabileceklerdi. 2 Haziran'a kadar kayıt yaptıranların sayısı 240'a ulaşmıştır⁸⁰.

İlahiyat Fakültesinin resmen açılışından sonra Tevhid-i Efkâr'da A. (Ayın) imzasıyla yayınlanan bir makalede Sahn ve Süleymaniye Medreseleri talebelerinin sınavsız olarak alındığı belirtildikten sonra o talebeler mezun olduktan sonra Fakültenin talebe buhranı yaşayacağı vurgulanmaktadır. Bu duruma, liselerden yetişen öğrencilerin İlahiyat Fakültesine rağbet göstermeyecekleri, rağbet gösterecekleri bile fakültede ilk defa göreceklere derslerden yeterince istifade edemeyecekleri görüşünün savunulduğu makalede; bir alanda başarılı olabilmek için öncelikle o alanla ilgili altyapının oluşmuş olması gerektiği, hâlbuki liseden gelen öğrencilerin Arapçayı, Kur'an-ı Kerim'i okuyup anlayacak kadar bile bilmeden fakülteye başlayacakları ifade edilmektedir. Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Kelam gibi derslerin Türkçe eserlerden okutulmasının yeterli olamayacağı vurgulanan makalede; İslam Dini hakkında araştırmalar yapan şarkiyatçıların tamamına yakının Arapça bildiği, tam tersine İlahiyat fakültesine gelen talebelerin Arapça bilmeden öğretime başlamalarının önemli bir eksiklik olduğu dile getirilmektedir. Bu hususlar çerçevesinde İlahiyat Fakültesi kadrosunun ve programının ıslah edilmesi gerektiği belirtilen makalede; öncelikle bu fakülteye mahreç olacak (öğrenci yetiştirecek) ilahiyat liseleri açılması, bu durumun Tevhid-i Tedrisat Kanununa aykırı olduğu düşünülürse hiç olmazsa birkaç lisede Arapça kursları verilmesi önerilmekte ve şu ifadelerle yer verilmektedir⁸¹: *"Bu cihete ehemmiyet verilmediği takdirde Ulûm-ı İslâmiye bu İslâm memleketinde izmihlâle (çöküş) doğru gider ve memleketimizde Garp memleketlerinde yetişen ulûm-ı İslâmiye müdekkikleri (araştırmacıları) kadar bile müdekkik yetişemez olur. Her halde İlahiyat Fakültesinin teşkilinden gaye bu olmasa gerektir. Binaenaleyh Maarif Vekâletinin ve Dârülfünûn Divanının bu noktaya dikkatini celb ederiz"*. Bu makalede de belirtildiği üzere; imam hatip mektepleri İlahiyat Fakültesine mahreç sayılmamıştır. İmam Hatip Mektepleri Talimatnamesiyle imam hatip mektepleri ortaokul düzeyi bir eğitim kurumu sayılırken, İlahiyat Fakültesi Talebe Rehberine göre ise fakülteye kayıt için lise düzeyinde bir mezuniyet şartı bulunmaktaydı. Bu nedenle de imam hatip mektebi mezunları fakülteye kayıt olabilmek için her hangi bir liseden de mezun olmaları gerekmektedir⁸².

Medreselerin kapatılıp ilahiyat fakültesinin açılması bazı tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Din ile dünya işlerinin, dini eğitimle dünyevi eğitimin birbirinden ayrılmasının bazı kişiler tarafından din aleyhtarlığı olarak algılandığını kaydeden İsmail Hakkı (Baltacıoğlu); laik cumhuriyetin ve laik eğitimin din düşmanlığı olmadığını, dini eğitim özgürlüğünü de kapsadığını, dinin bilimsel açıdan incelenmesi ve öğretilmesini de getireceğini savunmakta ve İlahiyat Fakültesinin açılma amaçlarını şu ifadelerle dile getirmektedir⁸³:

Yeni Hükümetin halkın ihtiyacât-ı diniyyesi için elzem olan din mürebbiyelerinin teşkilini tabii görmesi, dini hayatın teşekkül ve tekâmülünü ilmi bir zihniyetle ve ilmi usullerle tetkikini arzu ve talep etmesi kadar tabii bir şey olamaz. Filvaki din mürebbileri yetiştirmek için meslek mektepleri (imam-hatip liseleri), din

⁷⁹ "İlahiyat Fakültesi Nerede Kalacak?", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4112-1084, (30 Haziran 1340/1924), s. 5.

⁸⁰ "İlahiyat Fakültesi Tedrisata Başlıyor", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4073-1045, (22 Mayıs 1340/1924), s. 2; "İmam ve Hatip Mektebi Hakkında Mülâkat", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4084-1056, (2 Haziran 1340/1924), s. 4.

⁸¹ "İlahiyat Medresesi Hakkında Bir Mülâhaza", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4064-1036 (13 Mayıs 1340/1924), s. 3.

⁸² Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 131-132, 342-343.

⁸³ İsmail Hakkı, "İlahiyat Fakültesi Ne Demektir?", *Akşam*, No: 1948, (9 Mart 1340/1924), s. 2.

mütefekkirlere yetiştirmek için de bir “İlahiyat Fakültesi” açılacağını kanun tasrih etmiştir (açıklamıştır). İlahiyat fakültesi herhangi din müebbisi yetiştirecek olan bir meslek mektebi değildir. Din âlimleri ve din mütefekkirlere yetiştirecek olan bir müessesedir. Tabir-i diğerle İlahiyat Fakültesinin maksadı ne Müslümanlık terbiyesi vermek ve ne de doğrudan doğruya Müslümanlığı neşretmektir. Belki insanî ve millî din tedkikâtı yapmak suretiyle umumi din şuurunu ve hassaten İslamiyet'in ilmi şuurunu tesis etmektir.

İlahiyat Fakültesi resmen 7 Mayıs 1924'te açılmış ve daha başlangıçta kayıt-kabul, bina ve talebelerin işleri gibi sorunlar ortaya çıkmıştı. Talebeler medreselerde olduğu gibi İlahiyat Fakültesi'nde de işlerinin karşılanmasını istemişler ve bu konu kamuoyunda ses getirmiştir. İlahiyat Fakültesi kuruluş işlemleri için Ankara'ya giden heyetin dönüşüne kadar vakıflar, medrese talebelerinin işlerini karşılamaya devam etmişlerdir⁸⁴. Bu konudaki tartışmalar üzerine bir açıklama yapan Maarif Vekili Vâsıf Bey; diğer fakülte öğrencileri gibi İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin de işlerinin karşılanmayacağını, sadece fakir olan 60 kadar öğrencinin işlerinin karşılanması için talimat verildiğini ve bütçede iş için ödenek bulunmadığını ifade etmiştir⁸⁵.

İlahiyat Fakültesi talebeleri, isteklerine dair başvurulardan bir sonuç alamamaları üzerine seslerini duyurabilmek için 16 Eylül 1924'te Fatih'teki Tabhâne Medresesi'nde bir toplantı yapmışlardır. 200 kadar talebenin katıldığı toplantıda; muhtaç durumda olan talebeleri işlerinin kesilmemesi ve Dârülfünûnun diğer fakültelerinde okuyan talebeler gibi İlahiyat fakültesi talebelerinin başka fakülteye geçişine müsaade edilmesine dair istekleri dile getirilmiştir. Bu istekleri içeren bir dilekçe hazırlanarak İlahiyat Fakültesi Dekanlığına ve Dârülfünûn Eminliğine sunulmuştur. Dârülfünûn bütçesinde ödenek olmadığı için İlahiyat Fakültesi talebelerinin bu konudaki isteklerinin yerine getirilemeyeceği anlaşılmıştır⁸⁶.

İlahiyat Fakültesinde 1924-1925 eğitim-öğretim dönemi de sorunlar ve tartışmalarla başlamıştır. Talebeler medreselerde olduğu gibi işlerinin sağlanmaması ve isteyenlerin Dârülfünûnun diğer fakültelerine geçiş yapabilmeleri yönündeki isteklerinin karşılanmaması nedeniyle dersleri boykot etmişlerdir. Fakülte kurulu 6 Kasım 1924 tarihinde toplanmış ve talebelerin isteklerini görüşmüştür. Toplantıda; 8 Kasım'a kadar derslere girmeye başlamaları, aksi takdirde dersleri boykot eden talebelerin sene sonundaki sınavlara alınmaması kararlaştırılmıştır. Fakülte yönetimi de Süleymaniye ve Sahn Medreselerinden İlahiyat Fakültesi'ne kaydedilen talebelerin medreselerde olduğu gibi işlerinin temini için ilgili makamlar (vakıflar) nezdinde girişimlerde bulunmayı vadedmiştir. Ayrıca; Sahn medreselerinden fakültenin birinci sınıfına kaydedilen talebelerin Dârülfünûnun diğer fakültelerine sınavla geçebilecekleri, aynı medresenin ikinci sınıfından gelenlerin ise sınavsız olarak ilgili fakülteye kabul edilecekleri tebliğ edilmiştir⁸⁷.

İlahiyat fakültesi, 1924 yılında ilk kayıt 326 talebe ile eğitime başlamışken imam hatip mekteplerine benzer süreci yaşamıştır. Yeni kayıt yaptıran öğrenci sayısı eğitim-öğretim yıllarına göre; 1925-26'da 6, 1926-1927'de 2, 1927-1928'de 1 ve 1928-1929'da 1 olup sonrası yıllarda hiç yeni kayıt yaptıran olmamıştır. Mevcut öğrenci sayıları da giderek azalmış ve 1932-

⁸⁴ “Medreselerin İşleri”, *Akşam*, No: 1956, (17 Mart 1340/1924), s. 3.

⁸⁵ “İlahiyat Fakültesi İşleri Edilmeyecek”, *Cumhuriyet*, No: 52, (27 Haziran 1340/1924), s. 3.

⁸⁶ “İlahiyat Fakültesi Talebesinin Dünkü İçtimâr”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4188-1160, (17 Eylül 1340/ 1924), s. 1; “Talebe-i Ulûmun Mukarreratı”, *Sebilürreşad*, C. 24, No: 617, (18 Eylül 1340/1924), s. 299, “Maarif Bütçesinde Tahsisat Olmadığı İçin İlahiyat Fakültesi Talebesini İşe İmkân Yok İmiş!”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4190-1162, (19 Eylül 1340/ 1924), s. 2.

⁸⁷ “İlahiyat Fakültesi, Talebe Dün Tekrar İctimâ' Ederek Fakültenin Kararını Müzakere Ettiler”, *Cumhuriyet*, No: 181, (8 Teşrinisani 1340/Kasım 1924), s. 4; “İlahiyat Fakültesi Talebesi Derslere Girmeyecekler”, *Sebilürreşad*, C. 24, No: 621, (16 Teşrinievvel 1340/Ekim 1924), s. 365.

1933 eğitim-öğretim yılında 20'ye düşmüştür. Kayıt yaptıran öğrencilerden fakülteden mezun olanların sayısı 57 olup kayıp yaptıranlara oranı ise %16,6'dır. Nizamname gereğince verilen izin nedeniyle diğer fakültelere ve okullara geçişlerin arttığı görülmektedir. Nitekim, 1924-1933 yılları arasında İlahiyat Fakültesinden mezun olamayan 270 öğrenciyle ilgili yapılan istatistikî çalışmadaki bilgiler oldukça dikkat çekicidir. Buna göre; başka eğitim kurumuna geçenlerin oranı %42,5, devamsızlık dolayısıyla kaydı silinenlerin oranı %40'tır. Fakülte, 1933 yılında gerçekleştirilen Üniversite Reformu sonrasında İslam Tetkikleri Enstitüsü'ne dönüştürülmüşse de bu kurum da 1936 yılında kapatılmıştır⁸⁸.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na dayanılarak açılan İlahiyat Fakültesi'ne çeşitli kesimlerden eleştiriler yöneltmiştir. Bu eleştirilerden birisi; Abdullah Cevdet, Yunus Nadi gibi isimler tarafından dile getirilen laik (henüz anayasa ve yasalarda yer almamasına rağmen) bir devlet çatısı altında ne medrese, ne imam-hatip ve ne de ilahiyat fakültesine gerek olmadığı yönündedir. İkinci eleştiri; Sebülreşâd yazarları başta olmak üzere bazı muhafazakâr çevrelerden gelen fakülte müfredatının yetersiz ve düzensiz olduğu şeklindedir. Bir diğer eleştiri ise; Dârülfünun müderrislerinden bazılarının fakültenin programının yetersiz olduğu, (kanunun âmir hükmü olmasına rağmen) müstakil bir fakülte olarak açılması yerine Edebiyat Fakültesine bağlı teorik eğitim veren bir kurum olması veya laik bir fakülte olarak açılması yönündedir⁸⁹.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulünden 1933 yılına kadar yaşanan süreç değerlendirildiğinde; ilahiyat mezunlarının istihdam alanlarının daralmış olması, mezunların yerine getirdikleri mesleklerin kaldırılmış olması, öğrencilerin diğer fakültelerden mezun olduğunda daha iyi geleceğe hazırlanabilme ümidi vs. sebepler ilahiyat fakültesine öğrenci ilgisinin azalmasına neden olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, Üniversite Reformu sırasında fakültenin kapatılmasıyla sonuçlanmıştır.

3.d) Medrese Binalarının Yönetiminde Yaşanan Yetki Karmaşası

Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile bütün medreseler Maarif Vekâletine devredilmiştir. Medrese binalarından uygun olanlardan bazıları okul, öğrenci yurdu olarak eğitim-öğretim faaliyetlerinde kullanılmaya devam etmiştir. Bazıları da benzer kamu hizmetleri için tahsis edilmiştir⁹⁰.

Maarif Vekâletince Dârülfünun İlahiyat ve Fen Fakültelerinin talebelerinin ikameti için Fatih semti ve civarındaki Valide Medresesi, Tabhane, Bahrisiyah Çiftebaş Kurşunlu, Servili ve Bahrisefid Çifteayak Kurşunlu medreselerinin binaları tahsis edilmiştir. Bunlardan Valide Medresesi'ne kapanan Medresetü'l-Kuzât'tan naklen Hukuk Fakültesi'ne kaydolan talebelerin ikameti kararlaştırılmış olup, ileride "Talebe Yurdu" yapıldığında bu medreseler İdare-i Hususiyeye devredilmesi kararlaştırılmıştır (24.10.1925). Medresetü'l-Mütehassısine ait olan Sultan Selim Camii külliyesi içerisinde bulunan binanın "takdir edilecek bedel mukabilinde" Cumhuriyet Halk Fırkasına ilçe binası olmak üzere terk edilmesi Bakanlar Kurulunca kararlaştırılmıştır (25 Haziran 1924)⁹¹.

Medrese binaları zaman zaman çeşitli sebeplerden dolayı eğitim-öğretim amaçları dışında da kullanılmışlardır. Nitekim Üsküdar'daki Şemsipaşa Medresesiyle Mihrişah Sultan Medresesinin bir kısmında muhacirler ikamet ederken, diğer kısımları müftülük ve Halk Fırkası

⁸⁸ Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, s. 348-353; Mehmet Saray, *İstanbul Üniversitesi Tarihi (1453-1993)*, İstanbul 1996, s. 85, 348; Metin Ünver, Hüseyin Sarıkaya, *Üç Devirde Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)*, İstanbul Üniversitesi Yay. İstanbul 2022, s. 173, 195.

⁸⁹ Ünver, Sarıkaya, *Üç Devirde Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)*, s. 160-164.

⁹⁰ *Maarif Vekâleti Mecmuası*, Sayı: 6, (1 Mart 1926), s. 128-9.

⁹¹ *BCA*, 180.09.00.00/89.429.1, V: 4, 6-8; *BCA*, 030.18.1.1/10.31.10, V: 1-4.

Üsküdar şubesi tarafından kullanılmaktaydı. Ayrıca Ahmediye Medresesi, Hilâl-i Ahmer Aşevi olarak hizmet vermekteydi (4.6.1924)⁹².

Medrese binalarının nasıl kullanılacağı/değerlendirileceği konusu Mecliste ve basında bir hayli tartışılmıştır. Binaların satılmasıyla ilgili olarak açıklama yapan İstanbul Maarif Müdürü Nail Raşid Bey; İstanbul'da mevcut 171 medresenin 100'ü satılmaktan başka bir işe yaramadığını, 71 medresenin ise Türk mimarisine özgün eser niteliğinde olduğu için korunması gerektiğini vurgulamıştır⁹³. Yine bu dönemde Maarif Vekili Vasıf Bey tarafından konuyla ilgili olarak; medrese binalarının ve buna ait olan vakıfların satılarak okul binası yapılması, sağlam ve kullanıma elverişli olanların da okul binası olarak kullanılması için bir tamim yayınlanmıştır⁹⁴. Maarif Vekâletinin tamimi üzerine İstanbul Valiliği de Evkaf Müdürlüğüne tebligatta bulunmuş ve medrese binalarının incelenmesi için bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştır⁹⁵.

Medreselerin Maarif Vekâletine bağlanmasından sonra Vekâletten 9 Eylül 1924 tarihinde tamim niteliğinde gönderilen yazıda; Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereğince bütün medreselerin Maarif Vekâletine devredilmiş olduğu, bu medrese binalarından okul olarak yararlanılabilecek olanların okul olarak kullanılması, okula elverişli olmayanların derhal satılarak Vilayetlerce okul yapılması tebliğ edilmiştir⁹⁶. Bu tebligat çerçevesinde bazı medrese binalarının/arsalarının açık arttırma ile satılmasına dair Maarif Vekâletinin kararları tartışmalara sebep olmuştur. Medrese binalarının ve arsalarının kimin tarafından yönetileceği konusu Maarif ile Evkaf arasında bir çekişmeye neden olmuştur. Maarif Vekâleti Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile kendine devredildiği için medrese binalarını istediği gibi tasarruf etme yetkisine sahip olduğunu iddia ederken Evkaf İdaresi ise binaların vakfedildiği gibi ilahiyat fakültesi ve imam-hatip mektebi için gerekli olanların bu okullar tarafından kullanılmasını, diğerlerinin ise Evkaf tarafından yönetilmesini talep etmekteydi⁹⁷.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile medreseler idari açıdan Maarif Vekâletine devredilmiş olmakla birlikte binalar mülkiyet açısından vakıflara bağlı olduğu için Evkaf Umum Müdürlüğü olaya müdahil olmuştur. Bu çerçevede Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden Başvekâlete gönderilen 2 Ekim 1924 tarihli arizada bu tür satışların durdurulmasını istemiştir. Bunun üzerine Başvekâlet 7 Ekim 1924 tarihinde Maarif Vekâletine bu yönde bir tebligatta bulunmuştur⁹⁸. Buna rağmen tartışmalar 1925 yılında da devam etmiştir. Başvekâletten 12 Ocak 1925 tarihinde Maarif Vekâletine gönderilen yazıda; Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün talebi doğrultusunda maarif müdürlüklerine bu tür medrese bina ve arsalarının satış işlerine girilmemesinin emredilmesi için tebligat yapılması istenilmiştir. Maarif Vekâletinden verilen cevapta vakıflara ait medrese binaların satışıyla ilgili eski tebligatın ertelenmesini, yani satış işlemine girilmemesine dair tebligatın 22.12.1924 tarihinde yapıldığı belirtilmiştir (28.1.1925). Buna rağmen gazetelerde medrese binalarının müzayedeyle satışına dair ilanlar yayınlanması nedeniyle yetki karmaşasının devam ettiği anlaşılmaktadır⁹⁹.

⁹² BCA, 180.09.00.00/89.429.1, V: 15.

⁹³ "Medreseler Satılacak mı?", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4197-1169, (26 Eylül 1340/1924), s. 2.

⁹⁴ "Medreseler Hakkında", *Cumhuriyet*, No: 147, (4 Teşrinievvel/Ekim 1924), s.3; "Satılacak Medreseler", *Akşam*, No: 2151 (4 Teşrinievvel 1340/Ekim 1924), s.1.

⁹⁵ "Medrese Binalarının Furuhtu", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4201-1173, (30 Eylül 1340 /1924), s. 3; "Evkaf Müdürünün Beyanatı", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4205-1177, (4 Teşrinievvel 1340/Ekim 1924), s. 5; "Medreseler Nasıl Satılacak", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4207-1179, (6 Teşrinievvel/Ekim 1924), s. 4.

⁹⁶ BCA, 051.00.00.00/13.114.15, V: 1; "Maarif Vekâletinin Bir Tebliği: Medrese Binaları Satılıyor", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4194-1166, (23 Eylül 1340/Ekim 1924), s. 3; "Medreseler Satılıyor", *Sebilürreşad*, C. 24, No: 618, (25 Eylül 1340/1924), s. 317.

⁹⁷ "Maarif - Evkaf İhtilafı", *Akşam*, No: 2142 (14 Haziran 1340/ 1924), s. 2; "Sahipsiz Medreseler", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4096-1068, (14 Haziran 1340/1924), s. 4.

⁹⁸ BCA, 030.10.00.00/192.313.9, V: 4.

⁹⁹ BCA, 030.10.00.00/92.313.9, V: 2, 4, 5, 6.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabul edildiği ve uygulandığı dönemde medrese binalarının/arsalarının satışıyla ilgili iki yasal düzenleme dikkati çekmektedir. Bunlardan birincisi 19 Mayıs 1327 (3 Haziran 1911) tarihli ve 140 sayılı “Müstağnî-i Anıh Kalan ve Harab Bulunan Mebânî-i Vakfiye ile Vakıf Arsalarının Nukud ile İstibdâli Hakkında Kanun”dur. Bu kanuna göre; gerek sağlam ve gerekse harap olan mescit ve camiler hariç olmak üzere, kuruluş amaçlarına uygun faydalanılamayan ve kendisine ihtiyaç kalmayan vakıf binaları ve arsalar satılabilecek, elde edilen parayla kuruluş amacı veya benzer hayır kurumlarının masrafları karşılanabilecektir¹⁰⁰. Bu alandaki ikinci önemli yasal düzenleme 22 Nisan 1924 tarihinde kabul edilen 502 sayılı “1340 Senesi Evkaf Bütçe Kanunu”dur. Bu kanunun 5. Maddesine göre kendisine ihtiyaç kalmayan vakıf malları satılarak elde edilen paranın da nemalandırılması yetkisi Evkaf Umum Müdüriyetine verilmiş oluyordu¹⁰¹.

Evkaf Umum Müdüriyetinin 1925 yılı bütçesi TBMM'nde görüşülürken vakıflara ait bina ve arsaların satışı tekrar gündeme gelmiştir. Bütçe kanununun 4. Maddesine göre; kuruluş gayeleri ve harcama yerleri eğitim-öğretim olan vakıf binaları ile arsaların yönetim ve denetimi amaçlarına bağlı olarak, ilköğretim ile ilgili ise özel idarelere, orta ve yükseköğretim ile ilgili ise Maarif Vekâletine bırakılacaktır¹⁰².

Maarif Vekili Hamdullah Subhi Bey 6 Haziran 1925 tarihinde vilayetlere tamim (3865/2209 nolu) göndererek konuyla ilgili gerekli tebligatta bulunmuştur. Tamimde; yukarıda belirtilen yasal düzenlemeler hatırlatıldıktan sonra kuruluş amaçları eğitim ve öğretim olan medrese, tekke ve kütüphaneler olan vakıf arsalarının yönetimin Maarif Vekâleti ve İdare-i Hususiyelere ait olduğu belirtilmekte ve mektep binası, kütüphane veya konferans salonu olarak kullanılabilir olanların bu amaçlara uygun olarak tamir edilerek kullanılması istenilmektedir. Kuruluş amaçları ortadan kalkmış olan veya harap vaziyette olan vakıf arsa ve binalarının paraya satılarak paraya çevrilmesi ve elde edilen paranın da öncelikle ilk mekteplere sarf edilmesi talep edilmektedir¹⁰³.

4) Medreselerin Kapatılmasıyla İlgili Mecliste ve Basında Yaşanan Tartışmalar

İlmiye medreselerinin kapatılması bazı tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Maarif Vekâletinin ilmiye medreselerini kapatma yetkisinin olup olmadığı konusu TBMM gündemine de gelmiştir. 17 Nisan 1924 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1924 yılı bütçesi görüşülürken bazı milletvekilleri bu konudaki eleştirilerini dile getirmişlerdir. Konya Mebusu Mustafa Feyzi Efendi; Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçesi'nde din adamı yetiştirmek için ödenek konulmamış olduğunu belirtirken, Isparta Mebusu İbrahim Efendi “iki sene sonra hepsi kalkacak” diyerek ilahiyat fakültesi ve imam hatip mektepleriyle ilgili bir öngöründe bulunmuştur ki, yaşan süreç bu öngörüye haklı çıkarılmıştır¹⁰⁴.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu uygulamaları çerçevesinde medreselerin kapatılmasıyla ilgili tartışmalar, Maarif Vekâletinin 1924 yılı bütçesi TBMM'nde görüşülürken de devam etmiştir. TBMM'nin 17 Nisan 1924 tarihli toplantısında söz alan Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar)

¹⁰⁰ *Düstur*, Tertib-i Sani, C. 3, Dersaadet 1330, s. 421-422.

¹⁰¹ *Düstur*, Üçüncü Tertip, C. 5, s. 1108; https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200502.pdf (20.04.2017)

¹⁰² *TBMM. ZC.*, Devre: II, C.17, İctima Senesi: 2, 92. İctima, s. 35, 38, 40, 52-57, 63-71, 112-124, 131-132. Evkaf Bütçesi'nin 4. maddesinin asıl metni şu şekildedir: “Maksadı tesisleriyle mahalli sarfları tedris ve talim ve terbiye olarak kalan vakıf mebanî ile vakıf arsaların idare ve nezareti meşrutu lehlerinin mahiyetine göre Maarif Vekâleti ile idare-i hususiyelere tevdi ve bu kabil evkaf hakkında 19 Mayıs 1327 tarihli kanun ahkâmı Maarif ve Dahiliye Vekâletlerince de tatbik olunur.” Bkz: *TBMM. ZC.*, Devre: II, C.17, İctima Senesi: 2, 95. İctima, s.123.

¹⁰³ *Maarif Vekâleti Mecmuası*, Sayı: 3, (1 Temmuz 1341/1925), s. 43-44.

¹⁰⁴ *TBMM. ZC.*, Devre: II, C. 8/1, İctima Senesi: 2, 40. İctima, s. 801 – 806. Kâmil Efendi'nin öğrenci bulunamayacağı sözleri üzerine Erzurum Mebusu Ziyaettin Efendi “Zaten maksat odur” derken, Isparta Mebusu Hafız İbrahim Efendi “Talebe olmazsa maksat hasıl olur” demiştir.

Mebusu Kâmil (Miras) Efendi; 1908 yılından itibaren medreselerin çağdaş bir hale gelmesi için yapılan çalışmalarda kendisinin de yer aldığını, bu çalışmalar sonucunda yeni ve çağdaş programıyla “Dârü'l-hilâfe” medreselerinin vücuda getirildiğini, ancak bütçe imkânları nedeniyle yeterli müderris kadrosu oluşturulamadığını anlatmıştır. Donanımlı dârü'l-hilâfe medreseleri açılmayan yerlerde TBMM Hükümetinde Mustafa Fehmi Efendi'nin Şer'îye ve Evkâf Vekili olduğu dönemde iki-üç müderris/muallim ile ilmiye medreselerinin açıldığını belirten Kâmil Efendi; bu medreselerinin programlarının dârü'l-hilâfe medreseleri kadar çağdaş olmadığını kabul etmekle birlikte bunların ıslah edilmek yerine kapatılmasını eleştirmiştir. Dârü'l-hilâfe medreseleri dönüştürülerek açılan 30 (29 olmalı) imam hatip mektebinin ülkenin ihtiyaçlarını karşılayamayacağını iddia eden Kâmil Efendi; liselerden mezun olan öğrencinin ilahiyat fakültesine gittiğinde zorlanacağını belirtmiş ve yeni geçilen sistemde ilerleyen dönemde İlahiyat fakültesine öğrenci bulunamayacağını savunmuştur¹⁰⁵. Yukarıda ilgili bölümde de belirtildiği üzere yaşanan süreç Kâmil Efendi'yi haklı çıkarmıştır.

Kâmil Efendi'den sonra söz alan Konya Mebusu Mustafa Feyzi Efendi; İlahiyat Fakültesi'nde bütün dinleri kapsayan ve teorik eğitim verileceği için müftü yetiştirecek bir kurumun kalmadığını ve imam hatip mekteplerinin bulunmadığı yerlerde dini eğitimle meşgul olacak okulların bulunmadığını belirtmiştir. Daha sonra kürsüye gelen Erzurum Mebusu Hoca Raif Efendi, Tevhid-i Tedrisat Kanununun gerekçesinde herhangi bir eğitim kurumunun kapatılacağına dair bir ifadenin yer almadığını iddia etmiştir. Medreselerin kapatılmasıyla mekteplerin sayısının yetersiz olmasından dolayı bir açığın oluşacağını savunan Raif Efendi; köylerin çoğunda okul bulunmadığını, okul bulunsa bile öğretmen gönderilemediğini, medreselerin kapatılmasıyla imam-hatip yetiştirmek için açılan mekteplerin de ihtiyacı karşılayamayacağını iddia etmiştir¹⁰⁶.

Diyanet İşleri Başkanlığı ve Maarif Vekâleti Bütçeleri görüşülürken mebusların yönelttikleri eleştirilere cevap veren Maarif Vekili Vâsıf Bey; ilmiye medreselerinin eski halinin yaptığı tahribat herkesçe kabul edildiği için yeni bir kurum olarak “dârü'l-hilâfe” medreselerinin kurulduğunu, ilmiye medreselerinin ilk tahsil veya orta tahsil müessesesi olup olmadığını belli olmadığını, ilk tahsil müessesesi olduğu kabul edilecek olursa dünyanın hiçbir yerinde ilk tahsil aşamasında meslek eğitimi verilmediğini ifade etmiş ve “Tevhid-i Tedrisat Kanunu bana bu salâhiyeti vermiştir ve yaptığım icraat bu kanun ahkâmı dairesindedir” diyerek kendisini savunmuştur. Kapandığı dönemde medreselere kaydolanların askerden kaçmak veya medreseye kayıt yaptırıp dışarıda başka işle uğraşmak amacıyla olduklarını belirten Vâsıf Bey; tevhid-i tedrisat kabul edildikten sonra ülkenin evlatlarına ilk tahsilin ancak Hükümetin açtığı mekteplerde verilmesinin doğru olacağını ve aksi bir uygulamaya müsaade edilmesini mümkün olmadığını savunmuştur. Süleymaniye Medresesi'nin Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereğince İlahiyat Fakültesi'ne dönüştürüldüğünü anlatan Vâsıf Bey, medrese programındaki derslerin yeni fakülte programlarında da aynen korunduğunu, fakülte programının hazırlanması ve nakil işlerinin devam ettiğini, yaptığı icraatla Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun hükümlerini uygulamaktan başka bir şey yapmadığını iddia etmiştir¹⁰⁷.

Konya Mebusu Mustafa Feyzi Efendi'nin bir müderrisin medreseye gidip hadis, tefsir, fıkıh okutmasını yasaklamanın eğitim özgürlüğüne aykırı olup-olmadığı sorusunu “*Serbestî-i tedrisat yoktur, hükümetlerin mevzuat-ı kanuniyesi dairesinde serbestî-i tedrisat vardır*” diye cevaplandıran Vâsıf Bey, kanunla açılan dârü'l-hilâfe medreselerinin Vekâlet emriyle lağvedilmesinin kanuna aykırı olduğu iddialarına ise, dârü'l-hilâfe medreselerinin kapatılmayıp

¹⁰⁵ TBMM. ZC., Devre: II, C. 8/1, İçtima Senesi: 2, 40. İçtima, s. 815 – 816.

¹⁰⁶ TBMM. ZC., Devre: II, C. 8/1, İçtima Senesi: 2, 40. İçtima, s. 816 – 819.

¹⁰⁷ TBMM. ZC., Devre: II, C. 8/1, İçtima Senesi: 2, 40. İçtima, s. 819 - 823; “Maarif Vekili Vasıf Beyin Maarif Bütçesi Hakkında Serd olunan Mütalâata Cevabı, Bütçe Kabul Olundu”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 1104, (20 Nisan 1924), s. 2.

Tevhid-i Tedrisat Kanununun verdiği yetkiyle imam-hatip mekteplerine dönüştürüldüğünü ifade etmiştir. Isparta Mebusu Hafız İbrahim Efendi ise; Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nda medreselerin kapatılacağına dair bir ifadenin olmadığını, kanunda bir açıklık yoksa onu yorumlama yetkisinin Maarif Vekilinde değil Mecliste olması gerektiğini savunmuştur. Yapılan oylamada Hafız İbrahim Efendi'nin önergesi reddedilmiştir¹⁰⁸.

Mecliste yaşanan bu tartışmalar basına da yansımış ve Hâkimiyet-i Milliye'de yayınlanan "İki Zihniyet" başlıklı başyazıda; medreselerin kapatılması hakkında "dine tecavüz ediliyor, İslamiyet rahnedar ediliyor (yaralanıyor)" denilerek tevhid-i tedrisata karşı çıkılmasının eleştirildiği yazıda; Maarife ait okullarda da dinin öğretilebileceği savunulmakta ve medreselerin milletin irfan ihtiyacını karşılayamadığı iddia edilmektedir¹⁰⁹.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulünden sonra Hâkimiyet-i Milliye'de seri halinde yayınlanan imzasız başyazılarda; saltanat ve hilafetin kaldırılması ve Cumhuriyete geçilmesiyle siyasi idarede birliğin sağlandığı gibi bu kanunla irfan ve maarif alanında da birliğin sağlandığı vurgulandıktan sonra Tevhid-i Tedrisatla nelerin amaçlandığına dair şu ifadeler yer verilmiştir¹¹⁰:

".....Medenileşmek ve muasırlaşmak umdemiz (ilkemiz) olduğundan, bu ameliyeyi ruhlarda bilhassa asrî cihazla mücehhez bir Dârülfünûn icra edecek, millileşmek diğer bir umdemiz olduğundan, mekâtib-i ibtidâiyeden başlayarak (mekâtib)-i âliyyeye kadar, yeknesak ve milli bir terbiye ve talim, gençliği muayyen milli mefkûreler etrafında toplayacaktır."

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulünden hemen sonra gerçekleşen kabine değişikliğinde Maarif Vekâleti görevine getirilen Vâsıf Bey, bir bakıma hazırlanmasına öncülük ettiği kanun teklifinin uygulamalarını gerçekleştirmek için çabalayacaktır. Göreve geldikten sonra teşkilata yayınladığı tamimde; çalışmalarının ağırlığını Meclisin aldığı radikal kararın tam olarak uygulanması şeklinde belirten Vâsıf Bey, Cumhuriyetin ruhuna uygun bir eğitim-öğretim politikasının asıl hedef olduğunu ve yeni nesli medeni ve gelişmiş bir kültür ile yetiştirmenin Türkiye Cumhuriyeti'nin değişmez ilkesi olduğunu vurgulamıştır¹¹¹. Hâkimiyet-i Milliye muhabirine verdiği beyanatta Meclisin eğitim-öğretimde birlik kararını verdiğini belirten Vâsıf Bey; Türkiye'de "bir tek terbiye, bir tek mektep, bir tek tedris olacaktır" diyerek bu konudaki kararlılığı vurgulamıştır¹¹².

Merkezi Ankara'da bulunan Türkiye Muallime ve Muallimler Cemiyeti, kanunun kabulünden duyulan memnuniyetin bir ifadesi olarak Maarif Vekili Vâsıf Bey şerefine 15 Mart 1924'te yüz kişilik bir ziyafet tertip etmiştir. Başvekil İsmet Paşa, Vâsıf Bey ve diğer vekiller, TBMM Maarif Encümeni üyelerinin katıldığı ziyafette Cemiyet adına bir konuşma yapan Genel Sekreter Nüzhet Haşim Bey, son yapılan inkılabı bütün cemiyet şubelerinin sevinçle karşıladığını ve uygulanmasında Vâsıf Bey'e destek olacaklarını ifade etmiştir. Bu konuşmaya cevap vermek üzere kürsüye gelen Vâsıf Bey, Mustafa Kemal ve Meclisin aldığı tevhid-i tedrisat kararın uygulanması için gayret göstereceğini, girilen ikinci kurtuluş mücadelesinde başarılı olmak için çalışacağını ve aykırı hareketlerin ezileceğini vurgulamıştır¹¹³.

¹⁰⁸ TBMM. ZC., Devre: II, C. 8/1, İçtima Senesi: 2, 40. İçtima, s. 824 – 829, 835.

¹⁰⁹ "İki Zihniyet", *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 1106 (25 Nisan 1924), s. 1.

¹¹⁰ "Gazi Paşa'nın Nutku ve Meclisin Kararları", *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 1062, (4 Mart 1924), s. 1, "Gazi Paşa'nın Nutku ve Meclisin Kararları 4", *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 1067, (10 Mart 1924), s. 1.

¹¹¹ "Kabine Yarın İstifasını Verecektir", *Akşam*, No: 1943, (4 Mart 1924), s. 1; "Yeni Vekillerimiz İş Başında", *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 1066, (9 Mart 1924), s. 1.

¹¹² "Maarif Vekili Vâsıf Bey'in Beyanatı", *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 1066, (9 Mart 1924), s. 1.

¹¹³ "Vâsıf Bey Şerefine Çay Ziyafeti", *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 1071, (14 Mart 1924), s. 5; "Maarifteki İnkılabı Tes'iden Muallimler Derneğinin Ziyafeti", *Tevhid-i Efkâr*, No: 4007-979, (14 Mart 1340/ 1924), s. 2; "Muallimler

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulü öncesinde fazla tartışma yaşanmazken, kanunun uygulanışı sırasında yoğun bir tartışma ortamı yaşanmıştır. Özellikle de medreselerin kapatılması bunda etkili olmuştur. Nitekim “emrin uygulanıp-uygulanmadığı”, “Vâsıf Bey'in emri büyük bir sevinç içinde imzaladığı” ve “Vâsıf Bey'in tehdit mektupları aldığı”¹¹⁴ gibi haberler göze çarpmaktadır. Bu haberler 17 Mart 1924'te Hâkimiyet-i Milliye muhbirine bir mülakat veren Vâsıf Bey; Meclisin kararının uygulanması çerçevesinde medreselerin kapatıldığını, medreselerin kapatılmasından sevinç duyduğu şeklindeki haberin maksadının ne olduğunu anlamadığını ve Yenigün Gazetesi'nde yer alan tehdit mektubu aldığına dair haberlerin doğru olmadığını ifade etmiştir. Açıklamanın devamında medreselerin kapatılmasına dair verilen emirlerin muntazaman uygulanmakta olduğuna dair resmi bilgilerin gelmekte olduğunu belirten Vâsıf Bey, kapatılan medreselerin bulunduğu yerlerde zaten mektepler bulunduğu için öğrencilerin sıkıntı çekmeyeceklerini, bu durumun yaşanacağı bazı yerlerde yatılı liseler açılacağını ve bunun için bütçeye ödenek konulduğunu anlatmıştır¹¹⁵.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun uygulanışı çerçevesinde medreselerin kapatılması konusu Sebilürreşad'da yayınlanan imzasız makalede eleştirilmiştir. Vâsıf Bey'in Dârü'l-hilâfe medreselerin ismi değiştirilerek (imam ve hatip mektebi) aynen bırakıldığını söylemesine rağmen gerçekte ise bu medreselerin bazı sınıflarının lağvedildiği ve programlarının altüst edildiği belirtilen makalede; İbtidâ-yı dâhil birinci ve ikinci sınıfta okuyanların İlahiyat Fakültesine alınmadığı bilgisi verilmektedir¹¹⁶. Yine aynı mecmuada Antalya Mebusu Hoca Râsih Efendi ile yapılan bir mülakat da yayınlanmıştır. Bu mülakatta Râsih Efendi; tevhid-i tedrisattan amacın eğitim ve öğretimde idare birliğini sağlamak olduğunu, kanunun uygulanışı ile ilgili çok şikâyetlerin geldiğini, halkın ihtiyacı olan kurumların yaşatılması gerektiğini, ancak programlarında yer alan fen dersleriyle liselerin eğitimine yakın hale getirilen Dârü'l-hilâfe medreselerinin ortadan kaldırılmasıyla bir süre sonra İlahiyat Fakültesinin talebesiz kalacağını savunmuştur. İlahiyat Fakültesine öğrenci yetiştirecek liseler açılmazsa bu fakülteden beklenen faydanın sağlanamayacağını savunan Râsih Efendi; mevcut durumun Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile uyumadığını, İlahiyat Fakültesine ve imam hatip lisesine devam eden talebelerin medreselerden çıkarılmaması gerektiğini ve vakıflara ait binaların Maarif dışında başka vakıflara tahsis edilmesinin doğru olmadığını iddia etmiştir. Kanunun taşrada uygulanışıyla ilgili çok farklı gelişmelerin yaşandığını belirten Râsih Efendi; Konya'da camide hafızlara ders veren müderris ve Maraş'da iki âmâ talebeye hafızlık eğitimi veren hoca hakkında maarif müfettişlerinin işlem yapıp dava açarken Adapazarı'nda ibtidâi müfettişinin müftünün medrese

Birliğin Dün Akşamki Ziyafeti”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 1072, (16 Mart 1924), s.1, “Ankara Muallimler Derneğinin Maarif Vekiline Ziyafeti”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4009-981, (16 Mart 1340/ 1924), s. 2.

¹¹⁴ Maarif Vekili Vâsıf Bey'in Vatan Gazetesi muhbirine yaptığı açıklama şu şekildedir: “Mücadele-i Milliye bidayetinden beri muhtelif vazifelerde çalıştığım beş sene zarfında pek çok sürûr ve heyecan zamanları geçirdim. Fakat evvelki akşam medreselerin ilgâ (kaldırma) kararını imzaladığım zaman hissettiğim sürûr ve heyecanı hiçbir zaman duymamıştım. Çünkü ilgâ kararı inkılâbımızı itmam etmiştir.” Ayrıca Vatan gazetesi muhbirinin istihbaratına nazaran Vâsıf Bey'e imzasız tehdit mektupları geldiği bilgileri haberde yer almaktadır. Bakınız: “Medreselerin İlgâsı ve Maarif Vekilinin Beyanâtı”, *Vatan*, No: 333, (13 Mart 1340/1924), s. 5. “Medreselerin İlgâsı ve Vâsıf Bey'in İhtisâsâtı”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4007-979, (14 Mart 1340/ 1924), s. 3.

¹¹⁵ “Maarif Vekili Vasıf Beyle Mülâkat”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 1074, (18 Mart 1924), s. 1. Mülâkat sırasında Vasıf Bey, medreseleri kapatma kararını imzalarken duyduğu heyecanla ilgili habere dair şu ifadeleri kullanmıştır: “Meclis-i Âlfinin kararlarını vuzûh ve sarahatle tatbik etmek vazifemdir. Bunun için sürûrlü heyecan duyduğuma dair bana atfen yazılan masnû mülâkâtın sebep ve manasını anlayamadım. Büyük bir inkılâbın içinde yaşadığımız ve kararları tatbik ettiğimiz bir zamanda Vekillere böyle yanlış beyanat atfetmek doğru değildir. Matbû'attan bu esasî nazar-ı itibara almalarını bilhassa temenni ederim.” Aynı yer.

¹¹⁶ “Tevhid-i Tedrisat Demek İlgâ-yı Tedrisat Demek midir?”, *Sebilürreşad*, C. 24, No: 602, (29 Mayıs 1340/ 1924), s. 58-59.

içindeki fetvahanede kalmasına müsaade edildiğine dair belge vermesinin çeliştiğini vurgulamıştır¹¹⁷.

Tevhid-i Efkâr'da “Eğer Hakkımız Yoksa Lütfen Söyleyiniz!” sloganı ve “(Tevhid-i Tedrisat)ın Tarz-ı Tatbiki” başlığıyla yayınlanan imzasız yazıda da benzer eleştiriler dile getirilmekteydi¹¹⁸:

Son Mart İnkılâbının etrafında en çok gürültü edilen bir kısmı, tevhid-i tedrisat meselesi idi. Bütün tedrisat tevhid edilecek.....evlâd-ı vatan liselerde yeknesak bir talim ve terbiye görecek idi. Bu inkılâbdan maksad, yalnız medreselerin ilgasına matuf olmadığı, ibtidâ'î ve tâlî tedrisatın, tabir-i cedidiyle ilk ve orta tedrisatın bütün evlâd-ı vatana aynı şekil ve ruhta gösterilmesi gaye olduğu söylenildi.Yine İlahiyat Fakültesine girecek talebeye kifayet edecek kadar Arapça hiçbir lisede okunamaz. Fakat inkılâb yaparken bunları kim düşünecek idi?Yalnız tedrisatın tevhidi düşünülüyordu. Başka hiçbir şey! Ağız açmamak veya açtırmamak anlaşılan (İnkılâb)ın şanından add olunduğu için o zaman (tevhid-i tedrisat) meselesinde zaruret-i ahvâlin icab ettirdiği bazı istisnalar yapmak lazım geldiğini kimse söyleyemedi.....Medreseler, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'ndaki kat'î sarahate (kesin açıklığa) rağmen büsbütün ortadan kalktı. Filhakika Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nda medreselerin ilgâ edileceği hakkında bir tek kelime yoktur.Bu maddenin manasına ve (İnkılâb)ın ruhuna göre medreseler ilgâ ve talebesi talim ve terbiyeden mahrum edilmeyecek, ibtidâ'î derecede olanları Maarifin ibtidâ'î mekâtibine, tâlî olanları da liselere kalb veya ilhak edilecek idi. Halbuki bütün medreselerin kapıları kapandı ve bu medreselerdeki binlerle talebenin başka mekteplere yerleştirilmesine bile pek lüzum görülmedi. Sanki nasılsa medreseye girmiş olan çocuklar, bu memleketin evladı değilmiş gibi bir sene-i tadrîsiyenin (ders yılı) ortasında darmadağın edildi. Buna mukabil Askerî İdadisi, Mekteb-i Bahriyenin İhzârî sınıfları duruyor. Onların ibkâsından (yerinde bırakılmasından) çok memnunuz. Çünkü ihtiyaç, ibkâlarını âmirdir (emreder). Tevhid-i Tedrisat Kanunu eğer yalnız medreseleri yıkmak, talebesini sokağa atmak maksadıyla yapıldıysa hîn-i tanziminde (kanun düzenlendiği zaman) hakikati olduğu gibi söylemeli değil miydi? Kanuna diğer mektepleri idhâl etmek de, yeknesak talim ve terbiyeden bahs eylemek de, bilcümle medrese ve mekteplerin Maarif Vekâletine (devr ve rabt) edileceğini maddeye koymakta ne mana vardı? Medresedeki talebenin perişan hali karşısında bu suali sormaya hakkımız yok mu?

Medreselerin kapatılmasıyla ilgili olarak Tevhid-i Efkâr'da çıkan yazılar üzerine Maarif Vekili Vâsıf Bey bir mektup göndermiştir. Vâsıf Bey “Geçen gün gönderdiğim izaha on maddelik bir cevap verdiğinizi gördüm. Ben de her maddenize ayrı ayrı cevap veriyorum” diye başlayan mektubunda maddeler halinde özetle şu görüşlere yer vermektedir: Medrese-i Süleymaniye adı altında kanunen bir mektep yoktur. İlahiyat Fakültesi vardır. Medrese talebesi oraya nakledilmiştir. Kanunen imam ve hatip mekteplerinin ihzârî sınıfları yoktur. Dolayısıyla medreselerin o şubelerindeki talebe mektepte barınamazlar ve iâşe edilemez. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na dayanarak medreseler kapatılmıştır. TBMM bu esaslar dâhilinde hazırlanan Maarif Vekâleti Bütçesini kabul etmiştir. Maarif Vekâleti bunun haricindeki görüşlere önem vermez. Binaenaleyh medreselerin tahliyesi ve imam ve hatip mekteplerine devri gayet tabiidir. Bu kanun ve kararlara göre talebesi kalmayan medrese binalarından bazı odaları “Müttekâ'idin-i

¹¹⁷ “Tevhid-i Tedrisat Kanununun Tarz-ı Tatbiki Hakkında Antalya Mebusu Hoca Râsîh Efendi Hazretleriyle Mülâkât”, *Sebilürreşad*, C. 24, No: 604, (12 Haziran 1340/ 1924), s. 89-90.

¹¹⁸ “Tevhid-i Tedrisatın Tarz-ı Tatbiki”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4078-1050, (27 Mayıs 1340/1924), s. 2.

Askeriye Cemiyeti'ne (Asker Emeklileri Derneği) Vekâlet emriyle tahsis edilmiştir. Eski medreselerde mevcut olan muallimlerin, hizmetlilerin ve kâtiplerin maaşlarını verecek Bütçede fasıl ve madde yoktur. Dolayısıyla kapatılan medreselerde bir görevi kalmayanlara açıktan maaş verecek bir makam yoktur. Maaşlar hizmete karşılık ödenir. İmam ve hatip mektepleri gündüzlü eğitim verir, yatılı okul değildir. Talebesi işe edilemez. Maarif Vekâleti mevcut bir emir çerçevesinde bu talebelerin işlerini geçici olarak sağlamaktadır. Maarife bağlı diğer yatılı okulların ödenekleriyle bu talebelerin işlerine devam etmek mümkün değildir. Talebelerin işe ve barınmalarının sağlanması okul idarelerinin görevidir. Ancak imam ve hatip mekteplerinin teşkilatı henüz tamamlanamadığından bu konuda aksaklıklar yaşanmaktadır. Teşkilat tamamlandıktan sonra böyle bir aksaklık yaşanırsa ilgililere gerekli ceza verilir. Birinci maddede de belirtildiği üzere Medrese-i Süleymaniye diye bir mektep olmadığı için talebelerine de maaş verilemez. Sahn medreselerinden mezun olanların şahadetname: diploma belgeleri Vekâlete gelmemiştir. Gazetede yazıda talebe-i ulûm (medrese talebeleri) işesi için 140 bin lira ödenek ayrıldığı belirtilmektedir. Maarif Bütçesinde talebe-i ulûmun işesi için böyle bir tahsisat bulunmamaktadır.¹¹⁹

Medreselerin kapatılması, ilahiyat ve imam-hatip talebelerinin işlerine dair tartışmalar 1924 yaz aylarında da devam etmiştir. Basındaki tartışmalar ve eleştirilerin yanında, talebeler gazete ve dergilerde açık mektuplar yayınlamışlar ve seslerini duyurmaya çalışmışlardır. Bu mektuplardan bazılarını yayınlayan Sebilürreşad Dergisi, Maarif Vekâletinin bu kararından vaz geçmesine dair beklentiyi ifade ettikten sonra ilahiyat ve imam-hatipler için şu öngöründe bulunmaktadır:

*“Hiç şüphesiz bu vaziyet devam ederse İlahiyat Fakültesi tedrisata devam edemeyecektir. Çünkü fakülte talebesinin bir kısm-ı mühimmi Anadolu talebesi olduğu için işlerini temin edemeyeceklerdir. Bir kısmı(nun) da nakil ve imtihan hakkı kendisinden nez’edildiği (alındığı) ve bu suretle fakülteler arasındaki müsavat ihlal edilerek diğer fakültelerden dûn bir mevkiye tutulduğu için fakülteye devam etmeyeceklerdir. İmam hatip mektebi ise tarih-i tesisinden beri talebeye tasdikname vermekle meşguldür. Şu halde İlahiyat Fakültesinin ve imam hatip mektebinin ömr-i tabî’isini ikmâl etmekte ve sayılı günler geçirmekte olduğunu söyleyebiliriz.”*¹²⁰ Yaşanan süreç bu tahminleri haklı çıkarmıştır.

Sonuç

Millî Mücadele devam ederken başlayan Yeni Türk Devletinin kuruluş aşamasında, birçok alanda köklü değişikliklerin yaşanmıştır. Eğitim-öğretim alanında yaşanan en önemli inkılâb, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'dur. İlgili bölümde de izah edildiği üzere; yeni devletin kurucu iradesi, devralınan eğitim-öğretim kurumlarının, hedeflenen devlet kurumları ve toplumsal niteliklere hizmet edemeyeceğinin farkındaydı. Bu nedenle, tasarlanan toplumsal dönüşümü sağlayacak eğitim kurumlarına/sistemlerine geçilmesi kaçınılmazdı. Dönemin şartları dikkate alındığında; eğitimde çok başlılığın ortadan kaldırılması, Türk, azınlık ve yabancı eğitim kurumlarının denetim altına alınması bu kanunun temel amacı olarak gözükmektedir. Bununla birlikte, azınlık ve yabancı okullar sorunundan kanun teklifi metninde ve görüşmeler sırasında pek dile getirilmemiş ve neredeyse konu sadece mektep-medrese ikiliğine indirgenmiştir. Kanun teklifinin gerekçesinde, kanunda ve Meclis görüşmelerinde mektep-medrese ikiliğinin zararları üzerinde durulmuştur.

¹¹⁹ “Maarif Vekilinin Bir Cevabı”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 4089-1061, (7 Haziran 1340/1924), s. 5.

¹²⁰ “İlahiyat Fakültesi ve İmam Hatip Mektebinin Ömr-i Tabî’isi”, *Sebilürreşad*, C. 24, No: 615, (4 Eylül 1340/1924), s. 271.

Kanunun ilk maddesi genel bir ifade ile bütün öğretim kurumlarının Maarif Vekâletine bağlanmasını hüküm altına alırken, 2. ve 3. maddeleriyle medreseler bütçe ödenekleriyle birlikte Maarif Vekâletine bağlanmaktaydı. Bu maddelerde medreselerin kapatılacağına dair bir ifade bulunmamakla birlikte; bütün süreç boyunca mektep-medrese ikiliğinin ortadan kaldırılması amacı vurgulandığı ve 4. maddeyle imam hatip mektebi ve ilahiyat fakültesinin kurulması emredildiği için zımnen medreselerin kapatılacağı tahmin edilebilirdi. Çünkü, aynı veya benzer amaç için yeni kurumlar kurulacaksa öncekilerin kapatılması kaçınılmazdır.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu kabul edildiği gün Şer'îye ve Evkaf Vekâleti ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti kaldırılmış ve bu gerekçe ile kabine değişikliğine gidilmiştir. Maarif Vekilliği görevine Tevhid-i Tedrisat Kanun teklifine öncülük eden Vâsıf Bey getirilmiştir. Vâsıf Bey'in, bütçe görüşmeleri sırasında tevhid-i tedrisatla ilgili yaptığı konuşmadaki ateşin tavrı icraatlarına da yansımıştır.

Vâsıf Bey; kanunun verdiği yetkiye dayanarak programları, eğitim-öğretim şartları, müderris kadrosu uzun süredir eleştirilene konu olan İlmîye medreselerini kapatmıştır. Bu medreselerin talebeleri seviyelerine uygun mekteplere nakledilirken, müderrislerinden şartları uygun olanlar mekteplerde din dersleri öğretmenliğine atanmışlardır.

Programı daha modern ve kadroları bir derece daha iyi olan Dârü'l-hilâfe medreseleri imam hatip mekteplerine dönüştürülmüşlerdir. 29 yerde açılan imam hatip mektepleri, orta mektep seviyesinde okullar olarak kabul edilmiş ve din hizmetlerinin yürütülmesinde istihdam edilecek personel yetiştirmek amaçlanmıştır. Ancak bu okullar; laikleşme yönünde atılan adımlar, mezunlarının toplumsal hayatta icra edebilecekleri bazı mesleki memuriyetlerin (kadılık, naiplik vs.) kaldırılmış olması ve mezunlarının doğrudan İlahiyat fakültesine gidememeleri ve sair nedenlerle uzun ömürlü olamamışlardır. Öğrencilerin diğer orta mekteplere geçiş yapmaları ile öğrenci sayısındaki azalmalarla bu okullar birer birer kapanmıştır. İstanbul ve Kütahya imam hatip mektepleri de öğrenci azlığı nedeniyle Maarif Vekâletince 1929-1930 öğretim yılında resmen kapatılmış, 1931-1932 öğretim yılında da fiilen kapanmıştır.

Yine kanun gereğince üst düzey medreselerin talebe ve kısmen öğretim kadrolarının aktarılmasıyla kurulan İlahiyat Fakültesi de imam hatip mektepleriyle aynı kaderi paylaşmıştır. Lise mezunlarının İlahiyat Fakültesindeki dersler için yeterli Arapça bilgisi ve çeşitli alanlarda temel dini bilgilerden yoksun olarak girebilecek olmaları -ki fakültenin kuruluş aşamasında Mecliste ve basında bu konuda uyarı ve eleştiriler dile getirilmiş olmasına rağmen- fakültenin sonunu hazırlayan sebeplerden birisi olmuştur. İlahiyat Fakültesine yeni kayıt yaptıran öğrenci sayısı çok az olduğu gibi mevcutlar da başka fakültelere geçiş yaptıkları için 1933 yılında yapılan Üniversite Reformunda bu fakülte kapatılmıştır.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun hazırlanış ve kabulü sürecinde en çok üzerinde durulan husus; yeni kurulmakta olan ulus devletinin milletinin tek tip eğitim alması gerektiği ve bunun için yaklaşık bir asırdır devam eden mektep-medrese ikiliğine son verilmesi idi. Kurucu iradenin, bu temel amaca ulaşılması için bütün eğitim-öğretim kurumlarının Maarif Vekâletine bağlanması yönündeki kararlılığı dikkate alınacak olursa, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun medreselere yönelik uygulananın başarılı olduğu sonucuna varılabilir. Bütün eğitim-öğretim kademelerinde bütün kurumlarının Maarife bağlanması hususundaki inkılapçı ve keskin tavrı, bazı sorunlara neden olduğu için bir yıl sonra askeri okullar tekrar Millî Müdâfaa Vekâletine bağlanmıştır. Buradan hareketle, toptancı yaklaşım yerine 1923 Hey'et-i İlmîye toplantısında benimsenen "genel eğitimde birlik, meslek eğitiminde uzmanlaşma" yaklaşımı daha doğru bir tercih olabilirdi.

Yaşanan süreç değerlendirildiğinde; orta mektep sayılan imam hatip mekteplerinin üzerinde lise seviyesi de açılmış olsa ve böylece imam hatip ortaokulu – imam hatip lisesi –

ilahiyat fakültesi şeklinde silsile sağlanmış olsaydı her iki okulun akıbeti böyle olur muydu? sorusu akla gelmektedir. İlgili bölümlerde bahsedildiği üzere, -bazı mebuslar ve yazarlar tarafından da dile getirildiği gibi- bu sonucun yaşanması arzu edilmiş miydi? Bu iki soruya cevap aranırken, niyet okuyuculuğu yapmak, çok da doğru bir hareket tarzı olmasa gerekir. Bununla birlikte CHP iktidarı döneminde açılan imam hatip mektepleri ve ilahiyat fakültesinin kapanmış/kapatılmış olması, din derslerinin kaldırılmış olmasının üzerinden çok da uzun bir zaman geçmeden; 1945'te çok partili hayata geçilmesinden sonra seçmeli din dersinin yeniden getirilmesi, imam hatip kurslarının açılması ve ilahiyat fakültesinin yeniden açılması önceki kararların isabetli olup olmadığı tartışmasını gündeme getirmektedir.

Kaynakça

Arşiv

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

Resmi Yayınlar

Düstur, Tertib-i Sani, C. 2, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet, 1330.

Düstur, Tertib-i Sani, C. 3, Dersaadet 1330.

Düstur, Tertib-i Sani, C. 9, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928.

Düstur, Üçüncü Tertip, C. 5, Dersaadet 1332.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., (Yay.Haz: Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ö. Alkan), Ankara 2000.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Ayın Tarihi

Cumhuriyet

Hâkimiyet-i Milliye

İkdam

İstanbul Vilayet Gazetesi

Maarif Vekâleti Mecmuası

Maarif Vekâleti Tebliğler Mecmuası

Resmi Gazete

Sebilürreşâd

Tevhid-i Efkâr

Vakit

Vatan

Tez

Telif ve Tetkik Eserler

Döğen, Hayrul. *Tevhîd-i Tedrisat Kanunu ve İmam ve Hatip Mektepleri*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 1992.

Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-2, İstanbul 1977.

Güney, Yusuf, *İmam Hatiplerin İbret Dolu Hikayesi (Şu İmam Hatipler, Olaylar-Belgeler-Tanıklar)*, Akçağ Yay., Ankara 2016.

Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım (İstanbul, Trabzon, Selanik, Suriye)*, (Yay. Haz: İsmail Kara), Dergâh Yay., İstanbul 2018.

- İsmail Hakkı, “Vahdet-i Tedris ve Liseler”, *Akşam*, No: 1974 (4 Nisan 1924), s. 1.
- Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Tevhid-i Terbiye Meselesi”, *Tevhid-i Efkâr*, No: 3919-891 (17 Kanunuevvel 1339/ Aralık 1923), s. 3.
- Öcal, Mustafa, “Kuruluşundan Günümüze İmam-Hatip Liseleri”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 6, 1999, s. 201-254.
- Öcal, Mustafa, “Künye Defterleri”ne Göre İstanbul İmam ve Hatip Mektebi (1924-1930)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), 2008, s. 175-232.
- Öcal, Mustafa, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, Dergâh Yay., İstanbul 2015.
- Saray, Mehmet, *İstanbul Üniversitesi Tarihi (1453-1993)*, İstanbul 1996.
- Ünver, Metin; Sarıkaya, Hüseyin, *Üç Devirde Bir Fakülte Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)*, İstanbul Üniversitesi Yay. İstanbul 2022.
- Yahya Afif, “İlahiyat Fakültesi”, *Sebilürreşad*, C. 24, No: 600 (15 Mayıs 1340/1924), s. 17-19.
- Yahya Afif, “İlahiyat Fakültesi”, *Sebilürreşad*, C. 24, No: 600 (15 Mayıs 1340/1924), s. 40-43.

İnternet Kaynakları

- <http://www2.diyaret.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Sayfalar/13381347.aspx> (Erişim tarihi: 06.08.2025).
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200502.p df (20.04.2017)

70

16 / 1
April
2026

**OSMANLI ADLÎ MİRASININ TASFİYESİ VE CUMHURİYET
HUKUK DÜZENİNİN TESİSİ: TÜRK YARGI SİSTEMİNİN
YENİDEN İNŞASI (1923-1933)**

*The Transformation of the Ottoman Judicial Legacy and the Construction
of the Republican Legal Order: Rebuilding the Turkish Judiciary (1923–
1933)*

Hürü Sağlam Tekir

Doç.Dr., Sinop Üniversitesi, Türkiye
e-mail: hsaglam@sinop.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-5351-0384

Near East Historical Review

16/1, April/ Nisan 2026
e-ISSN: 2717-6363 (Online)
www.nehrreview.com

Article Type - Makale Türü : Research Article / Araştırma Makalesi
Received Date - Geliş Tarihi : 03.04.2026
Accepted Date - Kabul Tarihi : 30.04.2026
Pages - Sayfa : 71 - 90
doi : <http://dx.doi.org/10.29228/nehrrreview.90393>.

Citation - Atıf : Hürü Sağlam Tekir, “Osmanlı Adli Mirasının Tasfiyesi Ve Cumhuriyet Hukuk Düzeninin Tesisi: Türk Yargı Sisteminin Yeniden İnşası (1923-1933)”, *Near East Historical Review*, 16/1, April, 2026, pp. 71 - 90

Near East Historical Review

16/1, April - Nisan 2026

71 - 90

Research Article - Araştırma Makalesi

OSMANLI ADLİ MİRASININ TASFİYESİ VE CUMHURİYET HUKUK DÜZENİNİN TESİSİ: TÜRK YARGI SİSTEMİNİN YENİDEN İNŞASI (1923-1933)

The Transformation of the Ottoman Judicial Legacy and the Construction of the Republican Legal Order: Rebuilding the Turkish Judiciary (1923–1933)

Hürü Sağlam Tekir

Doç.Dr., Sinop Üniversitesi, Türkiye

e-mail: hsaglam@sinop.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-5351-0384

Öz

Osmanlı hukuk sistemi, şer'î ve örfî hukukun birlikteliğiyle oluşan ikili bir yapı üzerine kuruluydu. Tanzimat dönemiyle başlayan modernleşme hamleleri, yargısal birliği sağlamak yerine şer'î, nizamiye ve konsolosluk mahkemelerinin bir arada bulunduğu yargısal bir çoğulculuk ortamı yaratmıştır. Lozan Barış Konferansı sürecinde kapitülasyonların tasfiyesi, yargı yetkisinin bölünmezliği ve ulusal egemenlik arasındaki bağı tescil ederek köklü bir reformu zorunlu kılmıştır.

Cumhuriyet'in ilanıyla, mevcut yasaları küçük düzeltmelerle iyileştirmek yerine kapsamlı bir yasa yapımı ve uyarlama süreci başlatılmıştır. 1926 yılında İsviçre Medeni Kanunu'nun örnek alınması, salt teknik bir kanun değişikliği olmayıp hukukun meşruiyet temelini geleneksel dayanaklarından ayırarak millet egemenliği, akılcılık ve laiklik ilkelerine yeniden konumlandırılmıştır.

Bu çalışma, 1923-1933 yılları arasındaki on yıllık süreçte Türk yargı sistemindeki normatif ve kurumsal dönüşümü analiz etmektedir. 1933 tarihli adli faaliyet raporu ekseninde; mahkemelerin birleştirilmesi, hâkimlik mesleğinin profesyonelleşmesi ve hukuk eğitiminin sekülerleşmesi gibi temel dinamikler incelenmektedir. Araştırma, hukuk devriminin salt bürokratik bir modernleşme olmadığı; aksine Cumhuriyet'in modern devlet tasarımı ve siyasal kimliğini inşa eden kurucu bir bileşen olduğu tezini savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ceza Kanunu, Cumhuriyet Dönemi, Hukuk, Medeni Kanun, Modernleşme.

Abstract

The Ottoman legal system was built upon a dual structure formed by the coexistence of şeriat (Islamic law) and customary imperial law. The modernization efforts initiated during the Tanzimat period, rather than establishing judicial unity, produced an environment of legal pluralism in which şeriat courts, nizamiye courts, and consular courts operated simultaneously. The abolition of capitulations during the Lausanne Peace Conference formalized the link between the indivisibility of judicial authority and national sovereignty, rendering a comprehensive reform inevitable.

Following the proclamation of the Republic, a wide-ranging process of legislation and legal adaptation was initiated in place of incremental revision of existing statutes. The adoption of the Swiss Civil Code in 1926 as a principal model constituted not merely a technical legal amendment, but a fundamental repositioning of the legitimacy basis of law- departing from its traditional foundations and realigning it with the principles of national sovereignty, rationality, and secularism.

This study analyzes the normative and institutional transformation of the Turkish judicial system during the decade between 1923 and 1933. Drawing on the judicial activity report of 1933 as its primary source, it examines key dynamics including the unification of courts, the professionalization of the judiciary, and the secularization of legal education. The study argues that the legal revolution was not merely a bureaucratic modernization, but a constitutive element in the construction of the Republic's modern state design and political identity.

Keywords: Penal Code, Republican Period, Law, Civil Code, Modernization.

Giriş

Osmanlı hukuk sistemi, yapısal bakımdan şer'î ve örfî hukuk olmak üzere ikili bir karakter arz etmekteydi. Şer'î hukuk, kaynağını klasik fıkıh literatüründen alan ve oluşumu itibarıyla devlet müdahalesinden bağımsız bir gelişim süreci izleyen İslâm hukukunu ifade etmekteydi. Buna karşılık örfî hukuk, padişah irade ve fermanlarıyla tesis edilen, literatürde “siyaset-i sultânî” kavramı altında da değerlendirilen düzenlemelerden oluşmaktaydı. Bu ikili hukuk yapısı, Osmanlı Devleti'ne mahsus bir özellik olmayıp, tarihsel süreç içerisinde diğer İslâm devletlerinde de benzer biçimlerde varlık göstermiştir. Örfî hukuk, kavramsal çağrışımının aksine, salt örf ve âdet kurallarına dayanan bir hukuk alanı niteliği taşımamaktaydı. Aksine bu alan, kaynağını doğrudan doğruya padişahın egemenlik yetkisinden alan ve kanun koyma iradesine dayanan bir kanun hukuku mahiyetindeydi. Her ne kadar örfî düzenlemelerin teşekkülünde yerleşik hukukî teamüller ile toplumsal örf ve âdetler dikkate alınmış olsa da bu normlara bağlayıcılık kazandıran temel unsur, söz konusu gelenekler değil, sultanın merkezî ve üstün iradesi olmuştur¹.

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı, Osmanlı hukuk sisteminde modern anlamda ilk sistemli kanunlaştırma hareketinin başlangıcı olmuştur. Bu dönemde hukuk düzeni; bir yandan mevcut dini kuralların güncellenmesi, diğer yandan başta Fransız ve İtalyan hukuk sistemlerinden yapılan aktarımlar (iktibaslar) yoluyla ikili bir yapıya bürünmüştür. 1840 tarihli Ceza Kanunnamesi ile ivme kazanan bu süreç; ticaret ve arazi hukukuna dair düzenlemelerin ardından, İslam hukukunun ilk sivil kanun denemesi olan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye ile kurumsal bir boyuta taşınmıştır. Ancak hukukta birlik sağlama amacıyla yapılan bu reformlar, beklenen bütünlüğü tesis edememiştir. Aksine; şer'îyye, cemaat, nizamiye ve konsolosluk mahkemelerinin eş zamanlı olarak faaliyet göstermesi, yargı sisteminde normatif bir parçalanmaya ve “*yargısal çoğulculuk*” olarak adlandırılan karmaşık bir yapıya yol açmıştır. Tanzimat elitlerinin, geleneksel dini otoriteyi korurken aynı zamanda modern ve akılcı hukuk ilkelerini sisteme ekleme çabası, hibrit bir yapının ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır².

Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasının ardından, Osmanlı Devleti'nden devralınan hukuk sisteminin yeni kurulan Cumhuriyet'in siyasal, toplumsal ve iktisadî gerçekleriyle uyumlu hâle getirilmesi zorunlu bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. Bu amaçla 1923 yılında mevcut kanunların gözden geçirilmesi ve tadil edilmesi için çeşitli komisyonlar teşkil edilmişse de söz konusu girişimler beklenen kapsamlı dönüşümü sağlayamamıştır. Nitekim 1924 yılında faaliyete geçen Ahkâm-ı Şahsiyye Komisyonu, çalışmalarında büyük ölçüde 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi'ni muhafaza etmiş; Vâcibât Komisyonu ise İsviçre Borçlar Kanunu ile Mecelle hükümlerini telif etmeye yönelik, hibrit nitelikte bir tasarı üzerinde yoğunlaşmıştır. Ancak bu komisyonların benimsediği yöntem ve çalışma temposu, Cumhuriyet yönetiminin öngördüğü hızlı ve köklü modernleşme hedefleriyle örtüşmemiştir. Şer'î hukuk geleneğinden kopamayan bu çalışmalar, kırk bir toplantı neticesinde yalnızca yirmi bir madde kaleme alınabilmiş; bu durum, hukuk düzeninde esaslı bir dönüşüm bekleyen siyasal irade açısından yetersiz bulunmuştur. Dönemin Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt)'un müdahalesiyle komisyonların faaliyetlerine son verilmesi, mevcut hukuk düzenini kısmen iyileştirmeye dayalı yaklaşımın terk edildiğini ve yeni bir safhaya geçildiğini göstermiştir. 1924 yılının başlarında hilâfetin kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim sisteminin laikleştirilmesi ve Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'nin tasfiye edilmesi gibi inkılâplar, hukuk alanındaki dönüşümün ideolojik ve kurumsal zeminini tesis etmiştir. Bu siyasal atmosfer içerisinde, hukuk sisteminin eski yapıyı tadil ederek sürdürülmesi yerine, Batı kaynaklı rasyonel ve pozitif kanunların doğrudan iktibası yoluyla, köklü ve bilinçli bir normatif kopuş temelinde yeniden inşa edilmesi anlayışı hâkimiyet

¹ M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi* (14. Baskı), Beta Yayınları, İstanbul 2017, s. 65-67.

² Temuçin Faik Ertan, “Atatürk, Cumhuriyet ve Hukuk Sistemi”, *Erdem*, 11(33), 1999 s. 746-749.

kazanmıştır³. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı ve ardından 3 Mart 1924'te hilâfetin kaldırılmasıyla ivme kazanan siyasal devrimler, laik devlet düzeninin inşasında kurucu birer safhayı temsil eder. Bu süreçte Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitimde birliğin sağlanması ve Şer'îye ve Evkaf Vekâleti ile şer'î mahkemelerin ilgası gibi kurumsal tasfiyeler, hukuk sisteminin sekülerleşmesi yolundaki temel engelleri ortadan kaldırmıştır. 19 Mayıs 1924 tarihinde kurulan yeni komisyonlar, başlangıçta mevcut hukuk birikimini çağdaşlaştırmayı hedeflemiş; ancak bu "kısmi tadil" yaklaşımının, yeni rejimin ihtiyaç duyduğu bütüncül ve normatif dönüşümü gerçekleştiremeyeceği kısa sürede tebarüz etmiştir. Dönemin Adliye Vekili Mahmut Esat Bey, bu çıkmazı şu tarihî tespitiyle sona erdirmiştir: "*Hukukta reform değil, devrim yapılması mecburidir.*"⁴

Erken Cumhuriyet döneminde; yabancı hukukun benimsenmesi, bir hukuk düzeninde gelişmiş kurum ve kuralların başka bir hukuk sistemine bilinçli ve iradî biçimde aktarılmasını ifade eden bir süreç olarak değerlendirilmiştir. Karşılaştırmalı hukuk literatüründe bu olgu, zorla benimsetme veya münferit hukukî aktarım biçimlerinden ayrılmış; yapısal, kısmi, sentetik ve toptan olmak üzere farklı görünümde altında ele alınmıştır. Cumhuriyet döneminde Türkiye'de izlenen yol, mevcut hukuk düzenini kademeli biçimde tadil etmeye değil, Batı kaynaklı modern hukuk sistemlerinin bütüncül olarak iktibasına dayanmış; bu yönüyle toptan benimseme niteliği taşımıştır⁵.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk on yılı, Türk hukuk sisteminde sadece bir yenilenme dönemi değil; yargının temelden ve yeni baştan inşa edildiği tarihsel bir kırılma noktasıdır. Osmanlı'dan devralınan yargı yapısı; dini kurallara dayalı olması, kapitülasyonlarla yabancılara tanınan ayrıcalıklar ve farklı inanç gruplarına uygulanan çoklu hukuk sistemleri nedeniyle, modern ve tam bağımsız bir devletin ihtiyaçlarına cevap veremiyordu. Bu çerçevede Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen adli reformlar, modern devletin kurucu unsurları olan yargı tekliği ve hukuk birliği ilkelerini tesis etmeye yönelik sistematik bir dönüşüm sürecini ifade etmektedir. Bu çalışma, 1923-1933 yılları arasındaki bu dönüşümü; tarihsel, kurumsal ve hukuki boyutlarıyla ele almayı amaçlamaktadır. Makale boyunca; adli teşkilatın kuruluşu, büyük kanunların kabulü ve hukuk bürokrasisinin modernleşmesi gibi konular, Cumhuriyet'in yeni devlet ve toplum tasarımıyla olan ilişkisi içinde analiz edilecektir. Sonuç olarak, Türk yargı sistemindeki bu büyük değişimin, sadece teknik bir düzenleme olmadığı; aksine genç Cumhuriyet'in modern kimliğini ve siyasi meşruiyetini kuran en temel unsurlardan biri olduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Çalışmanın birincil veri kaynağını, 1933 yılında Başbakanlık makamına arz edilen ve Cumhuriyet'in ilk on yılındaki adli-hukuki faaliyetlerin muhasebesini teşkil eden tarihî rapor oluşturmaktadır.

1. Adliye Teşkilatı

23 Nisan 1920 yılında Ankara'da kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan yapısal açıdan son derece karmaşık ve işlevsel bakımdan ciddi aksaklıklar içeren bir adli sistem devralmıştır. Osmanlı Adliye Teşkilatı, İslam hukukuna dayalı şer'îye mahkemeleri ile Batı hukuk sistemlerinden alınarak İslam hukukuyla uyumlaştırılmaya çalışılan kanunları uygulayan nizamiye mahkemelerinin bir arada bulunduğu ikili bir yapı sergilemekteydi. Bu temel ayırımın yanı sıra, dinî cemaatlere tanınan ayrıcalıklar çerçevesinde faaliyet gösteren kilise ve havra mahkemeleri ile kapitülasyonlar neticesinde oluşan yabancı devlet konsolosluk mahkemeleri de mevcut adli yapının unsurları arasında yer almaktaydı.

³ Mustafa Y. Aygün, *Özel Hukuk Açısından Hukuk Devrimi*, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara 1983, s. 62-64.

⁴ Coşkun Üçok & Ahmet Mumcu & Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi* (10. Baskı), Savaş Yayınevi, Ankara 2002, s. 308.

⁵ Ergun Özsunay, "Yabancı Hukukun Benimsenmesi Yoluyla Bir Çağdaşlaşma Modeli: Kemalist Hukuk Devrimi Üzerine Gözlemler ve Değerlendirmeler", *Atatürk'ün Hukuk Devrimi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1983, s. 11-40.

Farklı hukuk disiplinlerinin bir arada bulunduğu bu parçalı yapı, hem kurallar arasında bir hiyerarşi kurulamamasına hem de kurumlar arası yetki çatışmalarına neden olarak hukuk birliğini imkânsız kılmıştır⁶.

1.1. Kapitülasyonlar ve Lozan Antlaşması

Kapitülasyonlar çerçevesinde yabancı devletlere tanınan adli ayrıcalıklar, Türk yargı sisteminin egemenlik ve meşruiyetini derinden sarsmıştır. Karşı karşıya kalınan durum; yalnızca ulusal onurun zedelenmesine değil, aynı zamanda Osmanlı yargı sisteminde görev yapan hâkimlerin tarihsel süreç içinde kazandıkları meslekî itibarın da önemli ölçüde erozyona uğramasına neden olmuştur. Kapitülasyon sistemi uyarınca; Osmanlı topraklarında ikamet eden iki yabancı arasında ortaya çıkan hukukî veya ticarî uyuşmazlıklar, davalı tarafın uyuşunda bulunduğu devletin konsolosluk mahkemelerinin yargı yetkisine tabi tutulmuş ve bu mahkemelerde ilgili devletin ulusal mevzuatı ve usul hukuku kuralları uygulanmıştır. Bu düzenleme, yabancılarla hukukî ilişkiye giren Osmanlı vatandaşlarını, muhataplarının tabi olduğu devletlerin hukuk sistemlerini bilme zorunluluğu altına sokmuş ve uygulamada Osmanlı coğrafyasında dünya üzerindeki medenî devletlerin sayısına yakın bir yargı merciinin faaliyette bulunması gibi bir soruna yol açmıştır⁷.

Konsolosluk mahkemelerinin kararlarına yönelik itirazlar da yine ilgili yabancı devletin kendi yargı sistemi içinde değerlendirilmiştir. Söz konusu yapı; yargıdaki çok merkezliliğin doğurduğu sorunları çözmek bir yana, mevcut güçlükleri daha da derinleştirmiştir. Ayrıca bu mahkemelerde görev yapan yabancı yargı mensuplarının önemli bir kısmı hukuk bilimi açısından yeterli donanıma sahip olmadığı gibi, adaletin gerçekleştirilmesi yerine her koşulda kendi ülkelerinin çıkarları doğrultusunda karar vermeyi temel görev olarak benimsemişlerdir. Türk tarafın haklarının açık ve tartışmasız biçimde belirlendiği davalarda dahi, yabancı tarafın veya tercümanın hazır bulunmaması gibi prosedürel gerekçelerle karar verilmesinden kaçınılmış; verilmiş olan kararların icrası ise çoğu kez mümkün olmamıştır. Ceza hukuku alanında da benzer sorunların varlığı bilinmekteydi. Kişi güvenliği ve konut dokunulmazlığı Osmanlı mevzuatınca güvence altına alınmış olmasına rağmen, bu hükümlerin uygulanması kapitülasyonların yarattığı hukukî engeller nedeniyle fiilen sekteye uğramıştır. Konsolosluk makamları, ceza davalarındaki ayrıcalıklarını o denli geniş yorumlamışlardır ki, kamu düzenini ve asayiş tehdit eden birçok suç faili hakkında etkin bir cezaî takibat yürütülememiştir. Bir yabancıların ikametgâhına sığınan bir failin takibi tercüman tedarik edilene kadar durdurulmak zorunda kalınmış; bu süreçte failin firar etmesi sıklıkla mümkün olmuştur. Yabancı uyruklu tanıkların tercüman huzurunda dinlenmesi mecburiyeti de adli süreci aksatan önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır⁸.

1921 Anayasası (Teşkilat-ı Esasiye Kanunu) ile “*hâkimiyetin bilakaydüşart milletin olduğu*” ilkesinin benimsenmesi, Türk kamu hukuku geleneğinde egemenliğin kaynağı ve meşruiyetine dair tarihsel bir dönüşümü temsil etmekteydi. Egemenliğin hanedandan ulusa intikal etmesi ve bu yetkinin millet adına parlamenter bir temsil mekanizmasıyla icra edilmesi prensibi, Millî Mücadele’nin olağanüstü koşullarında şekillenen zorunlu bir siyasal dönüşümün tezahürüydü. Lozan Barış Konferansı, yeni kurulan devletin tam bağımsızlığının idamesinin ancak kapsamlı bir hukuk reformu ile mümkün olabileceğini somutlaştırmıştır. İtilaf Devletleri’nin kapitülasyonları ve gayrimüslim azınlıkların cemaat statüsüne dayalı tarihsel ayrıcalıklarını sürdürme yönündeki diplomatik baskıları karşısında Türk delegasyonu, hukukî teklif ilkesini savunmuştur. Bu doğrultuda; din, mezhep veya etnik köken farkı gözetmeksizin

⁶ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.10.0.0-27.156.3-1.

⁷ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-1-2.

⁸ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-2-3.

tüm vatandaşlara uygulanacak laik ve yeknesak bir hukuk sisteminin tesisi, ülkenin mülki tamlığı ve siyasi bağımsızlığının temel dayanağı olarak sunulmuştur⁹.

Yukarıda sıralanan nedenlerle, adli sistemde gerçekleştirilecek her türlü reforma öncelik teşkil edecek şekilde, Türk ulusunun ve Türk yargısının kapitülasyonların meydana getirdiği bu ağır ve şeref kırıcı durumdan kurtarılması zaruri görülmüştür. Lozan Barış Konferansı sürecinde ortaya konulan kararlı ve ilkeli müzakere stratejisi neticesinde, Türk diplomasisi yedi devletin deneyimli diplomatları ve hukukçularından oluşan güçlü bir koalisyona karşı, bilimsel argümanlar ve siyasi imkânların tamamını kullanarak kapitülasyonların ilgasını sağlamayı başarmıştır¹⁰.

1.2. Adli Teşkilatın Yeniden Yapılandırılması

Kapitülasyonların ilgasını müteakip, adli teşkilatın yeniden yapılandırılması ve mevzuatın çağdaş hukuk biliminin gerekleri doğrultusunda oluşturulması süreci başlatılmıştır. Osmanlı'dan devralınan adli yapı, heterojen yargı sistemlerinin iç içe geçtiği, temel hukukî ilkeler açısından birbirine zıt kurumların bir arada var olduğu oldukça düzensiz bir görünüm sergilemekteydi. Bir yargı düzeninde kabul edilmeyen bir müessese, başka bir yargı düzeninde geçerlilik kazanabilmekteydi. Şer'îye mahkemeleri, kapitülasyonlara dayalı mezhebi ayrıcalıklar, yabancı ve çoğu zaman hukuk eğitimi almamış yargı mensupları ile ortak bir dil bilmeyen üyelerden oluşan karma mahkemeler, adli teşkilatı derin bir çelişki ve uyumsuzluk içine sürüklemiştir¹¹.

Ulusal birliğin temel unsurlarından biri olan yargı birliğinin (kaza birliği) sağlanması öncelikli bir hedef olarak belirlenmiştir. 8 Nisan 1924 tarihli ve 469 sayılı Kanun ile şer'îye mahkemelerinin kaldırılarak görevlerinin nizamiye mahkemelerine devredilmesi, yargı birliği yolunda atılan en önemli adımı teşkil etmiştir. Türk Medenî Kanunu'nun kabulünü takiben, Lozan Antlaşması'nın 42. maddesi ile kendilerine tanınan adli ayrıcalıklardan vazgeçen azınlıklar da Türk mahkemelerinin yargı yetkisini kabul etmişlerdir. Bu gelişmeler sonucunda, kişisel statüye/ahkâm-ı şahsiye ilişkin konularda yargı yetkisine sahip istisnai oluşumlar ortadan kalkmış; Türkiye'de ikamet eden vatandaşlar ve yabancılar, tekil ve ortak bir adli sistemin yargı yetkisine tabi hale gelmiştir¹².

Adli teşkilat, ekonomik ve sosyal koşulların gelişimine paralel olarak kademeli bir şekilde genişletilmiştir. Cumhuriyet'in ilk on yıllık döneminde Türkiye genelinde 492 yargı birimi kurulmuş; ağır ceza, asliye, sulh ve ihtisas mahkemeleri vasıtasıyla her yıl yaklaşık bir milyon hukuk ve ceza davası sonuçlandırılmıştır. Bu mahkemelerin üst mercii olarak, içtihat birliğini sağlamak ve kanunların ülke genelinde tekdüze uygulanmasını temin etmekle görevli Temyiz Mahkemesi yapılandırılmış; kurumun daire sayısı zaman içinde artırılarak teşkilatın gelişimine uyum sağlanmıştır. Teşkilat alanındaki reformların önemli bir boyutunu, yargı mensuplarının meslekî yeterliliği ve bağımsızlığı oluşturmuştur. 1924 yılında hâkimlerin yalnızca küçük bir kesiminin üniversite mezunu olduğu tespit edilmişken, on yıllık süreçte bu oran önemli ölçüde yükselmiştir. 9 Haziran 1932 tarihli ve 766 sayılı Hâkimler Kanunu ile hâkimlerin seçimi, atanması ve terfii objektif kriterlere bağlanmış; meslekî istikrar ve bağımsızlık güçlendirilmiştir. Hâkimler ve adliye mensuplarının özlük haklarında gerçekleştirilen iyileştirmeler, Cumhuriyet yönetiminin adalet teşkilatına atfettiği önceliğin somut bir göstergesi olmuştur¹³.

⁹ Üçok & Mumcu & Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 307-308.

¹⁰ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.

¹¹ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-4.

¹² BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.5.

¹³ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.5-6.

Cumhuriyet adliyesi, gerçekleştirilen reformlarla sınırlı kalmamış; çağdaş bir yargı teşkilatı oluşturma hedefi doğrultusunda sürekli bir gelişim süreci içinde olmuştur. Bu kapsamda, Adliye Vekâleti bünyesinde oluşturulan uzman komisyonlar aracılığıyla mahkemelerin işleyişi istatistikî veriler ışığında incelenmiş; İtalya, Fransa ve Almanya gibi ülkelerin yargı teşkilatlarıyla mukayeseli analizler yapılmıştır. Hazırlanan kanun tasarıları, hukuk çevrelerinin ve kamuoyunun değerlendirmesine sunulmuş; geniş katılımlı ve demokratik bir metodoloji izlenerek mahkemeler teşkilatına ilişkin kanun taslaklarının nihai şekli belirlenmiştir¹⁴.

Adli teşkilatın yeniden inşası sürecinde Cumhuriyet yönetimi, yargı alanına ilişkin düzenlemeleri sistematik bir plan ve süreklilik çerçevesinde hayata geçirmiştir. Bu bağlamda, teşkilata ilişkin kanunlar kronolojik sırayla aşağıdaki şekilde kabul edilmiştir:

a. 1920 tarih ve 4 sayılı Kanun: Sivas'ta hukuk, ceza ve istida dairelerinden oluşan geçici bir temyiz heyetinin teşkili.

b. 30 Nisan 1921 tarih ve 113 sayılı Kanun: Kazalarda bidayet mahkemesi görev ve yetkisine sahip münferit hâkimliklerin kurulması; il ve sancaklarda bir başkan ve iki üyeden oluşan istinaf mahkemelerinin oluşturulması.

1. 30 Nisan 1921 tarih ve 177 sayılı Kanun: İstinaf heyetlerinin ilgası.
2. 1 Kasım 1923 tarih ve 607 sayılı Adli Yetki Kanunu: Adli yetkilerin belirlenmesi.
3. 14 Kasım 1923 tarih ve 371 sayılı Kanun: Temyiz Heyeti merkezinin teşkili ve teşkilatın nakli.
4. 22 Şubat 1924 tarih ve 1444 sayılı Kanun: Hâkimliğe ilişkin eğitim esaslarının belirlenmesi.
5. 8 Nisan 1924 tarih ve 461 sayılı Kanun: Hâkimlerin resmî kıyafetlerinin düzenlenmesi.
6. 8 Nisan 1924 tarih ve 469 sayılı Kanun: Şer'îye mahkemelerinin ilgası.
7. 3 Mart 1926 tarih ve 766 sayılı Hâkimler Kanunu: Hâkimlerin hukukî statüsünün düzenlenmesi.
8. 30 Aralık 1926 tarih ve 952 sayılı Kanun: Ağır ceza mahkemelerinin bir başkan ve iki üyeden oluşmasının düzenlenmesi.
9. 27 Mayıs 1926 tarih ve 834 sayılı Kanun: Temyiz teşkilatının genişletilmesi.
- 10.2 Mart 1927 tarih ve 980 sayılı Kanun: İcra teşkilatının yeniden düzenlenmesi.
- 11.4 Mart 1927 tarih ve 981 sayılı Kanun: Kazalarda münferit hâkimli ceza ve hukuk mahkemelerinin kurulabilmesinin mümkün kılınması.
- 12.5 Mart 1927 tarih ve 982 sayılı Kanun: Stajyer hâkimliğe ilişkin esasların belirlenmesi.
- 13.11 Nisan 1928 tarih ve 1921 sayılı Kanun: Temyiz Mahkemesi teşkilatının yeniden düzenlenmesi.
- 14.17 Haziran 1931 tarih ve 1824 sayılı Kanun: Süvari mübaşirliği teşkilatının oluşturulması.
- 15.28 Haziran 1932 tarih ve 2014 sayılı Kanun: Temyiz teşkilatının genişletilmesi.
- 16.28 Haziran 1932 tarih ve 2024 sayılı Kanun: 3 Mart 1926 tarihli ve 766 sayılı Hâkimler Kanunu'na ilaveler yapılması¹⁵.

1.3. Bilimsel Neşriyat

Cumhuriyet adliyesi, yalnızca mevzuatı ve teşkilat yapısını köklü biçimde dönüştürmekle sınırlı kalmamış; bu mevzuatı uygulayacak olan adliye mensuplarında çağdaş bir hukuk

¹⁴ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.5.

¹⁵ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-7.

zihniyetinin yerleşmesine de stratejik önem atfetmiştir. Bu doğrultuda yürütülen faaliyetler, bir yandan hukukî eğitim merkezlerinin kurulması, diğer yandan bilimsel yayınların sistematik bir şekilde yaygınlaştırılması yoluyla sürdürülmüştür. Ayrıca kanunların uygulanmasına dair ortak bir hukukî anlayış geliştirmek amacıyla belirli aralıklarla istişare heyetleri toplanmış ve konferanslar düzenlenmiştir. Adliye Vekâleti tarafından yürütülen bilimsel yayın faaliyeti iki temel eksende şekillenmiştir. Bir yandan kanunların dayandığı teorik prensipleri açıklayan temel hukuk eserleri, diğer yandan uygulamaya dönük faydalar sağlayan şerhler ve doktrinel incelemeler, alanlarında uzman hukukçular tarafından tercüme edilerek yayımlanmıştır. Özel hukuk ve kamu hukuku alanlarına ilişkin bu eserler, mahkemelere dağıtılarak her adli birimde nitelikli bir hukuk kütüphanesinin oluşturulması hedeflenmiştir. Adliye Vekâleti tarafından yayımlanan bu eserlerin envanteri ayrıca hazırlanmıştır¹⁶.

1.4. Adli Kıyafet Reformu

Hukuk tekniği açısından modern mevzuatla ve çağdaş bir anlayışla donatılmış olan adliye mensuplarının farklı renk ve biçimlerdeki kıyafetleri, gerçekleştirilen bu esaslı reformlarla belirgin bir çelişki oluşturmaktaydı. Yargı heyetinin üstlendiği makam ve verdiği kararlarla uyumlu bir saygınlık yansıtması gerekirken, mevcut kıyafet düzeni bu beklentiyi karşılamaktan uzak bir görünüm sergilemekteydi. Cumhuriyet adliyesi, bu durumun devamını kabul etmemiştir. Bu çerçevede çeşitli Avrupa devletlerindeki yargı kıyafetleri incelenmiş ve yapılan karşılaştırmalar neticesinde 8 Nisan 1924 tarihli ve 461 sayılı kanunla yeni bir hâkim kıyafeti kabul edilmiştir. Böylece Cumhuriyet hâkimlerine hem görevlerinin ciddiyetiyle hem de Cumhuriyet rejiminin otoritesiyle uyumlu bir resmî kıyafete geçilmiştir¹⁷.

1.5. Kadın Hâkimler

İslâm hukukuna göre erkeğin iradesine bağlı olarak devam edebilen aile birliği anlayışına karşılık, Türk Medenî Kanunu ile kadına aile ve toplum hayatı içinde mümtaz bir mevki tanınmıştır. Yeni yaklaşım medeni hukuk alanındaki düzenlemeler çerçevesinde ayrıca ve etraflı biçimde ele alınmıştır. Bununla birlikte Cumhuriyet adliyesi bakımından aynı derecede ehemmiyet arz eden bir diğer gelişme, kadınların hâkimlik makamına kadar yükselmiş olmalarıdır. Cumhuriyet devrinde, medeni hukuk sahasında erkekle eşit statüye kavuşan kadınlara, yalnızca şahsî haklarını kullanma imkânı tanınmakla kalınmamış; aynı zamanda toplumun hukuk düzenini tesis eden yargı mekanizması içinde aktif rol üstlenmeleri sağlanmıştır. Bu suretle kadınlara, kendi şeref ve haysiyetlerini olduğu kadar erkeklerin ve toplumun genel hürriyetini korumak; verecekleri hükümlerle içtimaî nizamı, aile hayatını ve kamu düzenini şekillendirmek gibi son derece mühim vazifeler tevdi edilmiştir¹⁸.

Cumhuriyet adliyesinde, 1923-1933 döneminde on üç kadın bilfiil hâkimlik görevinde bulunmuştur. Ceza, hukuk, ticaret ve sulh mahkemelerinde görev alan kadın hâkimler ile müdde-i umumilik vazifesinde bulunanlar, inkılâbın kendilerine tanıdığı yeni görevlerini liyakatle temsil etmişlerdir. Sayıları sınırlı olmakla birlikte, Adliye Vekâleti'nin çeşitli dairelerinde idarî görevlerde istihdam edilen kadınların çalışmalarından da olumlu neticeler elde edilmiştir. Kadınların hukuk ilimlerine gösterdikleri ilgi de dikkat çekici bir gelişme olarak öne çıkmıştır. Bu dönemde Ankara Hukuk Fakültesi'nde 66, İstanbul Üniversitesi'nde ise 11 olmak üzere toplam 77 kadın hukuk tahsili görmekteydi. 1933'e gelene kadar 14'ü Ankara Hukuk Fakültesi'nden ve 1'i İstanbul Üniversitesi'nden olmak üzere 15 kadın hukuk fakültesi mezuniyet diploması almaya hak kazanmıştı¹⁹.

¹⁶ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-9.

¹⁷ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-9.

¹⁸ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-10.

¹⁹ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-10.

2. Ceza Hukuku Reformu

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde yürürlükte olan ceza mevzuatı, 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu'ndan iktibas edilerek 1858 yılında kabul edilen Ceza Kanunu'ndan oluşmaktaydı²⁰. İktibas edilen kanun; yarım asrı aşkın bir süre boyunca yapılan çok sayıda tadilat sonucunda özgün yapısını büyük ölçüde kaybetmiş ve tutarlılığı ciddi şekilde zedelenmişti. Zaman içinde eklenen mükerrer düzenlemeler ve birbiriyle çelişen hükümler, kanunun sistematik bütünlüğünü önemli ölçüde tahrip etmiştir. Ceza kanununun temel karakteristiği, otoriter rejimi muhafaza etmeye yönelik yaptırımları merkeze alması, buna karşılık kamu hukuku ilkeleri ve devlet menfaatlerine ilişkin düzenlemelere ya yetersiz yer vermesi ya da bu konuları tamamen ihmal etmesi olmuştur²¹.

Kanunun ihtiva ettiği temel prensipler, ceza türlerinin tasnifi ve cezalandırma teorisi, XIX. yüzyıl ceza hukuku paradigmasının geride bıraktığı klasik yaklaşımlara dayanmaktaydı²². Modern ceza hukuku biliminin geliştirdiği suçun sosyal temelleri, failin kişiliği, cezanın ıslah edici işlevi ve toplumsal yeniden entegrasyon gibi temel ilkeler, mevcut düzenlemede yeterince yer bulmamıştır. Bu nedenle kanun ne bireylerin temel hak ve özgürlüklerini etkin biçimde koruyabilecek ne de devletin meşru güvenlik ve kamu düzeni ihtiyaçlarını karşılayabilecek nitelikte görülmüştür²³.

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte gerçekleştirilen köklü siyasal, toplumsal ve hukukî dönüşümler, ceza hukuku alanında da kapsamlı bir reform ihtiyacını zorunlu kılmıştır. Saltanat ve mutlakiyet dönemlerinin ihtiyaçlarına göre şekillenmiş olan mevcut ceza mevzuatı, modern, demokratik ve laik bir Cumhuriyet düzeninin gerektirdiği hukukî standartları karşılamaktan uzak bulunmaktaydı. Reform sürecinde, İtalyan Ceza Kanunu model olarak alınmış; ancak bu kanunun mekanik bir şekilde tercüme edilmesi yerine, Türkiye'nin özgül toplumsal yapısı, kültürel değerleri ve hukukî ihtiyaçları dikkate alınarak özgün bir metin oluşturulması yolu benimsenmiştir. Uzman hukukçulardan oluşan bilimsel bir komisyon tarafından hazırlanan Türk Ceza Kanunu tasarısı, 1 Mart 1926 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilmiş ve 1 Temmuz 1926 tarihinde yürürlüğe girmiştir²⁴.

Yeni Ceza Kanunu'nun yürürlüğe girmesini takiben, Türkiye'nin taraf olduğu milletlerarası antlaşmalardan kaynaklanan yükümlülüklerin yerine getirilmesi amacıyla bir dizi düzenleme yapılmıştır. Bu kapsamda, Lozan Barış Antlaşması'nın 100. maddesinin beşinci fıkrası uyarınca Türkiye'nin katılmayı taahhüt ettiği kadın ve çocuk ticaretinin önlenmesine ilişkin çeşitli tarihli milletlerarası sözleşmeler ile 20 Nisan 1926 tarihinde Cenevre'de imzalanan sahte para üretiminin engellenmesine dair milletlerarası anlaşma hükümleri, ulusal ceza mevzuatına entegre edilmiştir. Bununla birlikte, kanunun altı yıllık uygulama süreci boyunca tespit edilen bazı norm boşlukları, hüküm çatışmaları ve pratik ihtiyaçlar, mevzuatın güncellenmesini gerekli kılmıştır. Bu çerçevede, hem milletlerarası hukuk normlarına uyumu sağlamak hem de yerli tatbikat tecrübesinden elde edilen verileri değerlendirmek üzere, seksen dört maddelik kapsamlı bir tadilat kanunu hazırlanmıştır. Söz konusu kanun tasarısı Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilmiş ve böylece Türk Ceza Kanunu hem küresel

²⁰ Suha Oğuz Baytimur, "XIX. Yüzyıl İslahatları", *Osmanlı Tarihi 2*, (Ed. Selim Hilmi Özkan), İdeal Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2019, s.384.

²¹ *BCA*, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-12.

²² Suha Oğuz Baytimur, "976 Numaralı Mühimme-i Mektum Defterinin İncelenmesi ve Değerlendirilmesi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/ Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı, (Aralık 2021), 147.

²³ *BCA*, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-12.

²⁴ *BCA*, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-12.

hukuk standartlarıyla uyumlu hem de ulusal uygulama ihtiyaçlarına cevap verebilir bir düzenleme olarak yürürlüğe girmiştir²⁵.

3. Matbuat Kanunu

Basının temel işlevi, ülkenin ihtiyaçlarını doğru biçimde tespit ederek bu ihtiyaçlar etrafında kamuoyunu temsil etmek ve aydınlatmak olarak tanımlanmıştır. Modern devletlerin sosyal ve siyasal yaşamında basının oynadığı rolün gücü ve etkisi, Cumhuriyet dönemine gelindiğinde tarihi süreç içinde görülmemiş bir düzeye ulaşmıştır. Bu açıdan basın, ülkenin gereksinimleriyle örtüşmeyen uygulamaları düzeltebilecek, iktidarın kamu yararı ve genel menfaatler doğrultusunda kullanılmasını sağlayabilecek en etkili mekanizmalardan biri olarak değerlendirilmiştir²⁶.

Türkiye’de yürürlükte bulunan 26 Temmuz 1909 tarihli Matbuat Kanunu, kabul edildiği dönemin idarî ve siyasal koşullarına göre düzenlenmiş olup, Cumhuriyet idaresinin ve gerçekleştirilen inkılâpların ortaya çıkardığı yeni gereksinimleri karşılamakta yetersiz kalmıştır. Bu kanunun, ülke güvenliği açısından sıkı yaptırımlara tabi tutulması gereken bazı fiilleri yasal düzenleme kapsamı dışında bıraktığı tespit edilmiş; dolayısıyla Cumhuriyet rejiminin normatif ihtiyaçlarını karşılayamadığı açıkça görülmüştür. Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nun da vurguladığı üzere, basına kanun çerçevesinde özgürlük tanınması kadar, bu özgürlüğün yetki ve sorumluluk ilkeleriyle sınırlandırılması da zorunlu görülmüştür. Basının kendisinden beklenen yüksek işlevleri layıkıyla yerine getirebilmesi, ancak yetki ve sorumluluk alanlarını açık biçimde belirleyen bir hukukî düzenlemenin varlığına bağlı bulunmuştur. Bu ihtiyaçtan hareketle hazırlanan ve basın için gerekli hukukî güvenceleri ve yaptırımları içeren Matbuat Kanunu tasarısı, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilerek 25 Temmuz 1931 tarihinde yürürlüğe girmiştir²⁷.

4. Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, 1879 yılında Fransız Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu’ndan iktibas edilerek kabul edilen ve zaman içerisinde çok sayıda tadilata tabi tutulan Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu hem eskimiş yapısı hem de Türkiye Cumhuriyeti’nin dayandığı temel prensipler ile uyumsuzluğu nedeniyle işlevselliğini yitirmiştir. Özellikle yeni kabul edilen adli mevzuatla ve bilhassa Türk Ceza Kanunu ile normatif uyum sağlayamaması, bu alanda köklü bir yeniden düzenlemeyi zorunlu kılmıştır. Gereklilikler doğrultusunda uzman hukukçulardan oluşan bir komisyon tarafından, Avrupa devletleri arasında en gelişmiş örneklerden biri olarak kabul edilen Alman Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu model olarak alınmış; ülkenin özgül ihtiyaçları ve hukukî özellikleri dikkate alınarak yeni bir kanun tasarısı hazırlanmıştır. Söz konusu tasarısı, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilerek 4 Nisan 1929 tarihinde yürürlüğe girmiştir²⁸.

Yeni Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu’nda esas olarak takip edilen amaç, kovuşturma ve savunma hakları arasında dengeyi korumak, adalet prensiplerini ihlal etmemek kaydıyla davaların mümkün olan en hızlı ve basit usullerle görülmesini sağlamak olmuştur. Bununla birlikte, hukuk otoritesinin haksızlığa karşı etkinliğini artırmak ve güçlendirmek de kanunun temel hedefleri arasında yer almıştır. Ayrıca Türk inkılâbının önemli unsurlarından biri olan dil devrimi de göz önünde bulundurularak, klasik hukuk üslubu ve terminolojisi mümkün olduğunca terk edilmiş; Türkçe hukuk terimleri ve sade bir anlatım tarzı benimsenmiştir. Bu yaklaşım, hukukun anlaşılabilirliğini artırma ve toplumsal erişilebilirliğini genişletme amacına

²⁵ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-12.

²⁶ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-13.

²⁷ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-13.

²⁸ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-14.

hizmet etmiştir. 4 Nisan 1929 tarihinden itibaren yürürlükte bulunan Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu, mahkemeler tarafından genel olarak başarıyla tatbik edilmiştir. Ancak uygulamanın ilk aşamalarında karşılaşılan bazı pratik zorlukların giderilmesi ve kanunun daha etkin biçimde uygulanabilmesi amacıyla, elli maddeden oluşan bir tadilat kanunu tasarısı hazırlanarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunulmuştur²⁹.

Yapılan değişikliklerle mahiyetleri gereği süratle incelenmesi gereken suçüstü hallerinde Cumhuriyet savcılarının yetkileri genişletilmiştir. Olay mahallinde Cumhuriyet savcıları tarafından yapılan soruşturmanın, ön soruşturma aşamasında tekrar edilmemesi prensibi kabul edilmiş; fiilen var olmayan sorgu hâkimliği teşkilatı da kaldırılmıştır. Böylece ön soruşturmaya gerek görülmeyen durumlarda Cumhuriyet savcılarının, hazırlık soruşturmasını içeren dosyayı bir iddianame ile doğrudan yetkili mahkemeye göndererek kamu davasını açabilmeleri imkânı sağlanmıştır. Bu usulün kabulüyle, yargılamanın hızlandırılması açısından önemli bir kazanım elde edilmesi hedeflenmiştir. Sorgu hâkimliği adı altında bağımsız bir kurumun fiilen mevcut olmaması nedeniyle, bu düzenlemenin adli teşkilat açısından temel bir değişikliğe yol açmadığı özellikle vurgulanmıştır. Yapılan diğer değişiklikler ise tamamen uygulama odaklı olup, kanunun temel prensiplerinin korunmasına ve tadilatın tali nitelikte kalmasına azami özen gösterilmiştir³⁰.

5. Ceza Hukuku Alanında Tamamlayıcı Düzenlemeler

5.1. Adli Sicil Kanunu Tasarısı

Ülkenin kamu düzeninin korunması, toplum için tehdit oluşturan bireylerin tanınmasına ve bu kişilerin faaliyetlerinin sürekli gözetim altında tutulmasına bağlı görülmüştür. Coğrafi sınırları geniş olan ülkede, suç işlemeyi alışkanlık haline getirmiş ve müteaddit mahkeme kararlarıyla suçluluğu sabit olan bazı kişilerin sabıka kayıtları, buldukları bölgelerin dışında çoğu zaman bilinmemekteydi. Bu durum, suçluların kimliklerini ve geçmiş suç kayıtlarını gizleyerek farklı coğrafyalarda faaliyet göstermelerine imkân tanımaktaydı³¹.

Toplumun modern maddi yapısı içerisinde, suçluların geçmişlerini saklamak için çeşitli hile ve yöntemler kullandıkları dikkate alındığında, kamu güvenliğinin sağlanabilmesi için sistematik bir adli sicil mekanizmasının kurulması zorunluluk arz etmiştir. Bu nedenle, adli sicil kanununun kabul edilerek ülke genelinde titizlikle uygulanmasından başka alternatif bulunmadığı değerlendirilmiştir. Büyük ve acil bir ihtiyacı karşılamak üzere hazırlanan Adli Sicil Kanunu Tasarısı, bu gerekçelerle Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunulmuştur³².

5.2. Cumhuriyet Rejimini Koruma Kanunu Tasarısı

Olağan koşullara yönelik mevzuatın yetersiz kaldığı bazı istisnai durumlarda uygulanmak üzere, Cumhuriyet rejimini korumaya yönelik özel bir kanun tasarısı hazırlanarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunulmuştur. Ülkenin yakın tarihteki deneyimleri göz önünde bulundurularak, devletin siyasal yapısına, toplumun yerleşmiş manevî kurumlarına ve hukukî esaslara yönelik hareketlerin süratle bastırılabilmesi için böyle bir düzenlemeye ihtiyaç duyulmuştur. Bu kanunun kapsamına giren fiillere ilişkin davaların soruşturma ve yargılama yetkisi, açıkça taşıdıkları önem nedeniyle sınırlı sayıdaki belirli merkezlere tevdi edilmiştir. Tasarının çerçevesine giren suçlara bakmakla görevli mahkemeler, temel hukukî güvenceler saklı tutulmak kaydıyla, bazı usulü bağlardan muaf tutulmuş ve geniş yetkilerle donatılmıştır.

²⁹ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-14.

³⁰ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-14.

³¹ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-15.

³² BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-16.

Böylece, Cumhuriyet rejimini tehdit eden hareketlere karşı hızlı ve etkili bir yargısal mekanizmanın tesis edilmesi hedeflenmiştir³³.

5.3. Seferberlikte Askerî Şahısların Tabi Olacakları Kanun Tasarısı

Vatan savunması için seferberlik halinde silah altına alınan askerî personelin geride bıraktıkları ailelerinin ve malvarlıklarının korunması hem hukukî hem de sosyal açıdan bir zorunluluk olarak değerlendirilmiştir. Cepheye sevk edilen kişilerin aile bireylerinin ve ekonomik varlıklarının özel hükümlere bağlanarak güvence altına alınması, askerî ve millî dayanışmanın güçlendirilmesi bakımından büyük önem taşımıştır. Bu amaçla hukuk ve ceza işleri müdürlüklerinin katılımıyla hazırlanan kanun tasarısı, askerî personelin seferberlik süresince tabi olacakları özel hükümleri belirlemek üzere düzenlenmiş ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin inceleme ve onayına sunulmuştur³⁴.

5.4. Ceza Mahkemeleri Kalem İşlemlerine Dair Talimatname

Mahkemelerin sağlıklı ve etkin biçimde işleyebilmesi, yalnızca hâkimlerin ve savcılarının meslekî yeterliliğine değil, aynı zamanda bu faaliyetleri destekleyen idari ve teknik mekanizmaların düzenli işlemesine de bağlı bulunmaktaydı. Bu mekanizmaların başında yazı işleri hizmetleri gelmekteydi. Defterlerin tekdüze biçimde tutulması ve kayıtların muntazam olması, yazı işleri hizmetlerinin temelini oluşturmaktaydı. Kayıt sistemine güven duyulmayan, dosya ve evrak düzeninden yoksun bir yazı işleri birimine sahip mahkemelerde, hâkimler ne kadar ehil olurlarsa olsunlar, adaletin gereği gibi yerine getirilmesi mümkün görülmemiştir³⁵.

Usul kanunlarının dava, soruşturma ve duruşmaya ilişkin hükümleri hâkimler ve Cumhuriyet savcıları tarafından tatbik edilmekteydi. Ancak bu işlemlerin kayda geçirilmesi ve her türlü riskten korunacak şekilde muhafazası görevi, yazı işleri teşkilatına verilmişti. Yapılan denetimler sonucunda, bir mahkemenin yazı işleri uygulamaları ile aynı yerdeki başka bir mahkemenin uygulamaları arasında ciddi farklılıklar bulunduğu tespit edilmiştir. Bir mahkemede düzenlenen celp, zorla getirme, tutuklama ve ilan belgelerinin şekil ve içeriği, diğer mahkemelerdekilerle uyum göstermemekte; tutulması gereken defterlerin türü ve sayısı dahi mahkemeden mahkemeye değişmekteydi³⁶.

Ceza adaleti açısından kabul edilemez görülen bu dağınık ve düzensiz uygulamalara son vermek amacıyla, Cumhuriyet savcılıklarına ve diğer adliye birimlerine yönelik detaylı bir talimatname hazırlanmıştır. Bu talimatname ile yazı işlerinde tekdüzelik sağlanmış; kayıt ve dosya işlemlerinden başlayarak Cumhuriyet savcılıkları, sorgu daireleri ve mahkemelerin uygulamalarına kadar uzanan geniş bir düzenleme alanı oluşturulmuştur. Ayrıca Ceza Mahkemeleri Usulü Kanunu'nun uygulanmasında sıkça karşılaşılan güçlükler açıklanmış ve yasal belge örneklerine yer verilerek uygulamada birlik ve düzenin sağlanması amaçlanmıştır³⁷.

6. Hapishaneler

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ceza adaletinin yeniden yapılandırılması sürecinde hapishaneler meselesi, özel bir önem arz etmiştir. Hapishaneler idaresi, başlangıçta Dahiliye Vekâleti'ne bağlı bulunmakta iken, cezaların uygulanması ve infazının esasen adli bir görev olduğu hususu ceza hukuku çevrelerince genel kabul gördüğünden, 1929 yılında hapishaneler idaresi Adliye Vekâleti'ne devredilmiştir. Bu düzenlemeyle medeni ve uygar devletlerde olduğu gibi ceza infazının adli bir fonksiyon olarak ele alınması sağlanmış; ceza alanında hem toplum

³³ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-17.

³⁴ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-17.

³⁵ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-18.

³⁶ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-18.

³⁷ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-18.

hem de hükümlüler açısından faydalı sonuçlar doğurabilecek önemli bir reform gerçekleştirilmiştir³⁸.

Hapishanelerin Adliye Vekâleti'ne devrinden itibaren, bu kurumların gerçek birer ıslah müessesesi haline getirilmesi amacıyla yoğun bir teşkilatlanma ve faaliyet süreci başlatılmıştır. Avrupa devletlerinin hapishane teşkilatları ve nizamnameleri incelenmiş; özellikle çağdaş ve bilimsel esasları içeren İtalya Hapishaneleri Nizamnamesi model alınarak bir Hapishaneler Nizamnamesi Tasarısı hazırlanmıştır. Söz konusu nizamname, bir program dahilinde ülke genelinde kademeli olarak uygulanmak üzere tasarlanmış; böylece hem idare hem de teşkilat bakımından Türk hapishanelerinin çağdaş ceza kurumları seviyesine çıkarılması hedeflenmiştir³⁹. Bu sistem dahilinde hapishanelere giren hükümlülerin çalıştırılarak ahlaki bakımdan ıslah edilmeleri ve kendilerine bir meslek öğretilmesi imkânı sağlanmıştır.

Hapishane ve tutukevlerinin idaresine dair 26 Haziran 1930 tarihli ve 1721 sayılı Kanun yayımlanmıştır. Bu kanun, hapishaneler idaresinin ıslahı yolunda önemli yenilikler getirmiştir. Daha önce hapishane müdürlerinin yerel idarelerce atanması, çeşitli sorunlar doğurmaktaydı. Yeni düzenleme ile hapishane müdürleri ve diğer görevlilerin atama yetkisi Adliye Vekâleti'ne verilmiş; böylece özellikle büyük ve önemli hapishanelerin başına ehliyet ve liyakat sahibi memurların getirilmesi mümkün hale gelmiştir⁴⁰.

Hapishanelerde bulunan hasta ve tüberkülozlu hükümlülerin kapalı, nemli ve sağlıksız mekânlarda tutulmalarının ciddi sakıncalar doğurduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle, söz konusu hükümlülerin sağlık koşullarının iyileştirilmesi ve muhtemel ölümlerin önlenmesi amacıyla çeşitli tedbirler düşünülmüştür. Diğer medeni ülkelerde uygulanan yöntemler örnek alınarak, açık cezaevi tesis edilmesi uygun görülmüş; bu maksatla Marmara Havzası'nda yer alan ve elverişli şartlara sahip İmrâlı Adası'nın hapishaneler idaresine tahsisi için girişimlerde bulunulmuştur. Ayrıca, toprak ve ada imkânları sınırlı olan, buna karşılık ceza infazından ıslah bakımından yeterli sonuç alamayan devletlerdeki uygulamalardan hareketle, hükümlülere tarımsal faaliyetler yaptırılması ve koloni tipi ceza kurumlarının oluşturulması düşünülmüş; bu alanda çeşitli incelemeler yapılmıştır⁴¹.

Hapishanelerdeki olumsuz koşullara son verilmesi ve çağdaş ceza infaz anlayışına uygun yeni hapishanelerin inşa edilmesi amacıyla bir milyon liralık ödenek ayrılmıştır. Ceza infazı ve hapishane teşkilatı alanında ileri bir seviyede bulunan İtalya'dan modern hapishane planları getirilmiş; bu planlar doğrultusunda yeni hapishanelerin inşasına başlanması kararlaştırılmıştır. Yirmi yaşından küçük genç hükümlülerin, hapishane ortamında sağlık ve ahlak bakımından olumsuz etkilenmelerini önlemek amacıyla, bu kişilerin fabrikalarda çalıştırılması uygun görülmüş; bu hususta İktisat Vekâleti nezdinde gerekli girişimlerde bulunulmuştur. Bu dönemde Ankara Cebeci'de yeni bir hapishane inşa edilmiş; söz konusu hapishane bünyesinde bir matbaa, dizgi atölyesi ve cilt atölyesi kurulmuştur. Matbaada her türlü kitap basımı ve ciltleme işleri yapılmış; bu faaliyetler, dışarıdan getirilen uzman bir matbaa ustasının gözetiminde hükümlüler tarafından yürütülmüştür. Hapishanede matbaacılık, dizgicilik ve ciltçilik öğrenen bazı hükümlüler, cezalarını tamamladıktan sonra Ankara'daki çeşitli matbaalarda daimî işlere yerleştirilmiş ve geçimlerini onurlu bir şekilde sağlar hale gelmişlerdir⁴².

Islah yurtlarının tesisi amacıyla hapishanelere döner sermaye tahsis edilmiş; bu sermaye ile bazı hapishanelerde imalathaneler kurulmuş ve hükümlülerin üretim faaliyetlerine katılması sağlanmıştır. Yozgat'ta yeni bir hapishane inşa edilmiş, eksik kalan kısımlarının

³⁸ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-20.

³⁹ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-20.

⁴⁰ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-21.

⁴¹ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-21.

⁴² BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-22.

tamamlanmasına yönelik çalışmalar sürdürülmüştür. Akşehir’de de yeni bir hapishanenin inşasına başlanmış ve tamamlanma aşamasına getirilmiştir. Hapishanelerdeki aşırı doluluk nedeniyle, malzeme, yatak, iaşe ve havalandırma gibi temel ihtiyaçların karşılanmasında güçlükler yaşandığı tespit edilmiştir. Bu nedenle, büyük ve uygun yapıların hapishaneye dönüştürülmesi için gerekli idarî işlemler başlatılmış; tamir ve tadilatların yapılması hususunda Maliye Vekâleti’ne müracaat edilmiştir. Tokat’ta bulunan ve vakıflara ait bir hanın hapishane olarak kullanılması uygun görülmüş; söz konusu yapının satın alınması için Bakanlar Kurulu kararı alınmıştır. Edirne’de ise tek parça kâgir büyük bir kışlanın hapishaneye dönüştürülmesine karar verilmiş; müteahhit ihalesi yapılmış ve inşaat faaliyetleri devam etmiştir⁴³.

7. Hukuk Eğitimi

7.1. Ankara Hukuk Fakültesi

Ankara’da bir hukuk mektebi açılması meselesi, Cumhuriyet’in ilanının ardından bu kez Adliye Vekili Mahmut Esat Bey tarafından yeniden gündeme getirilmiştir. Cumhuriyet’in gerçekleştirmeyi hedeflediği adli inkılâbın hazırlık sürecini yürüten Mahmut Esat Bey, söz konusu dönüşümün ancak Batı hukuk esaslarına dayalı bir eğitim verecek modern bir fakültede yetiştirilecek hukukçular aracılığıyla sürdürülebileceği kanaatindeydi⁴⁴.

Hukuk devriminin teorik ve pratik temellerinin atıldığı, Medeni Kanun tasarısının nihai aşamaya geldiği süreçte, bu yeni normatif düzeni uygulayacak ve devrimin felsefesini içselleştirecek bir akademik kadronun yetiştirilmesi elzem bir hal almıştır. Bu ihtiyacın bir sonucu olarak, 5 Kasım 1925 tarihinde Ankara Hukuk Mektebi, bizzat Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından açılmıştır⁴⁵.

Adli inkılâbın kapsamı ve önemi, yalnızca yeni kanunların kabul edilmesiyle değil, bu kanunların dayandığı esaslara hakkıyla nüfuz edilerek doğru ve istikrarlı biçimde uygulanmasıyla ortaya konulabilirdi. Bu nedenle, yeni hukuk düzenini kavrayabilecek, çağdaş hukuk doktrinlerini içselleştirebilecek ve Cumhuriyet rejiminin temel ilkelerini benimsemiş bir yargı neslinin yetiştirilmesi zorunluluk arz etmiştir⁴⁶.

Cumhuriyet adliyesinin gelişimini sağlamak ve yürürlüğe konulan kanunların hızlı ve isabetli biçimde uygulanmasını temin etmek amacıyla, yeni hukuk esaslarına vakıf ve Cumhuriyet ideallerini taşıyan hukuk ve adliye mensupları yetiştirmek üzere 5 Kasım 1925 tarihinde Ankara Hukuk Fakültesi açılmıştır. Fakülte, Cumhuriyet’in adli reformlarının fikrî ve bilimsel temelini oluşturan önemli bir kurum olarak tasarlanmıştır. Bu çerçevede bir yandan Ankara Hukuk Fakültesi’nde çağdaş hukuk eğitimi verilmiş; diğer yandan ilim, yetenek ve liyakatleriyle öne çıkan bazı mezunların bilgi ve deneyimlerini artırmak üzere, bütçe imkânları dahilinde Avrupa’ya gönderilmeleri sağlanmıştır. Ankara Hukuk Fakültesi mezunları, adliye kadrolarına alınarak görev tevdi edilmiş ve bu suretle üniversite mezunu hâkimlerin sayısının artırılması hedeflenmiştir. Böylece Cumhuriyet adliyesinde meslekî yeterlilik ve bilimsel donanım esasına dayalı bir kadro yapısı oluşturulmaya çalışılmıştır⁴⁷.

Ankara Hukuk Fakültesi’nin açılışından itibaren mezun verdiği yıllara göre öğrenci sayıları aşağıdaki şekilde gerçekleşmiştir:

- 1928 yılı: 69 mezun verilmiş ve fakültenin toplam mezun sayısı 143’e ulaşmıştır.

⁴³ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-22.

⁴⁴ M. Serhan Yücel, “Ankara Adliye Hukuk Mektebi’nin İlk Yılı”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(26), 2016, s. 363.

⁴⁵ Üçok & Mumcu & Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 309.

⁴⁶ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-37.

⁴⁷ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-37.

- 1929 yılı: 24 mezun verilmiş, toplam mezun sayısı 167 olarak kaydedilmiştir.
- 1930 yılı: 56 mezun verilmiş ve toplam mezun sayısı 223 olmuştur.
- 1931 yılı: 28 mezun verilmiş, toplam mezun sayısı 251'e ulaşmıştır.
- 1932 yılı: 23 mezun verilmiş ve toplam sayı 274 olarak gerçekleşmiştir.
- 1933 yılı: 49 mezun verilmiş, toplam mezun sayısı 323'e yükselmiştir.

Beş yıllık süreçte Ankara Hukuk Fakültesi'nin toplam mezun sayısı 323'e ulaşmıştır⁴⁸.

8. Noterlik Düzenlemesi

Klasik Osmanlı hukuk düzeninde noterlik hizmetleri, ayrı ve müstakil bir meslek grubu tarafından değil, kadılar tarafından yerine getirilmekteydi. Kadılar, yargısal görevlerinin yanı sıra belge düzenleme, sözleşmeleri tasdik etme ve resmî kayıt işlemlerini yürütme gibi bugün noterlik kapsamında değerlendirilen işlevleri de üstlenmekteydi. 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlayan Tanzimat Dönemi ise Osmanlı hukuk tarihinde kapsamlı bir dönüşüm sürecine girmiştir. Osmanlı İmparatorluğu; toplumsal, siyasal ve ekonomik alanlarda karşı karşıya kaldığı krizleri aşmak ve uluslararası sistemde değişen dengelere uyum sağlamak amacıyla geniş çaplı bir kanunlaştırma hareketine girişmiştir. Söz konusu reform süreci yalnızca mevcut hukuk kurallarının yenilenmesiyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda modern anlamda kurumsal yapıların ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede savcılık, avukatlık ve noterlik gibi Batı hukuk sistemlerine özgü meslek ve kurumlar Osmanlı hukuk teşkilatına dâhil edilmiştir⁴⁹.

Noterlik hizmetlerinin yerine getirilmesi amacıyla, Osmanlı Devleti döneminde her vilayet merkezinde 1880 (H. 1295) yılında yürürlüğe konulan Sözleşme Yazıcılığı Nizamnamesi ile birer sözleşme yazıcılığı tesis edilmiştir. Ancak bu teşkilat, başlangıçta müstakil ve uzmanlaşmış bir meslek niteliğine sahip olmayıp, önemli merkezler listesine dahil edilmek suretiyle çoğu zaman hukuk eğitimi almamış mahkeme başkâtipleri tarafından ek bir görev olarak yürütülmüştür. Bu durum, noterlik hizmetlerinin profesyonel bir kimlik kazanmasını engellemiş ve hukukî güvenlik açısından ciddi sorunlar doğurmuştur⁵⁰.

15 Ekim 1927 tarihli Kanun ile sözleşme yazıcıları unvanı adli kâtip olarak değiştirilmiş; noterlik işlerinin taşıdığı hukukî ve sosyal önem göz önünde bulundurularak, bu görevi icra edecek kimselerde aranacak nitelikler ilk defa açık biçimde belirlenmiştir. Cumhuriyet döneminde noterlik kurumu, modern hukuk sistemlerinin benimsediği esaslar doğrultusunda yeniden yapılandırılmıştır. 29 Mart 1930 tarihli ve 1512 sayılı Kanun ile adli kâtip unvanı kaldırılarak, medeni milletlerce kabul edilen noter unvanı benimsenmiştir. Türk Medenî Kanunu, Borçlar Kanunu ile kara ve deniz ticaretine ilişkin kanunların yürürlüğe girmesinden sonra noterlik görevleri daha da önem kazanmış; bu durum, noterlik mesleğinde hukukî ehliyet ve tecrübe şartlarının sıkılaştırılmasını zorunlu kılmıştır⁵¹.

22 Nisan 1934 tarihli ve 2545 sayılı Kanun ile hukuk fakültesi mezunu olup en az beş yıl hâkimlik veya avukatlık yapmış olanların sınavsız olarak noterliğe atanabilmeleri kabul edilmiştir. Ayrıca 17 Mart 1930 tarihli ve 1568 sayılı Kanun ile noterlikte liyakat esasına ağırlık verilmiş; noterliğe atanacaklar arasında hâkimlikte daha uzun süre hizmet etmiş olanlara öncelik tanınması öngörülmüştür. Söz konusu dönemde mevcut 378 noterlik dairesinin 78'inde noter,

⁴⁸ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-37.

⁴⁹ Nevin Ünal Özkorkut, "Savcılık, Avukatlık ve Noterlik Kurumlarının Osmanlı Devleti'ne Girişi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 52(4), 2003, s. 149.

⁵⁰ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-34.

⁵¹ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-35.

69’unda bağımsız noter yardımcısı görev yapmış; gelir yetersizliği nedeniyle kalan 231 noterlik dairesinde ise noterlik işleri, düzenli bir meslek haline gelmeksizin mahkeme başkâtipleri tarafından yürütülmüştür. Cumhuriyet’in kuruluşundan sonra noterlerin 65’i hukuk fakültesi mezunlarından, 81’i ise sınavla yeterliliklerini ispat eden kişiler arasından seçilmiştir. Gelir seviyesi noterlik ve bağımsız noter yardımcılığı teşkiline elverişli olan merkezlerde noterlik görevleri, yalnızca hukuk eğitimi almış veya yeterliliğini sınavla belgeleyen kimselere tahsis edilmiştir⁵².

9. Avukatlık Kanunu

Osmanlı Devleti’nde modern anlamda avukatlık kurumu ortaya çıkmadan önce, bu işleve kısmen benzer görevleri arzuhalciler yerine getirmekteydi. Okuryazarlık oranının düşük olması, bireylerin talep ve şikâyetlerini resmî makamlara yazılı olarak iletmesini zorlaştırdığından, arzuhalciler önemli bir işlev üstlenmiştir. Ancak arzuhalcilik serbest bir faaliyet alanı değildi; bu işi yapabilmek için ocaktan yetişmek ve çavuşbaşından ruhsat almak zorunluydu. Dolayısıyla arzuhalcilik, devletin iznine ve denetimine tâbi bir meslek niteliği taşımaktaydı. Bunun yanı sıra, daha önce bazı savcılık işlevlerini de üstlendiği belirtilen muhızlılara, davaların taraflar adına takibi için vekâlet verilmeye başlanmıştır. Benzer şekilde kadılarla ticari ilişkiler dolayısıyla temas hâlinde olan mahalle bakkallarının da dava takibinde tercih edildiği görülmektedir. Tanzimat’ın ilanı ile birlikte başlayan hukukî yenilenme süreci, avukatlığın kurumsal bir meslek olarak Osmanlı hukuk sistemine dâhil edilmesine zemin hazırlamıştır. Nitekim 1861 tarihli *Usûl-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi*’nde vekâlete ilişkin düzenlemelere yer verilmiş; tarafların mahkemeye bizzat katılmaları veya geçerli bir vekâletname ile temsil edilmeleri gerektiği hükme bağlanmıştır⁵³.

Osmanlı Devleti’nde 1886 (H. 1292) yılına kadar mahkemelerde vekâlet eden kimseler için herhangi bir bilgi, ehliyet veya meslekî nitelik şartı aranmadığından, herkes serbestçe başkaları adına dava takip edebilmekteydi. Bu durum, dava vekilliğinin bir meslek disiplininden yoksun şekilde icra edilmesine ve adli hizmetlerin sağlıklı yürütülememesine yol açmaktaydı. 8 Aralık 1911 tarihli Dava Vekilleri Nizamnamesi ile dava vekilliği meslek hâline getirilmişse de bu düzenleme iş sahiplerinin haklarının hukuk ilmi ve esaslarına uygun biçimde savunulmasını temin edecek maddî ve manevî şartları yeterince gözetmemiştir. Bu sebeple, söz konusu müessesenin uygulamada beklenen faydayı sağlayamadığı görülmüştür. Cumhuriyet döneminde, savunma hakkının etkin biçimde kullanılabilmesi ve adaletin sağlıklı şekilde tecelli edebilmesi için avukatlık mesleğinin yeniden düzenlenmesi zorunlu hâle gelmiştir. Bu doğrultuda yapılacak düzenlemelerle, avukatlığın ilmî bilgiye, meslekî ehliyete ve etik esaslara dayanan çağdaş bir hukuk kurumu hâline getirilmesi hedeflenmiştir⁵⁴.

10. Hukuk İşleri

Türk tarihinin kaydetmediği ölçüde büyük bir askerî ve siyasî zaferin neticesi olan Lozan Barış Antlaşması ile, Türkiye Cumhuriyeti’nin adli istiklâli milletlerarası hukuk alanında kesin biçimde tasdik edilmiştir. Lozan Antlaşması’nın sekizinci maddesi uyarınca, devletin egemenlik hakları ve kamu hukuku ilkeleriyle bağdaşmayan kapitülasyonlar hiçbir kayıt ve şarta bağlı olmaksızın kaldırılmış; böylece Türk adliyesinin bağımsızlığı hukuken güvence altına alınmıştır. Kapitülasyonların ilgası ile Türk milletine milletlerarası sahada tam bir hukukî eşitlik tanınmış, Türk adliyesinin kudret ve ehliyeti esas alınarak adli istiklâl, millî iradeye emanet edilmiştir. Ancak bu istiklâlin hakkıyla kullanılabilmesi, dinî esaslara dayanan ve çağın ihtiyaçlarına cevap veremeyen eski kanunların yerine, hukuk ilminin çağdaş teori ve prensiplerine uygun yeni

⁵² BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-35.

⁵³ Özkorkut, “Savcılık, Avukatlık ve Noterlik Kurumlarının Osmanlı Devleti’ne Girişi”, s. 150-151.

⁵⁴ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-36.

kanunların yapılmasını ve bu kanunları uygulayabilecek nitelikte bir adli teşkilâtın kurulmasını zorunlu kılmıştır. Bu görev, Cumhuriyet adliyesinin en mühim vazifelerinden biri olarak görülmüştür. Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girmesinden kısa bir süre sonra Adliye Vekâleti, hukuk ilminin son nazariyelerine uygun biçimde, medenî, içtimaî ve iktisadî hayatı düzenleyecek yeni kanunları mevzuata dâhil etmek üzere kapsamlı bir adli ıslahat hareketine girişmiştir. Bu çerçevede Medenî Kanun, Borçlar Kanunu, Ticaret Kanunu, Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu ile İcra ve İflâs Kanunları hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur⁵⁵.

10.1. Türk Medenî Kanunu

Mustafa Kemal Paşa, 5 Kasım 1925 tarihinde Ankara Hukuk Fakültesi'nin açılışında yaptığı konuşmada, din temeline dayanan yüzyıllık bir siyasal birlik anlayışı yerine, ulus temeline dayalı yeni bir siyasal ve toplumsal anlayışın benimsenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Mustafa Kemal'e göre bir ulusun uluslararası toplum içinde varlığını sürdürebilmesi ve her alanda ilerleme kaydedebilmesi, medeni toplumların ulaştığı çağdaş uygarlık düzeyine erişmesiyle mümkündür. Bu çerçevede modernleşme, yalnızca teknik bir gelişme süreci değil, aynı zamanda zihniyet ve kurumlar düzeyinde köklü bir dönüşümü ifade etmektedir. Değişen ve gelişen dünya karşısında durağan kalmak, özellikle Doğu toplumları ve devletleri açısından Batılı devletler karşısında siyasal, ekonomik ve hukuki alanlarda geri kalmak anlamına gelmektedir⁵⁶.

1926 yılına kadar Türkiye'de, hususî hukuk ilişkilerinin tümünü kapsayan müdevven bir medeni kanun mevcut değildi. 1876 (1293) yılında hazırlanan Mecelle, yalnızca borçlar ve muamelâta ilişkin hükümleri ihtiva etmekte; aile, miras ve şahsî hukuk alanlarında ise dinî esaslara dayalı düzenlemeler yürürlükte kalmaktaydı. Bu yapı, hususî, içtimaî ve iktisadî ilişkileri bütüncül biçimde düzenlemekten uzak olduğu gibi, kapitülasyonlar ve mezhebî imtiyazlar yoluyla adli birliği de zedelemekteydi⁵⁷.

Mecelle, lâik bir hukuk düzeni tesis etmekten mahrum olduğu gibi, çağdaş ihtiyaçlara da cevap verememekteydi. Bu durum, Türkiye Cumhuriyeti'nin asrî medeniyet anlayışı ve Türk inkılabının taşıdığı mana ile bağdaşmamaktaydı. Cumhuriyet rejimi, Türk adaletinin ibtidâi bir görünüm arz eden bu yapıdan kurtarılmasını ve 20. yüzyıl medeniyetinin gereklerine uygun bir Medenî Kanun'un süratle hazırlanmasını zarurî kılmıştır⁵⁸.

Bu maksatla, Avrupa'nın en mükâmil medeni kanunlarından biri olarak kabul edilen ve 1912 yılında yürürlüğe giren İsviçre Medenî Kanunu esas alınmış; Türk hukuk ananelerini de dikkate alan ilmî bir komisyon tarafından hazırlanan Türk Medenî Kanunu Lâyihası, 30 Ocak 1926 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilmiştir. Kanun, 26 Nisan 1926 tarihinde neşredilmiş ve 4 Ekim 1926 tarihinde yürürlüğe girmiştir⁵⁹.

Hukukî düzenlemeyle yaklaşık on üç asırlık dinî esaslara dayanan hukuk anlayışı terk edilmiş; yerine, çağdaş, medenî, içtimaî ve iktisadî hayatın gereklerine uygun, lâik ve ilmî esaslara dayanan bir hukuk düzeni tesis edilmiştir. Türk Medenî Kanunu ile kadın-erkek eşitliği sağlanmış; aile, miras ve şahsî hukuk alanlarında kadına statüsü iade edilmiş; mirasta eşitlik ve mal rejiminde müsavat ilkesi kabul edilmiştir. Aynî haklar, zilyetlik ve tapu siciline ilişkin hükümlerle, taşınmaz mülkiyeti güvence altına alınmış; mülkiyet hakkı sağlam ve şeffaf esaslara bağlanmıştır. Ayrıca Medenî Kanun, hâkime serbest içtihat yetkisi tanıyarak, kanunun sükût ettiği hâllerde hukuk yaratma imkânı sağlamış; böylece hukuk sistemine dinamizm

⁵⁵ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-23.

⁵⁶ Doğan Koçak, "17 Şubat 1926'da Kabul Edilen Türk Medeni Kanunu'na Göre Türk Kadınının Hak ve Özgürlükleri", *Atatürk Dergisi*, 8(1), 2019, s. 88.

⁵⁷ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-23.

⁵⁸ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-24.

⁵⁹ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-25.

kazandırmıştır. Şahitliğin serbestçe takdir edilmesi, hakkın kötüye kullanılmasının himaye edilmemesi gibi ilkelerle adalet anlayışı kuvvetlendirilmiştir. Türk Medenî Kanunu'nun çağdaş hukuk sistemleri arasındaki yüksek değeri, Lozan Antlaşması'nın 42. maddesi kapsamında azınlıklara tanınan özel hukuk alanındaki ayrıcalıkların fiilen ortadan kalkmasını da sağlamış; içtimaî ve millî birlik lehine önemli bir adım atılmıştır⁶⁰.

10.2. Borçlar Kanunu

Borç ilişkileri, uzun süre ecnebi hukuk hükümlerine tâbi şekilde yürütülmüş; mevcut düzenlemeler, Türkiye'nin iktisadî ve içtimaî ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak kalmıştır. Mecelle'nin 1851 maddesinden ancak 200-300'ü uygulanabilir durumda bulunmaktaydı. Bu sebeple modern borçlar hukukunu düzenleyen yeni bir kanunun kabulü zaruret hâlini almıştır. İsviçre Borçlar Kanunu (Code des Obligations) esas alınarak hazırlanan Borçlar Kanunu Lâyihası, 6 Kasım 1926 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilmiş; 8 Mayıs 1926 tarihinde neşredilmiş ve 1 Temmuz 1926 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Kanun, modern iktisadî hayatın gereklerine uygun hükümler ihtiva ederek hukukî ilişkileri sağlam temellere bağlamıştır⁶¹.

10.3. Ticaret Kanunu ve Deniz Ticareti Kanunu

Ticaret hukukuna ilişkin düzenlemeler, uzun süre yetersiz ve dağınık bir yapıya sahip olmuştur. 19. yüzyılda Fransız Ticaret Kanunu'ndan iktibas edilen hükümler, zamanın ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak kalmış; dinî esaslara dayalı Mecelle hükümleriyle birlikte uygulanması ticaret hayatının gelişimini engellemiştir. Cumhuriyet idaresi, Alman ve İtalyan ticaret hukuklarını esas alan ilmî bir komisyon marifetiyle yeni bir Ticaret Kanunu Lâyihası hazırlatmış; bu kanun 29 Mayıs 1926 tarihinde kabul edilerek 4 Ekim 1926 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Deniz ticaretine ilişkin ihtiyaçları karşılamak üzere ise 1897 tarihli Alman Ticaret Kanunu esas alınarak hazırlanan Deniz Ticareti Kanunu, 20 Kasım 1929 tarihinde yürürlüğe konulmuştur⁶².

10.4. Hukuk Usulü Muhakemeleri, İcra ve İflâs Kanunları

Yeni maddî hukuk düzeninin etkin biçimde uygulanabilmesi için usul hukukunun da yenilenmesi zorunlu olmuştur. İsviçre Neuchâtel Kantonu usul kanunu esas alınarak hazırlanan 1086 sayılı Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu, 4 Ekim 1927 tarihinde yürürlüğe girmiştir. İcra ve iflâs alanında ise İsviçre Federal İcra ve İflâs Kanunu esas alınarak 1424 sayılı Kanun kabul edilmiş; uygulamada ortaya çıkan aksaklıklar üzerine 2004 sayılı İcra ve İflâs Kanunu 4 Eylül 1932 tarihinde yürürlüğe konulmuştur. Bu kanunun uygulanmasını sağlamak üzere nizamnameler ve talimatnameler hazırlanmış; icra teşkilâtı ehliyetli memurlar eliyle düzenli bir yapıya kavuşturulmuştur⁶³.

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk on yılı (1923-1933), hukuk tarihinin en kapsamlı ve en hızlı dönüşümlerinden birini barındırmaktadır. Bu çalışmada ele alınan adlî reformlar; salt bir mevzuat yenilenmesi olmayıp, devletin kurucu meşruiyet anlayışının, toplumsal düzenin ve siyasi kimliğin kökten yeniden inşasını temsil etmektedir.

Osmanlı döneminden devralınan ikili hukuk yapısı; şer'îye, nizamiye ve konsolosluk mahkemelerinin bir arada var olduğu, kapitülasyonların yargı egemenliğini fiilen zedelediği ve normatif parçalanmanın hukuk birliğini imkânsız kıldığı karmaşık bir miras niteliği

⁶⁰ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-26.

⁶¹ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-27.

⁶² BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-29.

⁶³ BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-30.

taşıymaktaydı. Lozan Barış Antlaşması bu mirasla hesaplaşmanın diplomatik zeminini oluşturmuş; kapitülasyonların ilgası ve adli istiklalin milletlerarası alanda tescil edilmesiyle birlikte yeni bir hukuk düzeninin inşası için vazgeçilmez koşullar sağlanmıştır. Bununla birlikte, çalışmanın ortaya koyduğu üzere, bu biçimsel bağımsızlığın gerçek bir işlevsellik kazanması, ancak kapsamlı ve sistematik bir adli reform hareketiyle mümkün olabilmektedir.

Mevcut hukuk düzeninin kısmî tadillerle iyileştirilmesinin yetersizliği kısa sürede tescil edilmiş; Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt'un "hukukta reform değil, devrim yapılması mecburidir" sözleriyle ifadesini bulan bu tespit, yeni bir paradigmanın habercisi olmuştur. Batı kaynaklı pozitif hukuk sistemlerinin toptan iktibas, salt teknik bir tercih değil, aynı zamanda hukukun dayandığı meşruiyet kaynağının dinden millete, şeriatın aklı ve bilime devredilmesini simgeleyen ideolojik bir dönüşümdür. İsviçre Medenî Kanunu ve Borçlar Kanunu, Alman Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu, İtalyan Ceza Kanunu gibi çeşitli Avrupa hukuk sistemlerinden yapılan seçici iktibaslar, Türkiye'ye özgü sosyal ve kültürel koşullarla bütünleştirilmeye çalışılmış; bu yönüyle söz konusu süreç, mekanik bir taklitçilikten öte bilinçli ve iradi bir normatif tercih niteliği taşımaktadır.

Adli teşkilatın yeniden yapılandırılması bu dönüşümün kurumsal boyutunu oluşturmaktadır. 8 Nisan 1924 tarihli kanunla şer'îye mahkemelerinin kaldırılarak yargı birliğinin tesis edilmesi, yalnızca bir kurumsal tasfiye değil; dinî otoritenin yargı alanındaki varlığının tarihe karışması anlamını da taşımaktadır. Ardından gelen onlarca düzenlemeyle hâkimlerin seçimi, atanması, meslekî yeterliliği ve özlük hakları güvence altına alınmış; böylece bağımsız, laik ve profesyonel bir yargı bürokrasisinin temelleri atılmıştır. 5 Kasım 1925'te açılan Ankara Hukuk Fakültesi, bu dönüşüme ideolojik ve entelektüel derinlik kazandırma işlevi üstlenerek, Cumhuriyet hukukunun hem teorisyenlerini hem de uygulayıcılarını yetiştiren bir eksen kurumu hâline gelmiştir.

Çalışmada öne çıkan bir diğer önemli bulgu, söz konusu dönüşümün simgesel boyutuna ilişkindir. Hâkim kıyafetlerinin yeniden düzenlenmesinden kadınların yargı mesleğine kabulüne, hapishane sisteminin ıslahından noterlik ve avukatlık mesleğinin yeniden tanımlanmasına uzanan geniş bir yelpazede gerçekleştirilen düzenlemeler; reformların yalnızca kurumsal değil, kültürel ve toplumsal bir dönüşümü de hedeflediğini açıkça göstermektedir. Cumhuriyet adliyesinde 1923-1933 döneminde on üç kadın hâkimin fiilen görev yapması, bu dönüşümün en çarpıcı tezahürlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Osmanlı hukukunun kadına tanımadığı bu makamın Cumhuriyet adliyesinde fiilen gerçekleşmesi, yeni hukuk düzeninin toplumsal cinsiyete ilişkin köklü bir paradigma değişikliğini de bünyesinde taşıdığını göstermektedir.

Çalışmanın birincil veri kaynağını oluşturan 1933 tarihli rapor, on yıllık bu dönüşümün bizzat aktörleri tarafından nasıl anlamlandırıldığını da ortaya koymaktadır. Kapsamlı istatistiksel verilerle, yurt içi ve karşılaştırmalı analizlerle desteklenen bu muhasebenin kendisi de önemli bir bulgu niteliği taşımaktadır: Cumhuriyet idaresi, adli dönüşümü bir bütün olarak planlamış, sistematik biçimde uygulamış ve rasyonel bir değerlendirme mantığı çerçevesinde hesabını vermiştir.

Sonuç olarak; 1923-1933 döneminde Türk adliye teşkilatının ve hukuk mevzuatının geçirdiği dönüşüm, modernleşme tarihinin karşılaştırmalı literatürü açısından da incelenmeye değer özgün bir örnek sunmaktadır. Burada gerçekleştirilen, hukukun toplumu dönüştürmesine, aynı zamanda toplumun hukuku olgunlaştırmasına alan tanıyan; egemenliği ulusa, meşruiyeti pozitif aklı ve bilime, kimliği ise laik yurttaşlık anlayışına dayandıran bir devlet kurma projesinin adli ayağıdır. Bu projenin ilk on yılda ulaştığı sonuçlar, genç Cumhuriyet'in modern kimliğinin inşasında hukukun ne denli merkezi ve kurucu bir işlev üstlendiğini tartışmaya yer bırakmayacak biçimde göstermektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- BCA, 30.10.0.0-27.156.3-1-2.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-2-3.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-1.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-4.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.5.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.5-6.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-7.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-8.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-9.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-10.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-11.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-12.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-13.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-14.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-15.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-16.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-17.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-18.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-19.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-20.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-21.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-22.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-23.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-24.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-25.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-26.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-27.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-28.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-29.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-30.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-31.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-32.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-33.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-34.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-35.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-36.
BCA, 30.10.0.0-27.156.3-3.6-37.

Kitaplar

- Aydın, M. Akif, *Türk Hukuk Tarihi* (14. Baskı), Beta Yayınları, İstanbul 2017.
Aygün, Mustafa Y., *Özel Hukuk Açısından Hukuk Devrimi*, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara 1983.
Baytimur, Suha Oğuz, "XIX. Yüzyıl Islahatları", *Osmanlı Tarihi 2*, (Ed. Selim Hilmi Özkan), İdeal Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2019, s.367-406.

Özsunay, Ergun; “Yabancı Hukukun Benimsenmesi Yoluyla Bir Çağdaşlaşma Modeli: Kemalist Hukuk Devrimi Üzerine Gözlemler ve Değerlendirmeler”, *Atatürk'ün Hukuk Devrimi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1983, s. 11-40.

Üçok, Coşkun & Mumcu, Ahmet & Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, 10 Baskı, Savaş Yayınevi, Ankara 2002.

Makaleler

Baytimur, Suha Oğuz, “976 Numaralı Mühimme-i Mektum Defterinin İncelenmesi ve Değerlendirilmesi”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/ Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı, (Aralık 2021), 145-173.

Ertan, Temuçin Faik, “Atatürk, Cumhuriyet ve Hukuk Sistemi”, *Erdem*, 11(33), 1999, s. 743-757.

Koçak, Doğan, “17 Şubat 1926’da Kabul Edilen Türk Medeni Kanunu’na Göre Türk Kadınının Hak ve Özgürlükleri”, *Atatürk Dergisi*, 8(1), 2019, s. 79-98.

Ünal Özkorkut, Nevin, “Savcılık, Avukatlık ve Noterlik Kurumlarının Osmanlı Devleti’ne Girişi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 52(4), 2003, s. 147-154.

Yücel, M. Serhan, “Ankara Adliye Hukuk Mektebi’nin İlk Yılı”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(26), Mart 2016, s. 361-387.

FİLİSTİN'İN TAKSİMİ SÜRECİNDE 1939 LONDRA KONFERANSI

The 1939 London Conference During the Partition of Palestine

İlyas Topçu

Doç.Dr., Kafkas Üniversitesi, Türkiye
e-mail: ilyastopcu@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-9460-1127

Near East Historical Review

16/1, April/ Nisan 2026
e-ISSN: 2717-6363 (Online)
www.nehrreview.com

Article Type - Makale Türü : Research Article / Araştırma Makalesi
Received Date - Geliş Tarihi : 03.04.2026
Accepted Date - Kabul Tarihi : 30.04.2026
Pages - Sayfa : 91 - 104

doi : <http://dx.doi.org/10.29228/nehrreview.90401>.

Citation - Atıf : İlyas Topçu, "Filistin'in Taksimi Sürecinde 1939 Londra Konferansı",
Near East Historical Review, 16/1, April, 2026, pp. 91 – 104.

FİLİSTİN'İN TAKSİMİ SÜRECİNDE 1939 LONDRA KONFERANSI

The 1939 London Conference During the Partition of Palestine

İlyas Topçu

Doç.Dr., Kafkas Üniversitesi, Türkiye
e-mail: ilyastopcu@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-9460-1127

Öz

1917 Balfour Deklarasyonu ile başlayan ve 1920'de San Remo Konferansı ile resmileşen İngiliz yönetimi, hem Arap hem de Yahudi toplumlarının beklentilerini karşılamaktan uzak bir politika izlemiştir. Özellikle 1920-1936 yılları arasında artan Yahudi göçleri ve toprak kazanımları, demografik yapıyı değiştirerek Araplar arasında infiale ve şiddetli çatışmalara yol açmıştır. 1936'da başlayan Büyük Arap İsyanı, İngiltere'yi bölgede yeni çözüm arayışlarına itmiş; Peel ve Woodhead komisyonları aracılığıyla "taksim" (bölünme) planları gündeme getirilmiştir. Ancak dünyanın bir savaş eşiğinde olması ve stratejik dengeler, İngiltere'nin bu raporları rafa kaldırarak tarafları Londra'da bir konferansa davet etmesine neden olmuştur. 7 Şubat 1939'da başlayan konferansta, tarafların birbirini muhatap kabul etmemesi nedeniyle müzakereler ikili görüşmeler şeklinde yürütülmüştür. Araplar tam bağımsızlık ve göçlerin durdurulmasını talep ederken; Yahudi delegasyonu, Avrupa'daki Nazi baskısı nedeniyle göçlerin devamı ve bir Yahudi devletinin tesisi konusunda ısrarcı olmuştur. Konferansın uzlaşmazlıkla sonuçlanması üzerine İngiliz Hükümeti, 17 Mayıs 1939'da "Beyaz Kitap" (White Paper) belgesini yayımlamıştır. Bu belgeyle İngiltere, Filistin'in bir Yahudi devletine dönüştürülmesinin artık bir politika olmadığını ilan ederek Yahudi göçlerine ve toprak satışına ciddi kısıtlamalar getirmiştir. Ancak bu karar, ne bağımsızlık isteyen Arapları ne de vatan idealinden vazgeçmeyen Yahudileri tatmin etmiştir. Neticede Londra Konferansı, taraflar arasındaki uçurumu derinleştirmiş ve 1948'de yaşanacak olan büyük çatışmanın diplomatik zeminini hazırlayan başarısız bir girişim olarak tarihe geçmiştir. Bu çalışmada, Türk Dışişleri Bakanlığı Arşivinde bulunan Filistin meselesiyle ilgili raporlar merkezde olmak üzere Filistin meselesiyle ilgili yazılmış olan telif eserlerden de istifade edilerek İngiliz Manda İdaresi'nin en kritik siyasi dönemeçlerinden biri olan 1939 Londra Konferansı ve bu sürecin taksim planlarına etkileri incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Filistin, Yahudiler, Göç, İsyan, Londra Konferansı.

Abstract

The British administration, which began with the 1917 Balfour Declaration and was formalized at the 1920 San Remo Conference, pursued a policy that fell far short of meeting the expectations of both the Arab and Jewish communities. In particular, the increasing Jewish immigration and land acquisitions between 1920 and 1936 altered the demographic structure, leading to outrage and violent clashes among the Arabs. The Great Arab Revolt, which began in 1936, pushed Britain to seek new solutions in the region; "partition" plans were brought to the table through the Peel and Woodhead commissions. However, the world being on the brink of war and strategic balances led Britain to shelve these reports and instead invite the parties to a conference in London. At the conference, which began on February 7, 1939, negotiations were conducted in the form of bilateral talks because the parties refused to recognize each other as legitimate counterparts. While the Arabs demanded full independence and a halt to immigration, the Jewish delegation insisted on the continuation of immigration and the establishment of a Jewish state due to Nazi persecution in Europe. Following the conference's failure to reach an agreement, the British Government published the "White Paper" on May 17, 1939. With this document, Britain declared that transforming Palestine into a Jewish state was no longer a policy and imposed severe restrictions on Jewish immigration and land sales. However, this decision satisfied neither the Arabs seeking independence nor the Jews who refused to abandon their national aspirations. Ultimately, the London Conference deepened the rift between the parties and went down in history as a failed initiative that laid the diplomatic groundwork for the major conflict that would erupt in 1948. This study examines the 1939 London Conference one of the most critical political turning points of the British Mandate and its impact on partition plans, drawing primarily on reports related to the Palestinian issue held in the Türk Ministry of Foreign Affairs Archives, as well as utilizing copyrighted works on the subject.

Keywords: Palestine, Jews, Migration, Rebellion, London Conference.

Giriş

1917-1918'de Filistin'in İngiliz kuvvetleri tarafından işgali sonrasında merkezi Kudüs'te bulunan askeri bir idare kuruldu.¹ 25 Nisan 1920'de San Remo'da müttefikler Suriye'yi (Lübnan dâhil) Fransa'ya, Filistin ve Irak'ı ise İngiltere'ye vermeyi kararlaştırdılar.² Balfour Deklarasyonu'nun bir getirisi olarak manda yönetiminin ilk İngiliz komiseri olan Sir Herbert Samuel, Filistin'e 16.500 kişilik bir Yahudi göçünün önünü açtı.³ Filistin üzerinde 1920'de fiilen tesis edilen İngiliz mandası ne Arapları ne de Yahudileri memnun etti. İki taraf da İngiltere'nin imparatorluk yolları üzerinde bulunan bu bölgedeki hâkimiyetini idame ettirmek için kendilerine karşı fırsatçı ve ikiyüzlü politika takip edildiğini iddia ediyorlardı.⁴ İngiltere için bölgede İngiliz çıkarlarının korunması, Süveyş Kanalı'nın güvenliği ve Mısır'la Hindistan arasındaki İngiliz varlığının güvende olması düşüncesi politikalarının temelini oluşturuyordu.⁵ Filistin'de Arap ve Yahudi toplumlarının arasını bulmak ve ikisini de idare etmek isteyen İngilizler, Yahudilerin Filistin topraklarına göç ederek bu topraklara yerleşmeleri meselesine, Arap nüfusunun hassasiyetleri ve bölgedeki dengeleri göz önünde bulundurarak kontrollü şekilde müsaade edeceğini belirtmişti. 1921 yılında Filistinli Araplar, Yahudi göçlerinin durdurulması ve Filistin topraklarının Yahudilerin eline geçmesini önlemek için ayaklandılar. Bu dönemde Birleşik Krallık Başbakanı Winston Churchill olayları yatıştırmak ve Arapları sakinleştirmek amacıyla devreye girdi. Churchill, "*Balfour Deklarasyonu ile Filistin'deki Arap varlığının yok olması veya geri plana düşürülmesinin amaçlanmadığını ve ayrıca Yahudilere Filistin topraklarının tamamının değil, yalnızca kendilerine bu topraklarda bir yurt verileceğinin kastedildiğini*" ifade etti. İngiltere'nin bu açıklamalarına rağmen Araplar ve Yahudiler arasındaki çatışmalar devam etmekteydi.⁶

Filistin'e 1921-1923 arası dönemde dünyanın farklı bölgelerinden göçler devam etmekteydi. Özellikle Rusya, Polonya, Romanya, Büyük Britanya ve diğer Avrupa ülkeleri, Amerika, merkez Asya, ve Mısır'ın dahil olduğu ülkelerden 31.194 Yahudi göçmen geldi.⁷ İlk kez 1922'de yapılan nüfus sayımına göre Filistin'in toplam nüfusu 752.000'di. Yahudi nüfusu 84.000 iken, Arapların takribi nüfusu 650.000 civarındaydı. Sadece 1921-1929 yılları arasında bölgeye 99.806, 1930-1936 arasında ise 182.839 Yahudi göç etti. Böylelikle Yahudi nüfusunun genel nüfus içerisinde oranı %28'e yükseldi.⁸ 1936'daki büyük isyana giden süreçte üç önemli Arap-Yahudi çatışması yaşandı. İlki, 1920'de Kudüs'teki Nebi Musa Şenlikleri sırasında meydana geldi ve hem Yahudi hem Arap topluluklarında can kayıplarıyla sonuçlandı. İkinci büyük olay, 1921'de Yafa'da çıktı; 90'dan fazla kişi öldü, yüzlerce kişi de yaralandı.⁹ Filistin'e Yahudi göçlerinin ve toprak temininin İngilizler tarafından kolaylaştırılmasına 1927-1928'de Araplar tepki gösterdiler ve 23 Ağustos 1929'da Araplarla Yahudiler arasında kanlı olaylar

¹ Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (DBTDA), Fon Kodu: 522- Kutu: 2775- Gömlek: 23335- Sıra: 2.

² John Quigley, "Britain and the League of Nations: Was There Ever a Mandate for Palestine?" *Journal of Palestine Studies* 53(2), 2024), s. 40.

³ Ayhan Nuri Yılmaz & Vahide Alagöz, "Birleşmiş Milletler'in Filistin Politikası," *Journal of Economics and Political Sciences*, 3(2), 2023, s. 115.

⁴ DBTDA, 522-2773-21785-1.

⁵ Hazal Papuççular, "Londra'dan Kudüs'e: Filistin'de İngiliz İdaresinin Ulusal ve Uluslararası Dinamikleri," *Tarih ile Mit Arasında Kudüs*, (Ed. Mensur Akgün), Kopernik Kitap, İstanbul 2020, s. 24.

⁶ Yusuf Yıldırım, "İsrail-Filistin Sorununda İki Devletli Çözüm Arayışları," *OPUS Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18 (41), 2021, s. 3845.

⁷ Mehmet Ali Duran, "Filistin'de Yaşanan Arap-Yahudi Çatışmaları Özelinde Peel Komisyonu Kararları ve Arapların Türkiye'den Beklentileri (1929-1939)." *Filistin Araştırmaları Dergisi*, 10, 2021, s. 60.

⁸ DBTDA, 522-2775-23335-2, 2.

⁹ Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948-1988)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1991, s. 40.

başladı. Bu da üçüncü büyük çatışma olarak kayıtlara geçti.¹⁰ Filistinli Araplar ve Yahudiler arasındaki çatışmalarda her iki taraftan 220 kişi öldü ve 520 kişi yaralandı. İngiltere olayları kontrol altına alabilmek için Filistin dışından uçak, savaş gemisi ve zırhlı araçlar da dahil olmak üzere takviye birlikleri çağrılmak zorunda kaldı.¹¹

1920-1936 yılları arası dönemde Filistinli Araplar Yahudi göçlerinden ciddi bir şekilde rahatsızken, İngilizler bu göçleri oldukça normal karşılayarak Yahudi göçmenlerin bölgede herhangi bir huzursuzluğa sebep olmadığını savunuyorlardı. Bazı İngilizler de Yahudi göçlerini desteklemekle beraber Yahudi göçlerine yıllık bir sınır getirilmesi gerektiğini savunuyorlardı. Bu şekilde düşünen İngiliz yetkililer göçleri sınırlandırmak için Manda İdaresi Yüksek Komiseri'ne göçmen sayısını asgari seviyede tutma talimatı verilebileceğini, göçmen sayısının yılda 12.000 kişi olarak sınırlandırılabilirliğini savunuyorlardı. İngilizlerin geçici de olsa böyle bir kısıtlama fikirlerinin arka planında Arapları yatıştırma düşüncesi yatmaktaydı.¹²

Filistin Manda Yönetimi üzerine yapılan çalışmalar genellikle İngiliz devlet arşivleri veya Birleşmiş Milletler raporları ekseninde şekillenirken, araştırmalarda meselenin uluslararası diplomatik boyutu ile bölgesel kronolojisi temel alınmaktadır. Ancak, bölgedeki sosyo-politik dönüşüm ve demografik kırılmaların Türk diplomasisi tarafından nasıl kayıt altına alındığı hususunda yeterince çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışma, Türk Dışişleri Bakanlığı Arşivinde bulunan belgeleri merkeze alarak söz konusu dönemi Türk hariciyesinin gözlem ve raporları üzerinden okuyarak, Filistin'in taksimine giden süreçte Londra Konferansını ve yaşanan gelişmeleri sunması yönünde ayrışmaktadır.

1. Londra Konferansı Öncesi Çözüm Arayışları ve Komisyonların Faaliyetleri

Filistin'e Yahudi göçlerinin devam ettiği yıllarda bölgede yaşanan asayiş sorunlarını yerinde incelemek amacıyla İngiliz Hükûmeti Filistin'e komisyonlar gönderdi. Bu komisyonların ilki olan Hope Simson Komisyonu tarafından hazırlanan raporda, bölgedeki olayların, Arap halkın Siyonistler tarafından aşağılanması kaynaklandığı belirtiliyordu. 1929'da Filistin'de devam eden olaylar sonrası bölgede huzur ve düzenin sağlanması için gönderilen Walter Shaw'un yönetimindeki Shaw Komisyonu ise Filistin'de yaptığı araştırmaların ardından Mart 1930'da raporunu yayımladı.¹³ Shaw Komisyonu raporunun ardından İngiliz Hükûmeti tarafından neşredilen *Beyaz Kitap* ile Yahudi göçlerini sınırlayacak tedbirlerin alınması ve ziraatın geliştirilmesi için daha fazla çaba sarf edilmesi kararlaştırıldı. Bu kararlar Arapları kısmen tatmin etse de, Yahudiler şiddetli tepkiler gösterdiler.¹⁴

1933 yılının Ekim ayında Araplar Yahudi göçleri ve İngiliz politikaları nedeniyle genel grev başlattılar. Grevle birlikte eş zamanlı olarak protesto gösterileri de düzenlenmek istense de İngiliz yetkililer gösterilere izin vermedi. Alınan tüm tedbirlere rağmen olaylar, kısa süre içerisinde Filistin'in diğer bölgelerine de yayıldı. 27 Ekim 1933'te Yafa'da büyük bir Arap isyanı başladı. İngiliz raporlarında, isyanın çok büyük olduğu ve silah kullanılmak zorunda kaldığı aktarılıyordu. Yafa'da başlayan isyan Kudüs, Nablus ve Hayfa'ya da sıçradı. 1933 Ekim olaylarında Araplardan 26 kişi hayatını kaybetti. 1933 öncesi yıllarda 1920, 1921 ve 1929'da da benzer olaylar yaşanmıştı. İngiliz raporlarında belirtildiğine göre, önceki olaylarda tepkilerin odağında Yahudilere bulunurken, bu sefer Manda İdaresine bulunmaktaydı. Diğer

¹⁰ DBTDA, 522-2685-23267-1.

¹¹https://www.un.org/unispal/history2/origins-and-evolution-of-the-palestine-problem/part-i-1917-1947/#Origins_and_Evolution_of_the_Palestine_Problem_1917-1947_Part_I, erişim tarihi: 10.04.2026.

¹² Macide Başlamışlı, "İngiliz Kraliyet Raporunda Filistin'e Yahudi Göçleri (1930-1936)," *Filistin Araştırmaları Dergisi*, 4, 2018, s. 53.

¹³ Duran, "Filistin'de Yaşanan Arap-Yahudi Çatışmaları Özelinde Peel Komisyonu Kararları ve Arapların Türkiye'den Beklentileri (1929-1939)" s. 63.

¹⁴ DBTDA, 522-2773-21785-1.

taftan Yahudiler için de aynı durum söz konusuydu. Fanatik Yahudiler Ürdün topraklarına da göz dikmişken, ılımlı Yahudiler, Ürdün'ün dahil olduğu bir Yahudi yurdu istemiyorlardı. Bu dönemde fanatik Yahudiler ve Londra'daki Yahudi lobileri İngilizlere baskı yapmaya devam etmekteydi. 1933 yılında Siyonist bazı guruplar, Filistin'de Yahudi topraklarının daha da genişletmesine İngilizler cesaret edemiyorlarsa manda yönetiminin ABD'ye devredilmesi gerektiğini ileri sürerek Tel Aviv'de karışıklıklar çıkardılar. Bu kargaşanın yaşandığı günlerde dahi Filistin'e Yahudi göçleri artarak devam etti. 1934 yılında 61.854, 1935 yılında da 42.359 Yahudi yasal yollarla Filistin'e göç etti.¹⁵

1935'te Belçika'dan gelen çimento yüklü bir vapurda Filistin'e Yahudiler tarafından gizlice sokulmak istenen silahların bulunması, Araplar arasında infiale sebep oldu. Bu hadise sonrasında Arap gazeteler, Yahudiler aleyhinde yayınlarını artırdılar ve Arapları Yahudilerin gizlice silahlandıkları konusunda uyardılar. Ayrıca Araplar bu olayı protesto etmek için bir genel grev başlatıp kepenk kapatarak tepkilerini ortaya koydular. Bu olaylar 3 yıl sürecek büyük Arap ayaklanmasının ilk habercisiydi. Arapların beklenen isyanı, 15 Nisan 1936'da bir Yahudi'nin Araplar tarafından öldürülmesiyle başladı. Bir gün sonra da Yahudiler Tel-Aviv'de iki Arap'ı öldürerek karşılık vermesi ve Tel-Aviv'de Arap aleyhtarı büyük bir gösteri yapmaları, Arap-Yahudi gerginliğini iyice körükledi.¹⁶

Küçük çaplı Arap-Yahudi çatışmaları olarak başlayan olaylar hızla yaygın bir isyana dönüştü. Kudüs Müftüsü El Hacı Amin el-Hüseyni başkanlığında yeni bir Filistin siyasi partileri birliği olan Arap Yüksek Komitesi kuruldu. Komite, ulusal hükümet talebini desteklemek için genel grev çağrısında bulundu.¹⁷ 1936'da başlayan Arap isyanının tek bir hedefi yoktu, aksine birkaç bileşenli hedefi mevcuttu. Bu; Arap çetelerinin Yahudilere, Manda Hükümeti'ne ve kendi aralarındaki gruplara karşıydı.¹⁸ 1936'da başlayan Arap isyanıyla ilgili çalışmalar yapmak ve anlaşmazlığı gidermek için İngiltere tarafından Lord Peel başkanlığında bir heyet Filistin'e gönderildi. Arap ve Yahudilerin şikâyetlerini dinleyen komisyon, iki tarafın taleplerinin tek bir çatı altında gerçekleştirilemeyeceği kanaatine vardı.¹⁹

1936 yılında başlayan olaylar, Orta Doğu'da İngilizler için zor ve hareketli günlerin başlangıcı olacaktı. 1935'te İtalya'nın Habeşistan'ı işgali, Süveyş Kanalı'na yakın bu bölgeyi hareketlendirdi ve 1936 yılının Ağustos'unda İngiltere ile Mısır bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşmaya göre, İtalya tehdidi nedeniyle iki ülke işbirliği yapacak ve bu doğrultuda Mısır ordusu güçlendirilerek, Süveyş Kanalı'ndaki İngiliz işgali sonlandırılacaktı. Ancak anlaşmaya rağmen İngiltere'nin Süveyş Kanalı'ndan çıkmak gibi bir düşüncesi yoktu. Kanal, İngilizlerin Uzak Doğu'daki sömürgelerine giden yolda kritik bir noktadaydı. Aynı yıl Suriye'de de önemli gelişmeler yaşandı. Fransa iki askeri üs karşılığında Suriye'den çekilme planları yapmaktaydı. İngilizler adına Mısır'la imzalanan anlaşma ve Suriye'de yaşanan gelişmeler, bağımsızlık hedefleyen Filistinli Arapları daha da heyecanlandırdı. 1936'da Filistin'de Araplar tarafından geniş çaplı bir grev ve sivil itaatsizlik başlatıldı. Bu döneme kadar Yahudiler ise, Haganah ve Irgun gibi silahlı grupları oluşturmuşlardı. Yahudi guruplar önce Filistin'in bağımsız bir devlet olması düşüncesinde olan İngilizlere karşı saldırılar başlattılar. Ardından Araplarla çatışmaya başladılar. Bölgeye nakledilen takviye birliklerle ancak olayları bastırabilen İngilizler, Filistin'de incelemeler yapmak üzere Temmuz 1937'de Lord Peel'in başkanlığında bir

¹⁵ Başlamışlı, "İngiliz Kraliyet Raporunda Filistin'e Yahudi Göçleri (1930-1936)," s. 60.

¹⁶ Suat Özdağ, "Filistin'de Yaşanan Büyük Arap İsyanının Ulusal Basına Yansıması: Ulus Gazetesi Özelinde Bir İnceleme (1936-1939)," *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(1), 2026, s. 279.

¹⁷ <https://www.un.org/unispal/history2/origins-and-evolution-of-the-palestine-problem/part-i-1917-1947/> erişim tarihi: 10.04.2026

¹⁸ Tom Bowden, "The Politics of the Arab Rebellion in Palestine 1936-39." *Middle Eastern Studies* 11(2), 1975, s. 147.

¹⁹ Papuççular, "Londra'dan Kudüs'e: Filistin'de İngiliz İdaresinin Ulusal ve Uluslararası Dinamikleri," s. 45.

komisyon kurdular. Almanların Filistin'le ilgilenmeye başlaması da bu komisyonun kurulmasında etkili oldu. Peel Komisyonu yaptığı incelemeler sonrasında Filistin'in Arap ve Yahudiler arasında ikiye bölünmesi hususunda rapor hazırladı.²⁰ Peel Komisyonu'nun 1937 yazında yayımlanan raporu, Filistin'in taksimının en uygun çözüm yolu olabileceğini öne sürerek büyük bir tartışma başlattı. İngiliz Hükümeti, 8 Temmuz 1937'de bu görüşünü resmen ilan ederek konuyu Milletler Cemiyeti'ne havale etti.²¹

1937'nin son ayları artan çatışmalarla geçti. İngiliz yönetimi, yüksek komiser değişiklikleri, sıkıyönetim uygulamaları ve askeri mahkemeler gibi önlemlerle şiddeti bastırmaya çalıştıysa da başarılı olamadı.²² Aynı dönemde, 8 Eylül 1937'de, Müftü Hacı Emin el-Hüseyni'nin çağrısıyla Suriye'nin Bludan kentinde bir Arap Kongresi toplandı. Kongre, İngiltere'nin siyasetini ve taksim önerisini reddetti. Ayrıca, Yahudi göçünün ve arazi satışlarının tamamen durdurulması, Balfour Deklarasyonu'nun iptali ve manda yönetiminin sona ermesi talep edildi. Bununla birlikte, Yahudilerin azınlık statüsünü kabul etmeleri halinde barış görüşmelerinin mümkün olabileceği de ifade edildi.²³

23 Aralık 1937'de İngiltere Müstemleke Bakanı Sir Ormsby-Gore, Filistin Yüksek Komiseri'ne gönderdiği mektupta yeni bir komisyonun gönderileceğini duyurdu. Bu komisyon, Peel Raporu'nun öngördüğü sınırları değiştirme yetkisine sahip olacak, hükümet de raporu kısmen, tamamen veya hiç uygulamama konusunda serbest bırakılacaktı. Böylece Londra, Arap kamuoyunun tepkisini yumuşatmayı amaçlıyordu. Fakat bu girişimlere rağmen, 1938 yılı Filistin'de şiddetin daha da yoğunlaştığı bir dönem oldu. Sir John Woodhead'ın başkanlığındaki dört kişilik komisyonun 28 Nisan 1938'de Filistin'e gelişyle Filistin ve komşu Arap ülkelerde protesto gösterileri düzenlendi.²⁴

Büyük şehirlerde dükkânlar kapatıldı, Cenin, Nablus, Tulkarem, Nasıra ve Safed'de sıkıyönetim ilan edildi ve sokağa çıkma yasakları uygulandı. Buna rağmen dağlardaki silahlı çete faaliyetleri tüm şiddetiyle sürdü.²⁵ Komisyon üç aylık çalışmanın ardından 3 Ağustos 1938'de Filistin'den ayrıldı²⁶ ve Kasım 1938 başlarında, hazırladığı raporu hükümete sundu. Woodhead Komisyonu'nun raporunda üç farklı taksim planı ortaya konulurken, üçüncü planın uygulanması tavsiye edildi.

Bu plan Peel Raporuyla karşılaştırıldığında çoğunlukla Yahudi yerleşimcilerin yaşadığı çok daha küçük bir Yahudi devleti oluşturuyordu.²⁷ Rapora göre: “*Filistin'de Arap ve Yahudi Devleti kurulurken aynı zamanda İngiliz Mandası da devam edecekti. Arap Devleti'nin 453.000 nüfusu ve 7.393.000 dönüm toprağı; Yahudi Devleti'nin 436.000 nüfusu ve 1.257.000 dönüm toprağı ve İngiliz Mandası'nın ise, 505.800'ü Arap ve 157.500'ü Yahudi olmak üzere 663.300 nüfusu ve 6.971.000 dönüm toprağı olacaktı.*” Woodhead Komisyonu'nun bu teklifi kendi içinde dahi oybirliği ile kabul edilmezken, raporda farklı fikirler de öne sürülmüştü. Kaldı ki komisyonun oybirliği ile kabul ettiği taksim planını İngiliz Hükümeti de beğenmedi.²⁸ Bu dönemde dünyanın bir savaş eşiğinde olması ve İngiltere'nin Ortadoğu'daki dengeleri gözetmek

²⁰ Başlamışlı, “İngiliz Kraliyet Raporunda Filistin'e Yahudi Göçleri (1930-1936),” s. 63.

²¹ DBTDA, 522-2776-23507-2.

²² DBTDA, 522-2776-23521-1.

²³ DBTDA, 522-2776-23521-1.

²⁴ DBTDA, 522-2776-23521-1.

²⁵ T.C. Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşiv Dairesi Başkanlığı, *Türk Diplomatik Arşiv Belgelerinde Filistin (1922-1948)*, (Ed. Mehmet Erdoğan), Matsa Basımevi, Ankara 2023, s. 101.

²⁶ DBTDA, 522-2776-23521-1.

²⁷ Papuççular, “Londra'dan Kudüs'e: Filistin'de İngiliz İdaresinin Ulusal ve Uluslararası Dinamikleri,” s. 49.

²⁸ Celil Bozkurt, “Filistin Sorunu ve İlk Arap-Yahudi Çatışmalarının Türk Basınındaki Yankıları (1929-1939),” *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5(8), 2012, s. 285.

zorunda olması nedeniyle komisyonlar tarafından hazırlanan iki rapor da İngiltere tarafından rafa kaldırıldı.²⁹

1938 yılının son aylarında Filistin'de büyük şehirlerde bombalı saldırılar ve suikastlar günlük bir olguya dönüşürken, dağlardaki çeteler daha organize bir yapıya kavuştu. Arap direnişinin hedefi artık yalnızca Yahudi yerleşimleri değil, doğrudan İngiliz askerleri, polis kuvvetleri, bankalar, postane ve karakollar oldu. Bu dönemde İngiliz gazeteleri yavaş yavaş Yahudi muhaceretinin yasaklanması lehinde ve Araplar ile Yahudilerin arasının bulunması ve Filistin sorununun Londra'da toplanacak bir konferansta halledilmesi doğrultusunda neşriyat yapmaya başladılar. Bu yayınlar ve İngiliz siyasetinde görülen Araplar lehine temayüller Yahudileri telaşa düşürürken, Arapları bir dereceye kadar sakinleştirdi. Nihai olarak 1938 yılının son iki ayı önceki aylara nispeten daha sakin geçti.³⁰ İngilizler tarafından Londra'da bir konferans düzenleneceği beyan edilince, Filistinli mutedil grupların çoğu saldırılarına ara verdi ve olaylar bitme noktasına geldi. İngiltere, iyi niyet göstergesi olarak sürgündeki 5 Filistinli lideri serbest bırakınca, Filistinli Araplardan sulh taraftarı 20 kişilik bir heyet de İngiliz valisini ziyaret edip kendisine teşekkür ettiler.³¹

2. Londra Konferansı

Olayların devam ettiği bu dönemde dünyanın bir savaş eşiğinde olması ve İngiltere'nin Orta Doğu'daki dengeleri gözetmek zorunda olması nedeniyle komisyonlar tarafından hazırlanan iki rapor da İngiltere tarafından rafa kaldırıldığını daha önce belirtmiştik.³² 1939 yılı itibarıyla Filistin meselesini halletmek isteyen İngilizler:

1. *Taksim prensibinin reddine,*
2. *Hükûmetin mandater sıfatı ile idare mesuliyetini deruhte etmekte devamına,*
3. *Hükûmete göre en iyi hal çaresi Arap ve Yahudilerin anlaşmaları olduğundan hemen Londra'da Filistin ve komşu memleketler Arapları ile Yahudi Ajansı azasından mürekkep bir konferans toplanmasına ve burada muhaceret meselesi de dâhil olmak üzere Filistin'de takip olunacak umumi siyasetin tespiti olunmasına,*
4. *Bu konferansın akamete uğraması halinde bizzat hükûmet tarafından gereken kararın alınmasına ve bunların tatbikine*" karar verdiklerini açıkladılar.

Bu kararlar doğrultusunda İngilizler Arap ve Yahudi temsilcileri Londra'da konferansa davet ederken, Filistin'deki silahlı mücadele ile alakalı kişilerin konferansta bulunmasını kabul etmeyeceklerini ilan ettiler.³³ Dışişleri Bakanlığı arşivinde bulunan belgelere göre: bu süreçte İngilizlerin geleneksel siyasetleri doğrultusunda Araplar arasına tefrika sokmaya çalışması, dağlardaki milliyetçi Arap çetelerine muhalif çeteler ortaya çıkararak mücadele sahasına sokmaları Arapları galeyana getirdi.³⁴

Mısır Başbakanı Mahmut Paşa, diğer Arap devletlerine Londra'ya gitmeden önce ortak bir tavır belirlemek için Kahire'de bir ön toplantı yapılmasını teklif etti ve bunun üzerine Arap liderleri Kahire'de bir araya gelerek Filistin konusunda fikir alışverişi yapıp ortak bir Arap Misakı belirlediler. 7-11 Ekim 1938 tarihinde toplanan söz konusu "Arap Milli Kongresi"ne Filistin, Irak, Suriye, Lübnan, Yemen, Ürdün, Fas ve Mısır'dan 2.000 kadar delege katıldı. Kongreye Hindistan Müslümanları da temsilci gönderdiler. Kongrede Araplar: "1-Balfour Deklarasyonundan vazgeçilmesi, 2-Filistin'e olan Yahudi göçlerinin durdurulması, 3-Filistin'in

²⁹ Papuççular, "Londra'dan Kudüs'e: Filistin'de İngiliz İdaresinin Ulusal ve Uluslararası Dinamikleri," s. 49.

³⁰ DBTDA, 522-2776-23521-1.

³¹ Özdağ, "Filistin'de Yaşanan Büyük Arap İsyanının Ulusal Basına Yansıması: Ulus Gazetesi Özelinde Bir İnceleme (1936-1939)," s. 288.

³² Papuççular, "Londra'dan Kudüs'e: Filistin'de İngiliz İdaresinin Ulusal ve Uluslararası Dinamikleri," s. 49.

³³ *Türk Diplomatik Arşiv Belgelerinde Filistin (1922-1948)*, s. 132-133.

³⁴ DBTDA, 522-2776-23521-1.

taksiminden kesinlikle vazgeçilmesi, 4-Filistin'de nüfusun nispi temsili (yani Arap çoğunluğa dayanan) esasına göre seçilmiş bir milli anayasal hükümetin kurulması, 5- Derhal siyasi bir genel af ilan edilmesi” konularında anlaştılar.³⁵

22 Kasım 1938'de Türkiye'nin Kudüs Başkonsolosu Celal Tefvik Karasapan tarafından Dışişleri Bakanlığına gönderilen yazıda, toplanacak olan Londra Konferansı'na İngiltere'nin Filistin Araplarını, Yahudileri ve Filistin'e komşu olan Arap hükümetlerini davet ettiğini ve taraflarla ayrı ayrı görüşmeyi planladığını aktarıyordu. İngilizler tarafından Filistin'deki karışıklıkların sorumlusu olarak görülen Başmüftü Emin El-Hüseyni'nin ise bir temsilci olarak tanınmayacağı belirtiliyordu. Karasapan, kendisinin Emir Abdullah'ı ziyaret ettiğini, Emir Abdullah'ın, Başbakanını Londra Konferansı'na katılmakla görevlendirdiğini, konferansa Mısır, Hicaz ve Irak'tan temsilcilerin gönderileceği, Başmüftü ya da temsilcilerinin katılmasını şart görmediği ve de konferansın bir karar almaya yönelik değil, yalnızca istişari mahiyette olacağını ifade ettiğini aktarıyordu.³⁶

16 Aralık 1938'de Karasapan tarafından gönderilen bir başka yazıda ise, gazetelerde “Yuvarlak Masa Konferansı” diye adlandırılan konferansın, aslında İngiliz-Arap ve İngiliz-Yahudi ikili görüşmeleri şeklinde cereyan edeceğini, konferansa İngilizlerin Arap ve Yahudilerden on ikişer kişiyi davet edeceği, Arapların 12 temsilcisinden 7'sinin Filistin Araplarından, diğer 5'inin de diğer Arap ülkelerini temsil eden delegelerden oluşacağını aktarıyordu. Yahudi delegelerinin de aynı şekilde bir kısmının Filistin Yahudilerinden ve Yahudi Ajanlığı temsilcilerinden oluşacağı ve bunlara İngiltere, Polonya, Kuzey ve Güney Amerika ve de Güney Afrika Birliği'nden gelecek Yahudilerin katılacağı bilgisi veriliyordu.³⁷

Londra Konferansı 7 Şubat - 17 Mart 1939 tarihleri arasında düzenledi. Yaklaşan ikinci büyük savaşta Orta Doğu'da çatışmalı bir ortamda olmak istemeyen İngiltere, iki tarafı da memnun etmeyi amaçlıyordu. En önemlisi Filistin millî hareketinin zayıf taraflarına rağmen, Arap ve bütün İslam dünyasında etkili olduğunun farkındaydı.³⁸ Konferans'ta İngilizler Arap ve Yahudi delegasyonlarını bir masa etrafında toplayamadığı için müzakereler Başkonsolosu Celal Tefvik Karasapan'ın belirttiği gibi İngiliz-Arap ve İngiliz-Yahudi ikili görüşmeleri şeklinde devam etti. İngiliz Hükümeti adına müzakereleri Mr. Macdonald idare ederken, Lord Halifax ve Mr. Buttler ve İngiliz uzmanlarda konferansta hazır bulunuyorlardı. Arap delegasyonu, Arap ülkelerinin temsilcilerinden ve Filistin Arapları temsilcilerinden oluşuyordu. İngilizlerin Arap heyeti içerisinde mutlaka mutedil ve muhaliflerin de bulunmasını istemeleri nedeniyle Nuri Said Paşa ile Fuat Hamza Beyrut'a giderek Müftü Emin El-Hüseyni'den heyete mutediller namına iki kişinin dâhil olması hususunda müsaade aldılar. Müftü tarafından belirlenen iki kişi heyete dâhil olunduktan sonra oluşturulan Arap heyeti teşkil edildi. Heyet Kahire'den Londra'ya hareket etmeden önce o zaman kadar ses çıkarmayan muhalif Ragıp Neşâşibi harekete geçerek oluşturulan heyetin en az yarısının kendi adamlarından oluşmasını talep etti. Müftü taraftarlarının şiddetle reddetmesine rağmen heyete Neşâşibi'nin kendisi ve Süleyman Tukanî dâhil edildiler. Arap heyetinin başkanı ise Prens Abdulmunnaim olmuştur.³⁹ İngiliz Hükümetinin Londra Konferansı'na geniş bir katılım sağlamaya yönelik çabası, mümkün olduğu kadar farklı fikirlerin temsil edilmesini sağlamak bahanesiyle, Filistin Arapları arasına tefrika sokarak Müftünün nüfuzunu kırmak amacına yönelikti.⁴⁰

³⁵ Bozkurt, “Filistin Sorunu ve İlk Arap-Yahudi Çatışmalarının Türk Basınındaki Yankıları (1929-1939),” s. 285.

³⁶ *Türk Diplomatik Arşiv Belgelerinde Filistin (1922-1948)*, s. 134.

³⁷ *Türk Diplomatik Arşiv Belgelerinde Filistin (1922-1948)*, s. 141.

³⁸ Ali Ata Yiğit, “Filistin Meselesinin Kronikleşmesi (1918-1948)”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 123 (243), 2019, s. 392

³⁹ *DBTDA*, 522-2776-23514-4.

⁴⁰ Bozkurt, “Filistin Sorunu ve İlk Arap-Yahudi Çatışmalarının Türk Basınındaki Yankıları (1929-1939),” s. 285.

Yahudi delegasyonunun teşekkülünde de benzer hadiseler yaşandı. Dışişleri Bakanlığı kaynaklarına göre Komünistlerden koyu nasyonalist olan revizyonistlere kadar Filistin Yahudileri birbirlerine girdiler. Hatta Kudüs'te Arapların girmesi yasak olan bir sinemaya bomba atılması hadisesinin de bu konuyla alakalı olduğu belirtiliyordu. Nihayetinde Yahudi heyeti Siyonistler, diğer Yahudi teşkilatları ve Filistin Yahudilerini de kapsayacak şekilde oluşturuldu. Dr. Ch. Weiman, David Ben Gurion, Pr. Selig Brodetsky, Haham J. L. Fishman, Dr. Rose Jacobs, M. L. Perlzweig ve M. Shertok'tan başka, Filistin, Büyük Britanya, ABD, Almanya, Belçika, Polonya, Doğu Avrupa ve Güney Afrika'dan delegeler bulunuyordu.⁴¹

Londra Konferansı'nın 7 Şubat'taki açılış oturumuna İngiltere Başbakanı Chamberlain başkanlık etti ve açılış konuşmasını yaptı. Araplara mahsus olan öğleden önceki oturumda Chamberlain İngiltere'nin Filistin'deki siyasetinin barışçı ve anlaşma siyaseti olduğunu, Filistin meselesinin halledilmesinin adalete dayalı olması gerektiğini ve bütün delegelerin sükûnet ve refahın tesis edilmesi yönünde iyi niyetli olduklarını ümit ettiğini söyledi. İngiltere Başbakanına Araplar adına cevap veren Prens Abdülmunnaim, meselenin çözümü için İngiliz Hükûmetinin gösterdiği tavırdan dolayı teşekkürler ettiklerinin altını çizdi. Ardından söz alan ve Filistin müftüsünün yakın adamlarından olan Camlül Hüseyini, Filistin meselesiyle ilgili Arapların tutum ve beklentilerini izah etti. Hüseyini; Arapların davayla ilgili taleplerinin doğru, sarîh ve tabii bir adalete dayandığını, Filistin'in asıl sahiplerinin kendileri olduğunu, bağımsız olmak ve milli gayelerine bu suretle ulaşmak azminde olduklarını ifade etti. Filistin meselesinin ne Yahudi düşmanlığıyla ne de İngilizlere karşı bir husumet hissiyle alakası olmadığını, bu meselenin sadece memleketin sahibi olan milletin müstakil, hür ve barış içerisinde yaşamak isteğiyle alakalı olduğunu belirtti. Devamında, Balfour Beyannamesine kadar Araplar bu bölgede Yahudilerle kardeşçe yaşadıklarını, bu tarihten sonra Siyonistlerin güttüğü emelleri anlayarak endişeye başladıklarını, 1918'den itibaren takip edilen siyasetin Arapların endişelerinin boş olmadığını ortaya çıkardığını sözlerine ekledi. Hüseyini'ye göre; İtilaf Devletleri zafer elde etmek için temin ettikleri yerel destek mukabilinde vadettikleri istiklalden Arapları mahrum etmişlerdir. Arap halkı anlaşmalarla kendisine tanınmış olan istiklal yerine manda idaresini kabule mecbur edilmiştir. 1939'a kadar Filistin'de takip edilen idare Araplar aleyhine diktatörce olmuş ve kendilerine hiçbir hak tanınmamıştır. Savaştan önce Araplar medeni, siyasi ve teşrii her haktan yararlanabiliyorken, kendilerine zorla dayatılan manda rejiminin yalnız İngiltere ile Siyonistler arasında kararlaştırılan bir rejim olduğunun altını çizerek:

“Arap halkının haklı protestolarına rağmen Yahudilere bölgede arazi edinmeyi kolaylaştıracak kanunlar çıkartılmıştır. 20 sene zarfında Yahudi nüfusu Filistin'de % 7'den % 29'a çıkmıştır. Bu durum da bölgedeki huzur ve refahı bozmuştur. 1919'de Filistin'de ancak 600.000 dönüm araziye sahip olan Yahudiler bu gün 1.333.000 dönüme araziye sahiptirler. Yahudilerin elde ettiği bu topraklar memleketin en verimli kısımlarında bulunmaktadır ve böyle devam ederse memleketin asıl sahibi olan Araplar harice göçme mecbur kalacaklardır. Birçok Arap köyleri, cami ve mezarlıkları ortadan kaybolmuş ve köylere Yahudi isimleri verilmiştir. Araplar ne Balfour Beyannamesini ne de manda yönetimini kabul edemezler. Çünkü beyanname evvelce Araplara yapılan vaatlere ve taahhütlere ve manda da Cemiyeti Akvam sözleşmesinin 22. maddesine aykırıdır. 13 asırdan beri memleketin sahibi olan Arapların Yahudi ve Siyonistlerin milli yurtlarını kurlmaları için zorla memlekettten kovulmaları caiz midir? Bütün bu sebeplerden dolayı Filistin'de tatbik olunan idare ve siyaset zulümden başka bir şey değildir” dedi.⁴²

İngilizler konferansta, Arap ve Yahudilerin eşit hak sahibi olacağı yerli bir Filistin hükümeti teşkili, bu hükümete teşrii organ olmak üzere bir Teşrii Meclis meydana getirilmesi,

⁴¹ DBTDA, 522-2776-23514-4.

⁴² DBTDA, 522-2776-23514-4.

muhacirlerin sahil boyunca muayyen yerlere yerleştirilmesi ve bu amaç doğrultusunda bölgenin muhtar idare mıntıklarına ayrılması tekliflerinde bulunacaklardı. Mevzu bahis edilen mecliste Arap ve Yahudi temsilciler dışında İngiliz Hükümeti tarafından tayin edilen Arap, Yahudi ve İngiliz üyeler de bulunacaktı. Konferansta İngilizler her ne kadar yukarıda belirtilen teklifleri gündeme getirecek olsalar da, Dışişleri Bakanlığı arşivinde bulunan raporlara göre İngilizlerin konferans arifesinde genel kanaati; “*Arapların ve Yahudilerin mübalağalı istekleri karşısında bir neticeye varılamayacağı ve İngiliz Hükümetinin alacağı bir kararla kendi siyasetini bizzat kendisinin manda ve Balfour Beyannamesi hükümleri dâhilinde tatbik mecbur kalacağı*” yönündeydi.⁴³

Londra Konferansında Araplar: kendilerine söz verilen bağımsızlık hakkının tanınmasını, Filistin’de Yahudi milli yurdunun tesisi faaliyetlerine son verilmesini, Yahudi muhaceretin ve arazi satışının durdurulmasını, manda yönetimine son verilerek Irak’la İngiltere arasındakine benzer anlaşma yapılarak Filistin’de bütün yetkilerin devredildiği bir Arap hükümetinin tesis edilmesini talep etmekteydiler. Araplar, kabul edilebilir düzeydeki İngiliz menfaatlerini korumak için İngiltere ile dostça anlaşmaya hazır olduklarını ve mukaddes bölgelerin ve de buralara yapılacak olan ziyaretlerin gerek Yahudi ve gerekse diğer azınlıkların hukukunu her türlü tecavüzdten korumak noktasında İngilizlerle hemfikir olduklarını belirttiler.⁴⁴

Arapların bu talepleri karşısında İngiltere Müstemleke Bakanı Malcolm MacDonald, Arap taleplerinin abartılı olduğunu, İngiliz hükümetinin uluslararası siyasi durum sebebiyle Filistin meselesini bir an evvel çözmek istediğini ve İngiltere’nin Arapların en iyi dostu olduğunu belirtti. Ayrıca, manda ve Balfour Beyannamesi şartlarının yerine getirilmesinin hem Araplara hem de Yahudilere karşı mecburi olduğunu, Yahudi muhacirlerin tehlike değil fayda sağladığını, ne Yahudilerin Araplara ne de Arapların Yahudilere hükmetmesiyle ilgili bir endişeye gerek olmadığını ve de İngiltere’nin üç büyük dinin ve mukaddes mahallerin menfaatlerini korunması için en münasip çözüm şeklini aradığını ifade edecekti. İngilizler Arapların bağımsızlık, Yahudi göçleri ve arazi satışlarının yasaklanması noktasındaki taleplerini olduğu gibi kabul etmeyeceklerini açıkça söylediler.⁴⁵

7 Şubat’ta başlayan konferansın öğleden sonra Yahudilere mahsus olan oturumunda İngiltere Başbakanı Chamberlain, Filistin’de olup biten hadislerden bahsederek, bu olayların maddi ve hayatî ziyanlara, endişelere ve de memnuniyetsizliğe sebep olmasından dolayı teessürlerini dile getirdi. Bu şartlar altında Yahudilerin göstermiş oldukları itaat ve tevekkül karşısında hayranlığını bildirirken, meselenin çözümünün mutlak surette adil bir şekilde olacağını belirtti. Chamberlain’in konuşmasının ardından bütün Yahudi heyetleri adına konuşan Dr. Weizman, Yahudi menfaatlerinin ve haklarının korunması şartıyla Filistin meselesinin çözümüne yardım etmeyi arzuladıklarını, dünya üzerinde azınlık olarak yaşayan Yahudilerin memleketleri olmaması sebebiyle bu meselenin büyük önem arz ettiğini ve bütün Yahudilerin Filistin’e geri dönmek ümidine sarsılmaz bir şekilde bağlı olduklarını belirtti. Bu ümidin asırlarca devam etmiş olduğunu ve 19. yüzyılın sonlarından itibaren faal bir safhaya girmiş olduğunu, Balfour Beyannamesi’nin bu tarihi olayı tasdik ederek uluslararası bir taahhüt haline getirdiğini ifade etti. Weizman’a göre tahkik komisyonu da raporunda Yahudilerin Filistin’deki teşebbüslerine sadıkane devamları halinde zamanla bu topraklarda bir Yahudi devletinin teessüs etmesinin muhtemel olduğunu beyan ediyordu. Bu teminata istinaden ve karşılaştıkları zorluklara rağmen Yahudilerin İngiltere Hükümetiyle işbirliğine razı olduklarını ve bir gün bu topraklarda bir Yahudi devletinin kurulacağı ümidini beslediklerini belirtti. Konuşmasının devamında:

⁴³ DBTDA, 522-2776-23514-4.

⁴⁴ DBTDA, 522-2776-23514-4.

⁴⁵ DBTDA, 522-2776-23514-4.

"20 senelik bir devreden sonra İngiltere hükümetinin mandayı Yahudi hukuku esasini hiçe indirecek bir şekilde tefsir etmesi anlaşılmamaktadır. Bir sürü tereddütlerden sonra Woodhead Komisyonu gelmiş ve bir Yahudi devleti projesi terk edilmiştir. Bundan sonra yapılacak yegane şey Yahudi muhacereti siyasetinin devamıdır. Merkezi Avrupa'nın şu felaketli zamanında ve Yahudi faciasının başka memleketlere de sirayet ettiği sıralarda Yahudi mültecilerine karşı bütün milletler kapılarını hemen hemen kapatmışlardır. Altı milyon Yahudi nereye gideceğini şaşırmıştır...Balfour Beyannamesi'nin ve manda hükümlerinin Filistin'e yoğun Yahudi muhaceretini kapsamadığı iddia edilmektedir. Bu iddia tarihi noktadan bile yanlıştır. Harpten evvel Rusya'da milyonlarca Yahudi'nin uğradığı tazyik ve zulüm onları bir vatan aramaya sevk etmiş ve Siyonizm'i doğurmuştur. Bu gün Yahudilerin münasip yeni yerlere yerleştirilmesi için şükranı değer alakalar belirmiş olmakla beraber bu yerlerin hiçbirisi Filistin'in temin ettiği refahı Yahudilere vadedemez. Yahudi kolonizasyonunun Filistin'deki büyük muvaffakiyetinin sırrı Yahudileri yüreklendiren tarihi ve dini rabitadır" dedi.⁴⁶

Weizman'a göre Filistin'de Arap isyanının olduğu 1936-1939 yılları arasında bile Yahudi göçleri devam etmişti. Araplara ve Yahudilere yapılan vaatler arasında tezat olduğu iddialarına cevap olarak, Araplara yapılan vaatlerin Batı Filistin'i kapsamadığı, McMahon ve hatta Lawrence'ın bile bunu ifade ettiğini belirtirken, Lawrence'ın notlarında: "Churchil tarafından 1921-1922 anlaşmalarından sonra Büyük Britanya tarafından Araplara yapılan bütün vaatler ifa edilmiştir" denildiğini ifade etti. Ayrıca Paris'teki barış konferansında Kral Faysal'ın Balfour Beyannamesi'ni tasvip ettiğini, Arapların birinci Dünya Savaşı'ndan İngiltere'nin gayret ve fedakârlığı sayesinde dört krallıkla çıktıklarını belirtti. Filistin'in bir Arap memleketi olduğu yönündeki Arap iddialarına cevap olarak da, nüfusun 1/3'ünün Yahudi olduğu, Filistin iktisadiyatında Yahudilerin hissesinin 3/4 oranında olması karşısında hükümsüz olduğunu iddia etti. Weizman, Yahudilerin Araplara hâkim olmak istemedikleri gibi Arapların da kendilerine hükmetmelerini kabul etmeyeceklerini, mandanın ve muhaceretin devamını ve bu hususta memleketin iktisadi hazın kabiliyetinin dikkate alınmasını, Filistin'de Yahudilerin azınlık haline sokulamayacağını teminatını istedi. Son olarak: "Adaletle hareket etmiş olan ve arzın en ücra köşelerinde iyi bir idare tesis etmiş olan siz İngilizlerden şu nazik ve ıstıraplı dönemde milletim hakkında da adalet ile hareket etmenizi rica ediyorum" dedi.⁴⁷ Yahudiler konferansta genel olarak: Manda yönetiminin devam etmesini, Filistin'in iktisadi imkânlarına göre muhaceretin devamını, Yahudi milli yurdunun kurulması yönünde siyasetin takip edilmesi ve Yahudilerin Filistin'de azınlık haline getirilmeyeceğine dair teminat verilmesini talep ettiler.⁴⁸

Konferans arifesinde olduğu gibi konferansın devam ettiği süreçte de Filistin'de olaylar ve çatışmalar devam ediyordu. Hatta Yafa, Hayfa, Ramle, Lid ve bilhassa Kudüs'te Yahudi, İngiliz ve muhalif Araplara saldırılar zirveye ulaşmıştı. Ragıp Neşasıbi'nin Londra'daki Arap heyetine bir arkadaşıyla ve partisi adına dâhil olmasına rağmen Neşasıbi'nin ailesi ve destekçilerine karşı tecavüzler devam etmekteydi. Fahri Neşasıbi'nin kardeşleri ve akrabaları sokaklarda silahlı saldırılara hedef oluyorlardı. İngiliz askerî makamları sert tedbirler alırken, şehirdeki Müslümanlar 48 saat evlerinden çıkmamaya mahkûm edildi. Yafa ile Ramle arasında Yahudi ve İngiliz otomobilleri ve trenlere saldırılar düzenlenmeye devam edilmesi halinde bütün Arap nakil vasıtalarının seyrüseferden menolunacağı İngiliz askerî makamlar tarafından ilan edilmesine rağmen saldırıların durmaması nedeniyle Yafa ve Kudüs'te de sokağa çıkmama yasağı uygulandı.⁴⁹

Londra'da konferans devam ederken 11 Şubat 1939'da Filistin Müftüsü Emin El Hüseyini, Beyrut Başkonsolosluğu aracılığıyla Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye bir mektup

⁴⁶ DBTDA, 522-2776-23514-4.

⁴⁷ DBTDA, 522-2776-23514-4.

⁴⁸ DBTDA, 522-2773-21785-1; DBTDA, 522-2776-23514-4.

⁴⁹ Türk Diplomatik Arşiv Belgelerinde Filistin (1922-1948), s. 155.

gönderdi. Mektupta Filistin Müftüsü, devam eden Londra Konferansı'nda İngiltere'nin Araplara karşı yürüttüğü sertlik politikasından vazgeçmesi için destek talebinde bulunuyordu:

“Londra’da toplanan Filistin Kongresi münasebetiyle zatı fehâmetinizden, Arapların İngiltere Hükûmetinden olan matluplarına yardım etmenizi ve pek sert olan siyasetinden vazgeçmesi ve Arap ve Müslümanların memleketlerindeki tabii haklarını teslim etmesi emrinde tavassut buyurmanızı rica ederiz. Müslümanlar, müdafaası uğrunda nice fedakârlıklarda buldukları bu İslam’ın mukaddes diyarında sizden, vaziyetlerinin aldığı şu nazik sırada, İngiliz Hükûmetine karşı, tesirini yapacak ve bu işte Müslümanların elbirliğini gösteren bir seda duymak isterler. Müslümanlar, ancak Filistin meselesinin, Arap ve Müslümanların hakları, varlıkları ve istiklalleri emin olacak ve Siyonistlerin işgali muhatarası bertaraf edilecek surette kati bir şekilde halledilmesiyle mutmain olacaklardır.”⁵⁰

7 Şubat 1939’da başlayan Londra Konferansı 17 Mart 1939’da sona erdi.⁵¹ Londra’da yapılan görüşmelerde anlaşma sağlanamaması üzerine İngiltere 17 Mayıs 1939’da bu konuyla ilgili siyasetini Beyaz Kitap’la açıkladı.⁵² 4.500 kelimedden ibaret olan kitabın muhteviyatının radyo ile halka duyurulması Yahudilerin protesto maksadıyla Kudüs’te bulunan stüdyo ile Ramallah arasındaki teli kesmeleri yüzünden ancak 21.30’da duyurulabildi.⁵³ Filistin meselesinin çözümü hususunda İngiliz tekliflerini içeren kitap üç bölümden oluşuyordu (Esas teşkilat, muhaceret ve arazi problemleri). Kitapta: “*Majestelerinin hükûmeti Filistin’in bir Yahudi devleti hâline getirilmesinin bundan böyle politikalarının bir parçasını teşkil etmediğini tek taraflı olarak beyan eder*”⁵⁴ diyerek, manda idaresinin ebediyen devam etmeyeceğini ve Araplarla Yahudilerin iyi münasebetlere başlamasıyla sona erdirileceğini ilan etti. Kitapta Yahudi göçlerinin, Filistin’de Arapların haklarına zarar vermemesi ve memleketin iktisadi hazım kapasitesini geçmemek şartıyla devam edeceği duyuruldu. Buna göre 1939’dan sonra her yıl için 150.000, beş yıl için Filistin’e toplam 750.000 Yahudi kabul edilecekti. Beş senenin sonunda Arapların müsaadesi olmadıkça hiçbir Yahudi mülteci Filistin’e girmeyecekti. Arazi meselesiyle ilgili olarak da, arazi satışı üzerinde mahalli hükûmetin sınırlamalar koyan tedbirler alacağı ilan edildi.⁵⁵ Beyaz Kitap genel olarak değerlendirildiğinde; İngilizlerin, politikalarında esaslı bir değişikliğe gittiği görülmektedir. Bu politika değişikliğine Alman tehdidi, İngilizlerin isyanlarla uğraşarak kuvvetlerini bölmek istememesi ve Arapları uyutma politikasının sebep olduğu söylenebilir.⁵⁶

Bütün bunlarla beraber İngiliz hükûmeti, Yahudilerin onurunu gözeterek, onların Filistin’deki varlığının bir hoşgörü veya lütuf değil, bir hak olduğunu açıkça belirtmekteydi. Bu doğrultuda; “*Filistin’deki Yahudi ulusal varlığı uluslararası güvence altına alınmalı ve bu mevcudiyetin köklü tarihi bağlara dayandığı resmen tanınmalıdır*” görüşünü savunmaktaydı. Hükûmet bu kesin açıklamanın ardından; 1922 yılından itibaren 300.000’den fazla Yahudi’nin Filistin’e yerleştiğini ve bu sayının toplam nüfusun üçte birine ulaştığını kanıt göstererek, meşhur Balfour Deklarasyonu kapsamındaki yükümlülüğünü yerine getirdiğini ilan ediyordu. Metnin devamında Araplara yönelik olarak ise hükûmet, Arap temsilcilerin Londra’da ısrarla dile getirdiği meşhur Henry MacMahon ve Şerif Hüseyin yazışmalarına değinerek, bu yazışmaların nasıl yorumlanacağı konusunda İngiliz ve Arap uzmanların raporlarının

⁵⁰ Türk Diplomatik Arşiv Belgelerinde Filistin (1922-1948), s. 156.

⁵¹ DBTDA, 522-2776-23514-1.

⁵² DBTDA, 522-2775-23335-2.

⁵³ Türk Diplomatik Arşiv Belgelerinde Filistin (1922-1948), s. 162.

⁵⁴ Ayşe Tekdal Fildiş, “Birleşmiş Milletler’in Taksim Kararı ve İsrail Devleti’nin Yarattığı,” *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14, 2012, s. 339.

⁵⁵ DBTDA, 522-2703-22424-1. 4; DBTDA, 522-2776-23517-1.

⁵⁶ Kadir Kasalak, “İngilizlerin Filistin Politikası ve Filistin Mandası,” *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25, 2016, s. 75.

uyuşmadığını belirtiyordu. İngiliz uzmanların görüşlerine dayanarak; Filistin'in (Ürdün Nehri'nin batısının) MacMahon'un verdiği sözlerin dışında kaldığını, bu nedenle Filistin'in bir Arap devletine dönüştürülmesi gerektiği yönündeki iddiayı kabul edemeyeceklerini açıkladılar.⁵⁷

Yahudi hedeflerine set çeken Beyaz Kitap, Filistin Yahudi halkı arasında nefretle karşılanırken, meydan ve Sinagoglarda yakılarak yırtıldı. Kitabın neşredildiği akşam Yahudiler, Kudüs'te ve Tel-Aviv'de hükümet dairelerine bombalı saldırılar düzenleyerek İngiliz bayrağını indirmeye çalıştılar. Ayrıca Kudüs, Tel-Aviv ve Hayfa'da grev ilan ederek kalabalık gösteriler düzenlediler. Beyaz Kitap'ı protesto mahiyetinde dünyanın dört bir tarafından İngiltere Hükümetine protesto telgrafları çektiler. Nihai olarak, Beyaz Kitap'ın İngiltere Parlamentosunda zayıf bir ekseriyetle kabul edilmesine dayanarak Milletler Cemiyeti Mandalar Komisyonu tarafından kabul edilmeyeceği kanaatiyle yaklaşık on gün süren protestolarını sona erdirdiler.⁵⁸

Diğer taraftan Arap kamuoyunu hiçbir suretle tatmin etmeyen Beyaz Kitap hakkında Beyrut'ta Müftü Emin El-Hüseyni başkanlığında 30 Mayıs 1939'da toplanan Âli İslâm Komitesi ve Irak, Mısır hükümetleri tarafından “İngiliz Hükümeti tarafından Londra Konferansı'nda ileri sürülüp Araplar tarafından reddedilen tekliflerin tekrarı olduğu” gerekçesiyle Araplar tarafından kabul edilemeyeceğinin açıklanması sonrasında Arap protestoları ve isyanlar yeniden başladı. Ayrıca, mevcut karışıklıkların başlıca sebeplerinden olan Yahudi milli yurdunun Beyaz Kitap'ta tanınmış olduğu, Yahudi göçlerinin beş sene daha devam ettirileceğinin belirtiliyor olması ve arazi meselesinin halledilmemiş olması nedeniyle Filistin Arapları adına bu siyaseti reddettiklerini ilan ettiler.⁵⁹

Beyaz kitapların neşri sonrasında Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar geçen üç ay zarfında Filistin'de yer yer olaylar yaşansa da önceki dönemlere kıyasla daha sakin geçti. İsyanın resmen sona ermesi ancak Avrupa'da savaşın patlak vermesi üzerine Âli Arap Komitesinin neşrettiği bir beyannameden sonra oldu. Bu beyannamede komite: “Filistin Araplarının kendi istiklallerini kazanmak ve Yahudi tehlikesini bertaraf etmek gibi ulvi bir maksatla giriştikleri mücadelenin yeni vaziyet dolayısıyla, yeni bir ilana kadar, tatil olunduğunu” bildirdi ve böylece 1936'da başlayıp üç yıl devam eden Filistin isyanı sona erdi.⁶⁰

Sonuç

1939 Londra Konferansı, Filistin üzerindeki İngiliz manda yönetiminin iflasını ve bölgedeki Arap-Yahudi çatışmasının çözülemez bir düğüm haline gelişini belgeleyen en kritik tarihsel dönemeçlerden biridir. Bu çalışma kapsamında incelenen tarihsel süreç, 1917 Balfour Deklarasyonu ile temelleri atılan Yahudi ulusal yurdu projesinin, bölgenin demografik ve siyasi gerçekliğiyle girdiği amansız çatışmanın kronolojisini sunmaktadır. 1920'li yıllardan itibaren artan Yahudi göçleri ve toprak kazanımları, Filistinli Araplar nezdinde varoluşsal bir tehdit olarak algılanmış; bu durum 1920, 1921, 1929 ve nihayetinde 1936'da geniş çaplı bir halk ayaklanmasını tetiklemiştir. Makalenin temelini oluşturan diplomatik süreç analiz edildiğinde, Peel ve Woodhead komisyonlarının sunduğu taksim planlarının başarısızlığı, İngiltere'yi “taksim prensibini reddetmeye” ve tarafları Londra'da bir araya getirmeye zorlamıştır. Ancak konferansın seyri, tarafların uzlaşmazlığını bir kez daha teyit etmiştir. Arap heyeti; Balfour Deklarasyonu'ndan vazgeçilmesini ve Arap çoğunluğa dayalı milli bir anayasal hükümetin kurulmasını şart koşarken, Yahudi delegasyonu Avrupa'daki “Yahudi faciası” bağlamında

⁵⁷ Türk Diplomatik Arşiv Belgelerinde Filistin (1922-1948), s. 163.

⁵⁸ DBTDA, 522-2776-23521-1.

⁵⁹ DBTDA, 522-2776-23521-1.

⁶⁰ DBTDA, 522-2776-23521-1.

göçlerin iktisadi kapasiteye göre kesintisiz devamını savunmuştur. Özellikle Dışişleri Bakanlığı arşivlerine yansıyan belgeler, İngiltere'nin konferans arifesinde dahi Arap ve Yahudi tarafları arasındaki "mübalâgalı istekler" nedeniyle bir neticeye varılamayacağını öngördüğünü ortaya koymaktadır.

Konferansın en somut çıktısı olan 1939 Beyaz Kitabı, İngiliz siyasetinde bir "U-dönüşü" niteliği taşısa da makalede sunulan tepkiler bu belgenin çözümden ziyade yeni bir gerginlik alanı yarattığını ispatlamaktadır. Yahudilerin bu belgeyi "ihane" olarak niteleyip protestolar düzenlemesi, Arapların ise Yahudi ulusal ocağının varlığının hala tanınmıyor olması nedeniyle reddetmesi, konferansın nihai amacına ulaşmadığının kanıtıdır. İngiltere'nin 75.000 kişilik bir göç sınırı koyarak Arap kamuoyunu sakinleştirme çabası, bölgedeki stratejik dengeleri koruma gayretinden öteye geçememiştir.

Sonuç olarak, 1939 Londra Konferansı, Filistin meselesini çözmekten ziyade, II. Dünya Savaşı öncesinde İngiltere'nin Orta Doğu'daki müttefiklerini (özellikle Arap devletlerini) kaybetmeme adına yaptığı pragmatik bir manevradır. Makalede de belirtildiği üzere, Türkiye'nin Kudüs Başkonsolosluğu üzerinden süreci titizlikle takip etmesi ve Müftü Emin el-Hüseyni'nin Ankara'dan destek ricası, meselenin yerel bir çatışma olmaktan çıkıp uluslararası bir kriz haline geldiğini göstermektedir. 1939 yılındaki bu başarısız diplomasi trafiği, İsrail Devleti'nin kuruluşuna giden yolun taşlarını döşeyen, taraflar arasındaki uçurumu kalıcı hale getiren beyhude bir diplomatik çaba olarak tarihteki yerini almıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (DBTDA), Fon Kodu: 522- Kutu: 2776-Gömlek: 23507- Sıra: 2.

DBTDA, 522-2776-23507-2.

DBTDA, 522-2776-23521-1.

DBTDA, 522-2776-23514-4.

DBTDA, 522-2773-21785-1.

DBTDA, 522-2776-23514-1.

DBTDA, 522-2775-23335-2.

DBTDA, 522-2703-22424-1.

DBTDA, 522-2776-23517-1.

DBTDA, 522-2685-23267-1.

2. Telif ve Tetkik Eserler

Armaoğlu, Fahir, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları (1948–1988)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1991.

Başlamışlı, Macide "İngiliz Kraliyet Raporunda Filistin'e Yahudi Göçleri (1930-1936)," *Filistin Araştırmaları Dergisi*, 4, 2018, s. 42-66.

Bowden, Tom, "The Politics of the Arab Rebellion in Palestine 1936–39." *Middle Eastern Studies* 11(2), 1975, s. 147-174.

Bozkurt, Celil, Filistin Sorunu ve İlk Arap-Yahudi Çatışmalarının Türk Basınındaki Yankıları (1929-1939), *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5(8), 2012, s. 265-295.

Duran, Mehmet Ali. "Filistin'de Yaşanan Arap-Yahudi Çatışmaları Özelinde Peel Komisyonu Kararları ve Arapların Türkiye'den Beklentileri (1929-1939)." *Filistin Araştırmaları Dergisi*, 10 2021, s. 57-80.

Fildiş, T., Ayşe. "Birleşmiş Milletler'in Taksim Kararı ve İsrail Devleti'nin Yaratılışı," *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14, 2012, s. 337-348.

Kasalak, Kadir. "İngilizlerin Filistin Politikası ve Filistin Mandası." *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25, 2016, s. 66–78.

Özdağ Suat, "Filistin'de Yaşanan Büyük Arap İsyanının Ulusal Basına Yansıması: Ulus Gazetesi Özelinde Bir İnceleme (1936-1939)," *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(1), 2026, s. 273-295.

Papuçular, Hazal. "Londra'dan Kudüs'e: Filistin'de İngiliz İdaresinin Ulusal ve Uluslararası Dinamikleri," *Tarih İle Mit Arasında Kudüs*, (ed. Mensur Akgün), Kopernik Kitap, İstanbul 2020, s. 21-56.

Quigley John, "Britain and the League of Nations: Was There Ever a Mandate for Palestine?" *Journal of Palestine Studies* 53(2), 2024, s. 35–49.

T.C. Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşiv Dairesi Başkanlığı, *Türk Diplomatik Arşiv Belgelerinde Filistin (1922-1948)*, (Ed. Mehmet Erdoğan), Matsa Basımevi, Ankara 2023.

Yıldırım, Yusuf İsrail-Filistin Sorununda İki Devletli Çözüm Arayışları, *OPUS Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18 (41), 2021, s. 3840-3884.

Yılmaz, N., Ayhan & Vahide Alagöz. "Birleşmiş Milletler'in Filistin Politikası." *Journal of Economics and Political Sciences*, 3(2), 2023, s. 113–124.

Yiğit, Ali Ata, "Filistin Meselesinin Kronikleşmesi (1918-1948)". *Türk Dünyası Araştırmaları*, 123 (243), 2019, s. 391-414.

3. İnternet Kaynakları

https://www.un.org/unispal/history2/origins-and-evolution-of-the-palestine-problem/part-i-1917-1947/#Origins_and_Evolution_of_the_Palestine_Problem_1917-1947_Part_I, erişim tarihi: 10.04.2026.

<https://www.un.org/unispal/history2/origins-and-evolution-of-the-palestine-problem/part-i-1917-1947/>

**İSTİHBARAT, İTTİFAK YÖNETİMİ VE KRİZDE KARAR
ALMA: 1964-1976 KIBRIS MESELESİNDE CIA (Central
Intelligence Agency) ETKİSİ**

*Intelligence, Alliance Management, and Crisis Decision Making: The
Impact of the Central Intelligence Agency (CIA) on Cyprus, 1964-1976*

Murat Toman

Dr.Öğr.Üyesi., Hitit Üniversitesi, Türkiye
e-mail: murattoman@hitit.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-4698-7520

Near East Historical Review

16/1, April/ Nisan 2026
e-ISSN: 2717-6363 (Online)
www.nehrreview.com

Article Type - Makale Türü : Research Article / Araştırma Makalesi
Received Date - Geliş Tarihi : 04.04.2026
Accepted Date - Kabul Tarihi : 30.04.2026
Pages - Sayfa : 105 - 123
doi : <http://dx.doi.org/10.29228/nehrreview.90408>.

Citation - Atıf : Murat Toman, “İstihbarat, İttifak Yönetimi Ve Krizde Karar Alma: 1964-1976 Kıbrıs Meselesinde Cia (Central Intelligence Agency) Etkisi”, *Near East Historical Review*, 16/1, April, 2026, pp. 105 - 123

Near East Historical Review

16/1, April - Nisan 2026

105 - 123

Research Article - Araştırma Makalesi

İSTİHBARAT, İTTİFAK YÖNETİMİ VE KRİZDE KARAR ALMA: 1964-1976 KIBRIS MESELESİNDE CIA (Central Intelligence Agency) ETKİSİ

*Intelligence, Alliance Management, and Crisis Decision Making: The
Impact of the Central Intelligence Agency (CIA) on Cyprus, 1964-1976*

Murat Toman

Dr. Öğr. Üyesi., Hitit Üniversitesi, Türkiye

e-mail: murattoman@hitit.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-4698-7520

Öz

Bu makale, 1964-1976 döneminde Kıbrıs meselesini Amerika Birleşik Devletleri (ABD) dış politika karar alma sürecinde Merkezi İstihbarat Teşkilatı'nın (CIA) rolü üzerinden incelemekte ve Washington'un Kıbrıs'a ilişkin değerlendirmelerinde hangi risklerin öne çıktığını, bu risklerin ne ölçüde doğru teşhis edildiğini ve istihbaratın politika yapımında nasıl işlediğini sorgulamaktadır. Kıbrıs krizine ilişkin diplomasi tarihçiliği ile ittifak siyasetine odaklanan Uluslararası İlişkiler literatürünü bir araya getiren çalışma, karşılaştırmalı vaka analizi, süreç izleme ve çok arşivli belge çözümlemesine dayanarak çözülmüş gizlilik dereceli CIA değerlendirmelerini, Foreign Relations of the United States (FRUS) ciltlerini, CIA Freedom of Information Act (FOIA) Electronic Reading Room kayıtlarını ve ilgili ABD resmî belgelerini birlikte incelemektedir. Makalenin temel bulgusu, CIA'nin toplumlar arası çözülme, devletler arası tırmanma riski, darbe ihtimali ve taksim olasılığı gibi başlıca riskleri çoğu durumda isabetli biçimde teşhis ettiğidir. Bununla birlikte, bu değerlendirmeler adadaki çatışmanın kalıcı çözümünü hedefleyen bir strateji üretmekten çok, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) bütünlüğünü korumayı önceleyen bir politika hiyerarşisi içinde işlev kazanmıştır. Bu nedenle makale, Kıbrıs örneğinin basit bir istihbarat başarısızlığından ziyade, doğru ve zamanında uyarının ittifak kısıtları altında seçici biçimde politikaya yansıtıldığı bir vaka olarak anlaşılması gerektiğini savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Akdeniz, NATO Güney Kanadı, Stratejik Uyarı, Türk Müdahalesi.

Abstract

This article examines the Cyprus issue between 1964 and 1976 through the role of the Central Intelligence Agency (CIA) in United States (U.S.) foreign policy decision making. It bridges diplomatic histories of the Cyprus crisis and International Relations scholarship on alliance politics by analyzing how intelligence assessment, crisis management, and alliance preservation interacted in Washington's response to recurrent Greek-Turkish escalation. Methodologically, the study combines comparative case analysis, process tracing, and source triangulation across declassified CIA assessments, Foreign Relations of the United States (FRUS) volumes, CIA Freedom of Information Act (FOIA) Electronic Reading Room records, and related U.S. government documents. It argues that the CIA identified the central risks of the crisis with considerable accuracy, including intercommunal breakdown, interstate escalation, the possibility of a coup, and the prospect of partition. However, these assessments were repeatedly incorporated into a policy framework oriented primarily toward preserving North Atlantic Treaty Organization (NATO) cohesion rather than resolving the conflict on the island. A comparative reading of Greece and Turkey further shows that U.S. policymakers managed the crisis asymmetrically according to each ally's perceived domestic vulnerability, strategic utility, and coercive leverage. The article concludes that even accurate intelligence may fail to avert adverse outcomes when alliance management takes precedence over local constitutional order and conflict resolution.

Keywords: Eastern Mediterranean, NATO southern flank, Strategic warning, Turkish intervention.

Introduction

The historiography of Cyprus is extensive, but it remains fragmented across partly disconnected conversations. One body of scholarship reconstructs the constitutional crisis of 1963, the violence that followed, and the diplomacy of the confrontations of 1964, 1967, and 1974. A second focuses more narrowly on 1974 and has often been shaped by questions of collusion, betrayal, and outside responsibility. A third, located more often in Cold War and alliance studies than in Cyprus history proper, treats the island chiefly as a problem of NATO cohesion and Eastern Mediterranean stability.¹ Across these fields, however, one question remains insufficiently integrated: how intelligence entered the U.S. policy process and how warning was ranked once it encountered the strategic imperatives of alliance management. This article therefore asks three related research questions: how did U.S. intelligence assess the risks surrounding Cyprus before and during the 1974 crisis; how were those assessments used, filtered, or marginalized by policymakers; and why did warning, even when accurate, fail to reorder Washington's hierarchy of objectives?

Recent documentary scholarship has performed an important corrective function by weakening older claims that Washington deliberately engineered Cyprus's partition or directly colluded in the overthrow of Makarios. Reviewing Jan Asmussen's archival study of the 1974 crisis, Alexis Heraclides described the book as a "careful, balanced and convincing presentation" and argued that it "demonstrates beyond reasonable doubt that the conspiracy theory does not hold water."² The same review noted that archival work by Claude Nicolet, Ivar-André Slengesol, and Sotiris Rizas had similarly "found no evidence of conspiracy or collusion by the US or Britain."³ Nicolet sharpens this revisionist point by arguing that broader strategic considerations, rather than betrayal or collusion, structured American and British policy toward Cyprus, while U.S. officials regarded Makarios as difficult but still central to

¹ For representative works across these strands, see Jan Asmussen, *Cyprus at War: Diplomacy and Conflict During the 1974 Crisis*, I.B. Tauris, London 2008; Claude Nicolet, *United States Policy Towards Cyprus, 1954-1974: Removing the Greek-Turkish Bone of Contention*, Bibliopolis, Mannheim and Möhnesee 2001; Geoffrey Warner, "The United States and the Cyprus Crisis of 1974," *International Affairs* 85, no. 1 (2009): 129-143; David Hannay, *Cyprus: The Search for a Solution*, I.B. Tauris, London 2005; James Ker-Lindsay, *The Cyprus Problem: What Everyone Needs to Know*, Oxford University Press, New York 2011; Marilena Varnava, *Cyprus Before 1974: The Prelude to Crisis*, I.B. Tauris, London 2019; Rebecca Bryant and Yiannis Papadakis, eds., *Cyprus and the Politics of Memory: History, Community and Conflict*, I.B. Tauris, London 2012; Yiannis Papadakis, Nicos Peristianis, and Gisela Welz, eds., *Divided Cyprus: Modernity, History, and an Island in Conflict*, Indiana University Press, Bloomington 2006; Nasuh Uslu, *The Cyprus Question as an Issue of Turkish Foreign Policy and Turkish-American Relations, 1959-2003*, Nova Science Publishers, New York 2003; Tozun Bahcheli, *Greek-Turkish Relations Since 1955*, Westview Press, Boulder, CO 1990; Niyazi Kızılyürek, *Milliyetçilik Kışkırcısında Kıbrıs, İletişim*, İstanbul 2002; Süha Bölükbaşı, *The Superpowers and the Third World: Turkish-American Relations and Cyprus*, Lanham, MD: University Press of America; Charlottesville, Miller Center, University of Virginia, 1988; Ayla Gürel and Kudret Özersay, *The Politics of Property in Cyprus: Conflicting Appeals to "Bizonality" and "Human Rights" by the Two Cypriot Communities*, PRIO Cyprus Centre Report 3, PRIO Cyprus Centre, Nicosia 2006; and Baskın Oran, ed., *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, vol. 1, 1919-1980, İletişim, İstanbul 2001.

² Alexis Heraclides, review of Jan Asmussen, *Cyprus at War: Diplomacy and Conflict during the 1974 Crisis*, *The Cyprus Review*, 21(2), Fall 2009, p. 150.

³ Heraclides, review of Asmussen, 149. Heraclides specifically identifies Ivar-André Slengesol, "A Bad Show? The United States and the 1974 Cyprus Crisis," *Mediterranean Quarterly*, 11(2), 2000, p. 96-129; Nicolet, *United States Policy towards Cyprus*; and Sotiris Rizas, *Oi Inomenes Politeies, i Diktatoria ton Synthagmatarhon kai to Kypriakos Zitima, 1967-1974* [The United States, the Colonels' Dictatorship and the Cyprus Question, 1967-1974], Patakis, Athens 2009.

stabilization.⁴ This literature shifts the explanation away from conspiracy and toward strategic priority, risk containment, and the management of instability.

Greek, Greek Cypriot, and related diplomatic scholarship has shown that the crisis of 1974 cannot be understood apart from earlier failures of settlement. Marilena Varnava argues that “the first round of the inter-communal talks was one of the most important opportunities missed for settling the Cyprus problem,” and adds that “even if the coup d’état or the Turkish invasion was ultimately averted, a mere legal formula and a constitutional compromise would not have been sufficient for providing an authentic and lasting political solution to the Cyprus question.”⁵ David Hannay similarly stresses that the 1974 crisis “only narrowly avoided spreading into hostilities between two NATO members.”⁶ Read alongside work on political memory, legitimacy, failed negotiation, and competing narratives of responsibility, this scholarship shows that Cyprus generated not only a crisis of external diplomacy, but also a deeper struggle over political order and historical interpretation.⁷ Yet it does not fully explain how intelligence warning interacted with external crisis management.

Turkish and Turkish Cypriot scholarship is equally important because it restores continuity across 1964, 1967, and 1974. Şevki Kıralp argues that 1967-1974 “played a crucial role in shaping the political process leading to the Greek coup and Turkish intervention of 1974.”⁸ This interpretation refuses to treat 1974 as an isolated rupture and instead places the coup and intervention within a cumulative sequence of unresolved crisis, coercive signaling, and failed de-escalation. This emphasis is consistent with scholarship situating Cyprus within Turkish foreign policy, Greco-Turkish rivalry, Turkish Cypriot security, and Eastern Mediterranean security.⁹ Such work shows that Cyprus was never simply an insular constitutional dispute, but a repeated test of bilateral deterrence, alliance credibility, and the limits of external mediation. Here too, however, intelligence usually remains implicit rather than analytically central.

A further strand treats Cyprus primarily as a problem of alliance management. Geoffrey Warner, Caroline Wenzke and Dan Lindley, and the Office of the Secretary of Defense Historical Office all emphasize the danger that local escalation could widen into war between NATO allies.¹⁰ Wenzke and Lindley characterize U.S. policy as “firefighting operations designed primarily to prevent general hostilities between Greece and Turkey or secure other short-term objectives.”¹¹ A contemporaneous State Department study framed the priority more

⁴ Nicolet, *United States Policy towards Cyprus*; Claude Nicolet, “American and British Policy towards Cyprus (1968-1974): New Conclusions in Light of New Evidence,” *Études helléniques / Hellenic Studies* 12(1), 2004, 167-196; Heraclides, review of Asmussen, p. 149-150.

⁵ Varnava, *Cyprus Before 1974*, Introduction.

⁶ Hannay, *Cyprus: The Search for a Solution*, p. 8.

⁷ Bryant and Papadakis, eds., *Cyprus and the Politics of Memory*; Papadakis, Peristianis, and Welz, eds., *Divided Cyprus*; Makarios Drousiotis, *Cyprus 1974: Greek Coup and Turkish Invasion*, Mannheim and Bibliopolis, Möhnese 2006.

⁸ Şevki Kıralp, “The Cyprus Question in the Period 1967–1974: Turkish and Greek Policies on Cyprus,” *Journal of History Culture and Art Research*, 7(2), 2018, p. 444.

⁹ See Uslu, *The Cyprus Question as an Issue of Turkish Foreign Policy and Turkish-American Relations*; Bahçeli, *Greek-Turkish Relations Since 1955*; Kızılyürek, *Milliyetçilik Kışkırcısında Kıbrıs*; Bölükbaşı, *The Superpowers and the Third World*; Gürel and Özersay, *The Politics of Property in Cyprus*; and Oran, ed., *Türk Dış Politikası*, vol. 1.

¹⁰ Warner, “The United States and the Cyprus Crisis of 1974”; Wenzke and Lindley, “Dismantling the Cyprus Conspiracy”; Joel C. Christenson, Anthony R. Crain, and Richard A. Hunt, “The Cyprus Crisis and Discord along NATO’s Southern Flank,” chap. 7 in *The Decline of Détente: Elliot Richardson, James Schlesinger, and Donald Rumsfeld, 1973-1977*, vol. 8 of *Secretaries of Defense Historical Series*, Office of the Secretary of Defense Historical Office, Washington, DC 2024.

¹¹ Wenzke and Lindley, “Dismantling the Cyprus Conspiracy.” The phrase is also traceable to Monteagle Stearns, *Entangled Allies: U.S. Policy toward Greece, Turkey, and Cyprus*, Council on Foreign Relations Press, New York 1992, p. 11.

starkly, describing “the most important of our concerns” as preventing Cyprus from “embroiling NATO allies Greece and Turkey in armed confrontation and/or conflict, thus unhinging NATO’s southeastern flank.”¹² The same strategic logic is echoed in later official historical reconstruction, which describes Kissinger’s approach as an effort to “maintain a stable regional balance of power while keeping the Soviets out of the region.”¹³ These works show that alliance stability, not Cypriot constitutional repair, stood at the center of Washington’s priorities. What they leave underdeveloped is how intelligence entered those calculations and why warning, even when accurate, did not fundamentally alter the hierarchy of policy objectives.

That gap becomes clearer when the Cyprus literature is connected to intelligence studies and diplomatic-history work on warning and policy effect. Jack Davis defines strategic warning as “timely analytic perception and effective communication to policy officials,” while stressing the problem of “decisionmaker aversion to undertaking costly, unpopular, and otherwise inconvenient countermeasures.”¹⁴ Alexander L. George and Jane E. Holl similarly argue that “timely or accurate warning may not be the problem at all” if governments fail to generate an effective response.¹⁵ Richard H. Immerman’s work likewise cautions against treating intelligence records as a simple linear route to policy and asks how, and under what conditions, intelligence actually shapes national-security decision-making.¹⁶ These works redirect attention from the existence of information to how information was filtered, ranked, and acted upon inside a strategic order already organized around alliance preservation.

This article therefore argues that Cyprus is best understood not as a straightforward intelligence failure, but as a case of selective policy uptake under alliance constraint. By selective policy uptake, this article means a pattern in which intelligence is neither ignored nor automatically translated into action, but used unevenly according to whether it supports higher-order strategic priorities. The post-crisis review in FRUS is revealing: it referred to “prescient calls by analysts,” including “their forewarning of the Turkish invasion of Cyprus,” yet concluded that “the intelligence warning of that event appears to have been explicit, but the State Department apparently did not act on it.”¹⁷ The issue was not whether warning existed. It was whether warning was allowed to disturb a policy hierarchy in which preventing Greco-Turkish war and preserving NATO cohesion ranked above restoring constitutional order on the island.

The article advances three linked propositions. First, U.S. intelligence was often diagnostically accurate, identifying risks of intercommunal collapse, mainland intervention, Greco-Turkish confrontation, coup danger, and territorial separation. Second, those assessments were used primarily to protect alliance cohesion rather than to resolve the local political crisis. Intelligence clarified what might go wrong, but it did not reorder Washington’s preferences. Third, the policy process was asymmetric: U.S. policymakers assessed Greece and Turkey differently in terms of domestic fragility, strategic utility, and coercive posture, and intelligence helped map those differences as well as developments on the island. Cyprus was therefore not

¹² *Foreign Relations of the United States, 1969-1976*, vol. XXX, *Greece; Cyprus; Turkey, 1973-1976*, doc. 75, “Study Prepared by the Interdepartmental Group for Near East and South Asia,” 6 May 1974.

¹³ Christenson, Crain, and Hunt, “The Cyprus Crisis and Discord along NATO’s Southern Flank,” chap. 7.

¹⁴ Jack Davis, “Improving CIA Analytic Performance: Strategic Warning,” Sherman Kent Center for Intelligence Analysis *Occasional Papers* 1, no. 1 (September 2002): 1-2; Sofia Tzamarelou, “U.S. Intelligence or Policy Failure? The Case of the Greek Coup in Cyprus in 1974,” RIEAS Research Paper 143, 13 July 2013, p. 1-10.

¹⁵ Alexander L. George and Jane E. Holl, *The Warning-Response Problem and Missed Opportunities in Preventive Diplomacy*, Carnegie Commission on Preventing Deadly Conflict, New York 1997, p. 9.

¹⁶ Richard H. Immerman, “Intelligence and Strategy: Historicizing Psychology, Policy, and Politics,” *Diplomatic History*, 32(1), 2008, p. 1-23.

¹⁷ *Foreign Relations of the United States, 1969-1976*, vol. XXX, *Greece; Cyprus; Turkey, 1973-1976*, doc. 171, “Study Prepared by the Intelligence Community Staff for Director of Central Intelligence Colby,” January 1975.

simply a problem about Cyprus. It was an intra-alliance crisis in which warning was absorbed through a hierarchy that placed NATO stability above Cypriot political balance. The broader implication is that accurate intelligence does not necessarily produce preventive or normatively satisfying outcomes. Where policymakers rank alliance preservation above local political order, intelligence can become an instrument of crisis management rather than conflict resolution. Testing this claim requires a design that can trace how warning operated across more than one moment of crisis, since the policy hierarchy visible in 1974 was not created suddenly in July of that year. It developed through earlier confrontations in which Cyprus repeatedly threatened to draw Greece and Turkey into conflict and force Washington to choose between local political repair and alliance stabilization.

2. Research Design and Methods

This article therefore adopts a comparative historical design centered on three crisis episodes: the 1964 emergency, the 1967 crisis, and the 1974-1976 period of coup, intervention, and diplomatic aftermath. These episodes are selected because they unfolded within the same strategic theatre, involved the same principal external actors, and repeatedly posed the same underlying question: how U.S. policymakers processed intelligence when violence on Cyprus threatened to widen into interstate conflict between allies. The design follows directly from the article's argument. If the problem was not simply warning failure but selective policy uptake under alliance constraint, then the analysis must compare moments in which warning, diplomacy, and NATO priorities interacted under different levels of crisis intensity. Holding the broader geopolitical setting relatively constant makes it possible to examine whether variations in U.S. response reflected differences in intelligence quality, political context, or the way recurring strategic priorities were applied across successive emergencies.

The article combines archival research, process tracing, and triangulation. Its principal primary sources are the relevant *FRUS* volumes, declassified CIA materials from the CIA FOIA Electronic Reading Room, and intelligence assessments reproduced or summarized in the *FRUS* record. These sources are especially useful because they place intelligence products alongside memoranda, policy papers, records of conversation, and White House discussions, making it possible to compare what analysts assessed with what policymakers later did. The documentary record is particularly valuable where it preserves sequences linking warning to deliberation, since those moments allow the analysis to move beyond general claims about intelligence availability and toward a more specific account of intelligence use. Read together, these sources make it possible to reconstruct not only what Washington knew, but also how that knowledge was organized, transmitted, and absorbed within the policy process.

Process tracing is used in a limited and source-conscious way. The aim is not to reconstruct every private conversation, oral briefing, or informal exchange, since the surviving record does not permit that level of completeness. Rather, it is to identify sequences in which an intelligence assessment preceded or accompanied a policy discussion, and then to ask whether the decision that followed reflected, discounted, or reframed the warning. The key diagnostic question is whether intelligence on Cyprus was translated into policy directed at the island's constitutional and political order, or instead absorbed into a broader strategy centered on Greece, Turkey, and NATO. This strategy links the methods directly to the article's propositions: diagnostic accuracy is assessed by comparing intelligence judgments with subsequent developments; selective uptake is assessed by tracing whether warning changed policy priorities; and asymmetry is assessed by examining how policymakers differentiated Greece, Turkey, and Cypriot actors in their strategic evaluations.

Triangulation serves two purposes. First, it reduces dependence on memoirs, polemical accounts, or single-document readings. Second, it helps compensate for uneven declassification

across institutions and states. Where possible, major claims are supported by at least two independent sources, usually a contemporaneous primary document and a secondary study grounded in archives. Where the evidentiary base is thinner, the article states that limit directly rather than inferring more than the record can bear. This evidentiary standard is especially important because the Cyprus crisis has long been interpreted through politically charged narratives of betrayal, collusion, and responsibility. The method therefore treats intelligence documents not as self-explanatory proof of policy intention, but as evidence whose significance depends on how they entered deliberation and how policymakers ranked them against alliance priorities.

The source base also has clear limitations. The U.S. record is richer and more accessible than the Greek, Turkish, or Cypriot record available in English, and many CIA oral briefings are not preserved in full text. Greek and Turkish military and intelligence archives also remain only partly accessible, which means that some questions of perception, intention, and internal deliberation cannot yet be resolved with comparable precision across all sides. The article therefore does not claim that the U.S. record alone can settle every question of intent or responsibility. Its narrower and more defensible claim is that the available evidence is sufficient to demonstrate a recurring U.S. policy pattern: intelligence was often good enough to identify the main risks, but policy repeatedly prioritized alliance stabilization over conflict resolution. Further work in British, Greek, Turkish, UN, and Cypriot archives could test that argument against rival explanations, including claims grounded primarily in informational ambiguity, bureaucratic fragmentation, or local dynamics beyond Washington's control.

3. Results/Findings

3.1. The 1964 Emergency: Intelligence, Alliance Management, and Crisis Decision Making

The Cyprus emergency of 1964 established the basic pattern through which intelligence shaped U.S. crisis management. CIA reporting framed Cyprus not as a self-contained communal conflict, but as an alliance problem whose real danger lay in escalation from island violence to a Greek-Turkish confrontation. Early President's Intelligence Checklist entries described a "tenuous truce"¹⁸, an "air of fear and siege"¹⁹, and the risk that "local incidents could lead to large-scale violence,"²⁰ while also tracking Greek perceptions that Turkish military moves might foreshadow intervention.²¹ In effect, the CIA defined the crisis as one that threatened NATO cohesion before U.S. policymakers had settled on a diplomatic response. That intelligence framing mattered because it structured how Washington discussed the crisis. Johnson's February message to Papandreou did not treat Cyprus primarily as a constitutional dispute inside the Republic. It described a "grave crisis which confronts the Western Alliance,"²² called for the "reestablishment of law and order,"²³ and stressed that the allies must "stick together."²⁴

In policy terms, this was alliance management, not conflict resolution. The continuity with CIA reporting is the crucial point. Intelligence had already identified the decisive risk as the widening of local violence into a Greek-Turkish rupture, and presidential diplomacy adopted the same hierarchy of concern. CIA reporting reinforced that framework through February and

¹⁸ CIA, *The President's Intelligence Checklist*, 2 January 1964, doc. no. 0005996750.

¹⁹ CIA, *The President's Intelligence Checklist*, 6 January 1964, doc. no. 0005996756.

²⁰ CIA, *The President's Intelligence Checklist*, 2 January 1964, doc. no. 0005996750.

²¹ CIA, *The President's Intelligence Checklist*, 3 January 1964, doc. no. 0005996752.

²² *Foreign Relations of the United States, 1964-1968*, vol. XVI, *Cyprus; Greece; Turkey*, doc. 16, "Message From President Johnson to Prime Minister Papandreou," 20 February 1964.

²³ FRUS, 1964-1968, XVI, doc. 16.

²⁴ FRUS, 1964-1968, XVI, doc. 16.

March by repeatedly narrowing attention to the same escalation pathway. The Checklist recorded “scattered skirmishes,”²⁵ “scattered shooting,”²⁶ and “the usual scattered gunfire,”²⁷ while also warning that U Thant was “having trouble putting together a peacekeeping force,”²⁸ that the Cypriot government appeared to be moving toward “Greek control throughout Cyprus,”²⁹ and that Turkish leaders wanted Athens told Ankara was “dead earnest.”³⁰ These assessments did more than describe instability. They defined the central policy problem as how to prevent deterioration on the island from forcing Washington into a damaging choice between Turkey and Greece. The alliance-centered logic of that concern is visible in Johnson’s insistence that the common need of Greece, Turkey, the United States, and the United Kingdom to stick together is crucial.

The longer CIA memoranda made that logic explicit and, in doing so, shaped the terms of crisis decision making. One warned that “violence is likely to erupt again.”³¹ Another argued that “only outside intervention can prevent widespread violence,”³² described the situation as a “precarious truce,” and warned that Greece would feel “compelled to respond”³³ if Turkey intervened. By April, the same pattern persisted, with the CIA reporting that “temperatures on the island have gone up once more”³⁴ and that İnönü was “very bitter.”³⁵ The cumulative effect was to stabilize a particular U.S. decision framework: the immediate objective was to prevent allied escalation, not to redesign Cyprus’s internal political order. That framework became operational in June. Johnson’s 5 June letter to İnönü was the clearest policy translation of CIA analysis. The President warned that Turkish intervention would be “fraught with such far-reaching consequences,”³⁶ would “lead to a military engagement between Turkish and Greek forces,”³⁷ and “could lead to a direct involvement by the Soviet Union.”³⁸ The importance of this document lies in how closely it reproduced the escalation logic already established in CIA reporting. Intelligence did not dictate policy, but it defined the scenario against which policy acted. The decision that followed was deterrent diplomacy aimed at preventing Turkey from taking the step Washington understood as the trigger for alliance crisis.

FRUS also shows that this intelligence-shaped reading influenced immediate diplomatic choices. On 11 June, the U.S. Mission to the United Nations reported that Cypriot Foreign Minister Kyprianou chose, “for time being,”³⁹ not to seek an urgent Security Council meeting because of his “awareness Pres Johnson’s efforts with Government of Turkey”⁴⁰ and his hope

²⁵ CIA, *The President’s Intelligence Checklist*, 17 February 1964, doc. no. 0005996839.

²⁶ CIA, *The President’s Intelligence Checklist*, 20 February 1964, doc. no. 0005996846.

²⁷ CIA, *The President’s Intelligence Checklist*, 28 February 1964, doc. no. 0005996860.

²⁸ CIA, *The President’s Intelligence Checklist*, 7 March 1964, doc. no. 0005996877.

²⁹ CIA, *The President’s Intelligence Checklist*, 10 March 1964, doc. no. 0005996881.

³⁰ CIA, *The President’s Intelligence Checklist*, 20 March 1964, doc. no. 0005996902.

³¹ CIA, “Cyprus: Threat of Renewed Violence and Turkish Intervention,” 22 January 1964, CIA-RDP79R00967A000900010017-4.

³² CIA, “Cyprus: The Problem of Keeping the Peace,” 28 January 1964, CIA-RDP79R00967A000900010012-9.

³³ CIA, “Cyprus: The Problem of Keeping the Peace,” 28 January 1964, CIA-RDP79R00967A000900010012-9.

³⁴ CIA, *The President’s Intelligence Checklist*, 6 April 1964, doc. no. 0005959077, CIA-RDP79T00936A002500110001-7.

³⁵ CIA, *The President’s Intelligence Checklist*, 8 April 1964, CIA-RDP79T00936A002500140001-4.

³⁶ *Foreign Relations of the United States, 1964–1968*, vol. XVI, *Cyprus; Greece; Turkey*, doc. 54, “Telegram From the Department of State to the Embassy in Turkey,” 5 June 1964.

³⁷ FRUS, 1964-1968, XVI, doc. 54.

³⁸ FRUS, 1964-1968, XVI, doc. 54.

³⁹ *Foreign Relations of the United States, 1964–1968*, vol. XVI, *Cyprus; Greece; Turkey*, doc. 63, “Telegram From the Mission to the United Nations to the Department of State,” 11 June 1964.

⁴⁰ FRUS, 1964-1968, XVI, doc. 63.

those efforts “would produce something.”⁴¹ The same day, Ball told Johnson that Greece was now “scared”⁴² by the “danger of a Greek-Turkish war”⁴³ and by the “progressive extension of Communist control in Cyprus,”⁴⁴ and argued that Washington was “now in position for the first time to bring the Cyprus matter to a conclusion” if it invested sufficient “time, energy and prestige.”⁴⁵ These documents show crisis decision making in practice. CIA analysis shaped the definition of the threat and that definition drove presidential intervention and urgent alliance diplomacy. The August crisis confirmed the same pattern. Ball told Johnson that Turkish aircraft had resumed strikes “using napalm and 750-pound bombs”⁴⁶ and warned of “a general massacre,”⁴⁷ while noting that Washington had already sent “the toughest messages to both sides.”⁴⁸ Again, the U.S. response was framed not as a program for constitutional repair in Cyprus, but as emergency management of escalation on both sides. Washington was trying simultaneously to restrain Turkey,⁴⁹ prevent Greek or Greek Cypriot retaliation and stop the crisis from splintering the alliance.

The 1964 emergency should therefore be read as an early and revealing case of selective intelligence impact. CIA reporting did not merely supply background information on communal violence in Cyprus. It helped define the crisis in strategic terms by identifying the principal danger as escalation from local disorder into a direct Greek-Turkish confrontation. In that sense, intelligence shaped U.S. alliance management by clarifying the pathway through which Cyprus could become a NATO crisis: intercommunal violence could trigger Turkish intervention, provoke Greek counteraction, invite Soviet diplomatic or strategic exploitation, and weaken allied cohesion in the Eastern Mediterranean. This framing structured policy discussion and helped justify urgent presidential action, especially Washington’s coercive diplomacy toward Ankara and its simultaneous pressure on Athens and Nicosia to avoid retaliation or further escalation. Yet the impact of intelligence remained selective. It did not produce an equivalent U.S. commitment to address the deeper constitutional, communal, and sovereignty questions that had made the island unstable in the first place. For the purposes of this article, that distinction is decisive. The CIA mattered not because it solved, or even substantially redefined, the Cyprus problem as a conflict-resolution challenge. It mattered because it helped Washington interpret Cyprus as an alliance crisis requiring immediate decision, diplomatic pressure, deterrent signaling, and escalation control.

3.2. The 1967 Crisis: Intelligence, Alliance Management, and Decision Under Escalation

The 1967 crisis tested the crisis-management template first visible in 1964. CIA background papers and estimates had already treated Cyprus less as a self-contained constitutional dispute than as a trigger for wider regional escalation. One internal National Intelligence Estimate (NIE) terms-of-reference document warned that there was “at least a fair

⁴¹ FRUS, 1964-1968, XVI, doc. 63.

⁴² *Foreign Relations of the United States, 1964-1968*, vol. XVI, *Cyprus; Greece; Turkey*, doc. 64, “Memorandum From the Under Secretary of State (Ball) to President Johnson,” 11 June 1964.

⁴³ FRUS, 1964-1968, XVI, doc. 64.

⁴⁴ FRUS, 1964-1968, XVI, doc. 64.

⁴⁵ FRUS, 1964-1968, XVI, doc. 64.

⁴⁶ *Foreign Relations of the United States, 1964-1968*, vol. XVI, *Cyprus; Greece; Turkey*, doc. 111, “Telephone Conversation Between President Johnson and the Under Secretary of State (Ball),” 9 August 1964.

⁴⁷ FRUS, 1964-1968, XVI, doc. 111.

⁴⁸ FRUS, 1964-1968, XVI, doc. 111.

⁴⁹ FRUS, 1964-1968, XVI, doc. 111.

chance⁵⁰ of renewed crisis, while the subsequent Special National Intelligence Estimate (SNIE) defined the problem in terms of “possible lines of settlement”⁵¹ and their broader implications. Current intelligence in early 1964 likewise emphasized that instability on the island carried consequences for Greece, Turkey, and NATO, establishing the analytic frame that Washington would use again in 1967.

By April 1967 that intelligence framework had become more operationally precise. In its handbook *Cyprus: Greek and Turkish Military Capabilities*, the CIA concluded that, in any direct clash over Cyprus, “the advantage would lie with the Turkish side”⁵² because Turkey possessed the “socioeconomic base”⁵³ and “more powerful armed forces.”⁵⁴ The significance of this judgment was not simply military. It shifted the policy problem away from local force balances on the island and toward the danger that any new violence might escalate into a Greek-Turkish war. When the Greek coup followed later that month, CIA reporting on the Athens takeover reinforced the sense that developments in Greece and Cyprus had to be read together, because instability in the Greek regime would shape crisis behavior across the alliance.

Once the November fighting began, CIA reporting narrowed the range of plausible American choices even further. On 20 November, Office of Current Intelligence (OCI) memoranda observed that “tension remains high”⁵⁵ and that Turkish forces remained capable of moving without much additional warning. Two days later, a follow-up memorandum reported that the Turkish position was “hardening still further”⁵⁶ and that the danger of war was becoming more immediate. On 24 November the CIA relayed the U.S. ambassador’s judgment that “the fuse today is burning very short,”⁵⁷ and on 27-28 November it tracked the Vance mission almost hour by hour, stressing that there had been “no break”⁵⁸ in the negotiations even though the crisis still hinged on whether Ankara and Athens would accept the terms under discussion.

This intelligence framing shaped alliance management because it made escalation, rather than Cyprus’s internal constitutional order, the immediate object of policy. That logic appeared openly in high-level diplomatic language. On 23 November 1967, Dean Rusk instructed U.S. diplomats that “the future of our bilateral relations is secondary to the prevention of hostilities between Greece and Turkey,”⁵⁹ adding in the same telegram that “the issues in Cyprus itself are, strictly from the point of view of the US national interest, trivial compared to peace between Greece and Turkey.”⁶⁰ FRUS records from the same week show that Washington’s diplomacy focused on preventing intervention, obtaining troop withdrawals, and removing Grivas rather than redesigning the island’s political order. That was precisely the policy environment in which CIA assessments had become useful: they defined the crisis as an alliance emergency and helped make military asymmetry politically meaningful.

⁵⁰ CIA, Office of National Estimates, “Terms of Reference: NIE 29.3-64: The Implications of the Cyprus Dispute,” 22 May 1964.

⁵¹ CIA, “The Cyprus Dispute (SNIE 29.3-64),” 19 June 1964, CIA-RDP79R01012A025700040004-1.

⁵² CIA, “Cyprus: Greek and Turkish Military Capabilities,” 3 April 1967, CIA-RDP79T00826A001800010020-4.

⁵³ CIA, “Cyprus: Greek and Turkish Military Capabilities,” 3 April 1967, CIA-RDP79T00826A001800010020-4.

⁵⁴ CIA, “Cyprus: Greek and Turkish Military Capabilities,” 3 April 1967, CIA-RDP79T00826A001800010020-4.

⁵⁵ CIA, “The Cyprus Situation (as of 12:00 EST),” 20 November 1967, OCI No. 1671/67.

⁵⁶ CIA, “The Cyprus Situation,” 24 November 1967, OCI No. 1969/67.

⁵⁷ CIA, “The Cyprus Situation (as of 4:00 PM EST),” 24 November 1967, OCI No. 1970/67.

⁵⁸ CIA, “The Cyprus Situation,” 27 November 1967, OCI No. 1986/67.

⁵⁹ *Foreign Relations of the United States, 1964–1968*, vol. XVI, *Cyprus; Greece; Turkey*, doc. 318, “Telegram From the Department of State to the Embassies in Turkey, Greece, and Cyprus,” 23 November 1967.

⁶⁰ FRUS, 1964-1968, XVI, doc. 318.

The point was not merely that intelligence told policymakers Turkey was stronger. It clarified what unchecked escalation would mean. At the National Security Council (NSC) meeting of 29 November, General Wheeler stated that “Turkey had an advantage over Greece in the air and on land,”⁶¹ and that the Turks “could gain control of the island” despite Greek opposition. In the same meeting, Rusk said that Cyrus Vance “has done a superb job and has warded off war between Turkey and Greece,”⁶² while Assistant Secretary Battle credited Vance with the “astonishing progress”⁶³ made in keeping the crisis “from turning into hostilities.”⁶⁴ The meeting also acknowledged the limits of that success: “The problem of Cyprus will be with us for some time to come.”⁶⁵ Intelligence, then, helped Washington identify the decisive military risk and respond quickly to it, but it did not generate a political strategy capable of resolving the Cyprus question itself.

The outcome was therefore a crisis-management success with an unresolved political residue. Vance’s mission helped avert an immediate Greek-Turkish war, and in that narrow diplomatic sense the 1967 crisis demonstrated the effectiveness of rapid U.S. mediation under conditions of acute escalation. Yet the settlement did not address the deeper causes of recurrence: the unresolved constitutional status of Cyprus, the insecurity of the Turkish Cypriot community, the persistence of Greek Cypriot pressures for enosis, the continuing role of Greek officers on the island, and Ankara’s readiness to use coercive threats when it judged Turkish Cypriot security to be endangered. The crisis was contained, but not transformed. This distinction is central to the article’s argument. Intelligence contributed to the management of urgency by clarifying the military balance, identifying the narrowing window for diplomacy, and showing how quickly local violence could become an interstate confrontation between two NATO allies. However, the policy repertoire that followed remained focused on stopping escalation rather than rebuilding the island’s political order. The 1974 crisis should consequently be read not as a sudden anomaly or an unforeseeable rupture, but as the eventual breakdown of a containment repertoire first constructed in 1964 and refined in 1967. By repeatedly privileging alliance stabilization over political reconstruction, Washington preserved short-term NATO cohesion while leaving the structural conditions of crisis recurrence largely intact.

3.3. Coup, Intervention, and Partition, 1974-1976

The years from 1973 to 1976 provide the clearest test of how intelligence shaped crisis management in Cyprus because the surviving record allows advance warning, policy deliberation, and post-crisis adjustment to be read together. A CIA working paper reproduced in FRUS, Cyprus. “An Old Problem”, identified the underlying danger before the coup with unusual precision. It warned that “a single spark, perhaps struck by the enosists, could lead at any time to renewed violence”⁶⁶ and could again draw in the guarantor powers. The same paper also anticipated the diplomatic frame that would later structure U.S. action, observing that the “international community, wishing above all to prevent a major power showdown in the Eastern Mediterranean, will seek to maintain the status quo.”⁶⁷ It further argued that Makarios and the Greek Cypriot leadership enjoyed freedom of action “not enjoyed by Greece with its political

⁶¹ *Foreign Relations of the United States, 1964–1968*, vol. XVI, *Cyprus; Greece; Turkey*, doc. 332, “Summary Notes of the 579th Meeting of the National Security Council,” 29 November 1967.

⁶² FRUS, 1964-1968, XVI, doc. 332.

⁶³ FRUS, 1964-1968, XVI, doc. 332.

⁶⁴ FRUS, 1964-1968, XVI, doc. 332.

⁶⁵ FRUS, 1964-1968, XVI, doc. 332.

⁶⁶ Central Intelligence Agency, “Cyprus. An Old Problem,” in *Foreign Relations of the United States, 1969-1976*, vol. XXX, *Greece; Cyprus; Turkey, 1973-1976*, doc. 73, 24 September 1973.

⁶⁷ CIA, “Cyprus. An Old Problem,” FRUS, 1969-1976, XXX, doc. 73.

instability, or by Turkey with its fragile coalition government.”⁶⁸ In other words, the CIA was already interpreting Cyprus through the combined lenses of domestic fragility, escalation risk, and alliance preservation rather than as a purely local constitutional dispute.⁶⁹

That warning picture intensified in the months before the coup. CIA reporting in May 1974 described the deteriorating relationship between Makarios and the Greek-officered National Guard, while a contemporaneous *Weekly Review* referred to “growing tensions”⁷⁰ on the island as the political struggle sharpened. A memorandum in June then stressed Makarios’s mounting “difficulties”⁷¹ and the increasingly unstable relationship among the Cypriot government, enosis forces, and officers tied to Athens. These documents did not predict the exact timing of the coup, but they did identify the set of conditions that made a violent rupture increasingly plausible: polarization within the Greek Cypriot camp, direct Greek interference, and the danger that internal conflict would spill into the intercommunal sphere.⁷²

When the coup occurred in July 1974, the intelligence picture in Washington was therefore more substantial than later claims of total surprise suggest. In a memorandum to Kissinger on 15 July, Rosemary Niehuss reported that the takeover resembled the “dynamic”⁷³ solution Ioannides had reportedly been considering. More importantly, she warned that if the violence associated with the coup endangered the Turkish Cypriot community, “Turkey may move.”⁷⁴ A CIA assessment the next day, *The Cyprus Coup: Implications for the Aegean Dispute*, placed the overthrow within the broader Greek-Turkish strategic context and noted that it had occurred during “a lull in the Aegean dispute.”⁷⁵ The problem in Washington, therefore, was not the absence of warning. It was that intelligence entered a policy process already predisposed to treat Cyprus as a problem of alliance management rather than constitutional restoration.⁷⁶ That hierarchy appeared clearly in the earliest American deliberations after the coup. On 15 July, Kissinger argued that “our first objective should be to prevent any kind of Soviet action.”⁷⁷

This mattered because it placed superpower and alliance considerations ahead of reversing the illegal change of government on the island. The immediate task was not to reconstruct Cyprus’s constitutional order, but to prevent the overthrow of Makarios from triggering Turkish intervention and, beyond that, a Greco-Turkish war. By 19 July, when the danger of Turkish military action had become acute, the Washington Special Actions Group focused on timing, leverage, and the limited means available to postpone a move many officials considered imminent. The minutes captured that logic in blunt language: “The real problem is getting the Turks to hold up an invasion until Monday.”⁷⁸ CIA reporting that day, including the

⁶⁸ CIA, “Cyprus. An Old Problem,” FRUS, 1969–1976, XXX, doc. 73.

⁶⁹ FRUS, 1969-1976, XXX, doc. 75.

⁷⁰ CIA, “Cyprus: Growing Tensions,” *Weekly Review*, 17 May 1974, C0545961.

⁷¹ CIA, “Cyprus: Makarios’ Difficulties,” *Weekly Summary*, 21 June 1974, C06762116.

⁷² CIA, “Cyprus: Tensions Increase Between Makarios Government and National Guard,” 15 May 1974, C06762113.

⁷³ Rosemary Niehuss, “Memorandum From Rosemary Niehuss of the National Security Council Staff to Secretary of State Kissinger,” in *Foreign Relations of the United States, 1969–1976*, vol. XXX, *Greece; Cyprus; Turkey, 1973-1976*, doc. 79, 15 July 1974.

⁷⁴ Niehuss, “Memorandum From Rosemary Niehuss,” FRUS, 1969-1976, XXX, doc. 79.

⁷⁵ CIA, “The Cyprus Coup: Implications for the Aegean Dispute,” 16 July 1974, OCI No. 1469/74, CIA-RDP85T00353R000100070006-3.

⁷⁶ CIA, *The President’s Daily Brief*, 19 July 1974, doc. no. 0006007769, CIA-RDP79T00936A012200010017-3.

⁷⁷ *Foreign Relations of the United States, 1969-1976*, vol. XXX, *Greece; Cyprus; Turkey, 1973-1976*, doc. 80, “Minutes of Meeting of the Washington Special Actions Group,” 15 July 1974.

⁷⁸ FRUS, 1969-1976, XXX, doc. 98, “Minutes of Meeting of the Washington Special Actions Group,” 19 July 1974.

President's Daily Brief, reinforced the sense that Turkish action was close and narrowed the practical range of U.S. choices still further.⁷⁹

Once the first Turkish landing had begun, Washington moved more openly toward managing the consequences of force rather than reversing them. In a 22 July briefing memorandum prepared for Kissinger, officials judged that Ankara would probably consolidate its gains in order to establish "a realistic basis for partition or at least negotiation."⁸⁰ This is one of the clearest signs that, within days of the intervention, policymakers were already reasoning in territorial terms. That should not be read as evidence of prior design. It is better understood as evidence that intelligence and policy had converged on a bleak reading of the new military and diplomatic realities. Once force had altered conditions on the ground, American diplomacy increasingly concentrated on containing the wider alliance consequences of that change.⁸¹

The comparison with 1967 is therefore analytical rather than merely chronological. During the November 1967 confrontation, situation memoranda tracked the crisis in near real time and warned that "tension remains high"⁸² while Turkish forces could move "with no further warning."⁸³ Subsequent updates monitored the narrowing room for diplomacy as Washington worked to prevent war between Greece and Turkey.⁸⁴ The continuity is important: in both 1967 and 1974, CIA reporting translated local disorder into an alliance-warning problem, emphasizing Turkish readiness, Greek vulnerability, and the risk that a Cyprus incident would become a NATO crisis.⁸⁵

After the intervention, the intelligence agenda shifted from warning about intervention to analyzing the consolidation of a new status quo. Late-1974 CIA reporting still pointed to renewed instability, including tensions connected to Makarios's possible return,⁸⁶ and by 1976 a CIA assessment of Turkish Cyprus examined its "economic, demographic and political dimensions"⁸⁷ as a postwar political order rather than a temporary battlefield situation. The movement from July 1974 into 1976 is therefore clear. Intelligence accurately linked the coup to the danger of Turkish intervention, policy recognized territorial division as an emerging fact, and diplomacy then sought to stabilize that reality while minimizing damage to NATO and to U.S. relations with both Athens and Ankara. In that sense, the Cyprus case shows not that intelligence was irrelevant, but that its impact was selective: strong in crisis management and adaptation, weaker in restoring the island's constitutional order.⁸⁸

4. Discussion

The evidence across 1964, 1967, and 1974-1976 supports a more precise conclusion than the familiar language of "intelligence failure" permits. The CIA often diagnosed the Cyprus problem with considerable accuracy. What failed more often was not warning as such, but the

⁷⁹ CIA, *The President's Daily Brief*, 19 July 1974, doc. no. 0006007769, CIA-RDP79T00936A012200010017-3.

⁸⁰ *Foreign Relations of the United States, 1969-1976*, vol. XXX, *Greece; Cyprus; Turkey, 1973-1976*, doc. 112, "Briefing Memorandum From the Assistant Secretary of State for European Affairs (Hartman) to Secretary of State Kissinger," 22 July 1974, attachment "Cyprus: Issues and Options."

⁸¹ CIA, "The Cyprus Coup: Implications for the Aegean Dispute," 16 July 1974, OCI No. 1469/74, CIA-RDP85T00353R000100070006-3.

⁸² CIA, "The Cyprus Situation (as of 12:00 EST)," 20 November 1967, OCI No. 1671/67.

⁸³ CIA, "The Cyprus Situation (as of 12:00 EST)," 20 November 1967, OCI No. 1671/67.

⁸⁴ CIA, "The Cyprus Situation (as of 4:00 PM EST)," 23 November 1967, OCI No. 1675/67; CIA, "The Cyprus Situation," 28 November 1967, OCI No. 1991/67.

⁸⁵ CIA, "Cyprus: Greek and Turkish Military Capabilities," 3 April 1967, CIA-RDP79T00826A001800010020-4.

⁸⁶ CIA, "Tensions Rise on Cyprus," 6 December 1974, C06762119.

⁸⁷ CIA, "Turkish Cyprus in 1976: Economic, Demographic and Political Dimensions," August 1976, CIA-RDP79T00889A000800070001-4.

⁸⁸ CIA, "Cyprus. An Old Problem," FRUS, 1969-1976, XXX, doc. 73; FRUS, 1969-1976, XXX, doc. 98.

translation of warning into a preventive policy willing to bear the political and diplomatic costs of deeper engagement with Cyprus's internal order. The article's central empirical finding is therefore one of selective policy uptake under alliance constraint. Intelligence entered policy, but it entered a hierarchy in which the prevention of a Greco-Turkish war and the protection of NATO's southeastern flank ranked above the repair of the constitutional and communal order on the island.⁸⁹

On the first question, what U.S. intelligence assessed, the record suggests substantial diagnostic competence. From the first President's Intelligence Checklist entries in January 1964 through the 1974 post-mortem, U.S. intelligence repeatedly identified the pathways that later drove the crisis: local breakdown, Turkish intervention, Greek-Turkish escalation, coup danger, and the entrenchment of territorial separation. The important point is not that analysts predicted every tactical move or exact date. It is that they consistently identified the principal mechanisms of escalation. The 1964 memoranda framed Cyprus as a problem in which communal violence could trigger interstate conflict. The 1967 reports emphasized Turkish military superiority and the narrowing time available for diplomacy. The 1973-1974 reporting recognized both Makarios's vulnerability and the possibility that a coup would invite Turkish action. When the intelligence community later judged that there had been "prescient calls by analysts," it was summarizing a pattern already visible across the crisis sequence itself.⁹⁰

On the second question, how those assessments were received and operationalized, the evidence shows that intelligence mattered most when it reinforced crisis diplomacy directed at escalation control. In 1964, the movement from CIA reporting to Johnson's warning to İnönü is especially clear. The same is true in 1967, when CIA judgments about military asymmetry and Turkish readiness supported U.S. diplomacy aimed at preventing war and removing immediate triggers. In July 1974 the pattern reappeared in sharper form. Intelligence narrowed Washington's sense of the plausible timetable for Turkish action, but the operational response focused on delay, leverage, and damage limitation rather than restoration of the pre-coup political order. In all three episodes, intelligence shaped perception and urgency. It helped define the problem that policymakers thought they had to solve. What it did not do was reorder the objectives of policy.⁹¹

The third question, why accurate warning did not produce a durable preventive strategy, requires separating intelligence success, warning-response failure, and policy choice. There was intelligence success in the narrower analytic sense that key risks were often recognized in time. There was warning-response failure insofar as those warnings did not produce measures commensurate with the dangers analysts described. But there was also policy choice. The United States repeatedly chose a limited form of engagement oriented toward keeping Greece and Turkey from fighting rather than committing itself to the harder and politically costlier task of sustained constitutional repair on the island. Davis's emphasis on the difficulty of overcoming the decisionmaker's reluctance to adopt inconvenient countermeasures is directly relevant here, as is George and Holl's argument that accurate warning does not automatically yield effective response. Cyprus shows that those limits were strategic as well as bureaucratic.⁹²

⁸⁹ FRUS, 1969-1976, XXX, docs. 75 and 171; Davis, "Improving CIA Analytic Performance," 1-2; George and Holl, *The Warning-Response Problem*, 2-3, p. 9.

⁹⁰ CIA, "Cyprus: Threat of Renewed Violence and Turkish Intervention," 22 January 1964, CIA-RDP79R00967A000900010017-4; CIA, "Cyprus: Greek and Turkish Military Capabilities," 3 April 1967, CIA-RDP79T00826A001800010020-4; CIA, "The Cyprus Coup: Implications for the Aegean Dispute," 16 July 1974, OCI No. 1469/74, CIA-RDP85T00353R000100070006-3; FRUS, 1969-1976, XXX, doc. 171.

⁹¹ FRUS, 1964-1968, XVI, docs. 54 and 318.

⁹² Davis, "Improving CIA Analytic Performance," 1-2; George and Holl, *The Warning-Response Problem*, 9; FRUS, 1969-1976, XXX, doc. 171.

The comparison across 1964, 1967, and 1974-1976 reveals continuity as much as change. The 1964 emergency established the template: intelligence highlighted the risk of Turkish intervention and Greco-Turkish war, and U.S. policy responded with deterrent diplomacy designed to contain allied escalation. The 1967 crisis refined that template. Washington was faster and more effective in crisis management, but the underlying political problem remained deferred. The 1974 coup and Turkish interventions exposed the limits of that approach. By then the United States had a well-developed repertoire for short-term alliance management, yet that repertoire proved inadequate once the island's internal order collapsed and force changed realities on the ground. Turkish and Greek scholarship already cited in this article helps illuminate that continuity. Yellice and Kıralp both stress that Cyprus remained the principal point of friction in Greco-Turkish relations and that the unresolved period after 1967 shaped the road to 1974. Varnava and Hannay, from a different angle, underline the missed opportunities and the inability of outside actors to translate alarm into durable settlement. Read together with the FRUS record, these works suggest that the key continuity was not repeated ignorance, but repeated containment without political repair.⁹³

This conclusion also sharpens the article's intervention in the broader historiography. In the Cyprus diplomatic literature, the article supports revisionist work that has moved away from conspiracy explanations and toward an emphasis on strategic calculation, limited leverage, and the management of instability. Wenzke and Lindley are therefore broadly right to describe U.S. policy as crisis "firefighting," and the Defense Department historical study is likewise right to place Cyprus within the problem of NATO's southern flank. What the present analysis adds is a clearer account of how intelligence operated inside that policy framework. The intelligence dimension was not epiphenomenal. It helped U.S. officials rank contingencies, judge timetables, identify the more dangerous coercive pathways, and distinguish between developments on the island and developments that threatened to widen across the alliance. In that sense, Cyprus does not fit comfortably into the category of simple intelligence failure, but neither does it show a straightforward linear relationship in which intelligence "drove" policy. It shows selective policy uptake under alliance constraint.⁹⁴

A further contribution of the case lies in the asymmetry with which U.S. policymakers viewed Greece and Turkey. The article's evidence suggests that Washington did not approach the two allies as interchangeable actors. CIA reporting and FRUS deliberations repeatedly evaluated them according to different combinations of military capability, domestic fragility, and coercive leverage. In 1967 intelligence on force balances made Turkish military advantage salient, which in turn shaped the urgency of U.S. mediation. In 1973-1974 the CIA emphasized Makarios's relative freedom of action against the background of political instability in Greece and coalition fragility in Turkey. That asymmetry mattered because it affected how Washington understood risk. Turkey was often treated as the actor most capable of changing facts by force once it judged Turkish Cypriot security to be endangered. Greece, by contrast, appeared as a source of instability and miscalculation, especially under the junta, but not as the militarily advantaged party in a direct Cyprus confrontation. U.S. crisis decisions were therefore not simply neutral acts of balancing. They reflected differentiated judgments about which ally was more vulnerable, more impulsive, or more capable of imposing a new status quo.⁹⁵

⁹³ Yellice, "The American Intervention in the 1964 Cyprus Crisis"; Kıralp, "The Cyprus Question in the Period 1967-1974"; Varnava, *Cyprus Before 1974*; Hannay, *Cyprus: The Search for a Solution*; FRUS, 1969-1976, XXX, doc. 75.

⁹⁴ Wenzke and Lindley, "Dismantling the Cyprus Conspiracy"; Christenson, Crain, and Hunt, "The Cyprus Crisis and Discord along NATO's Southern Flank"; Coulombis and Lyberopoulos, *The Troubled Triangle*, 2; Immerman, "Intelligence and Strategy," 1.

⁹⁵ CIA, "Cyprus: Greek and Turkish Military Capabilities," 3 April 1967, CIA-RDP79T00826A001800010020-4; CIA, "Cyprus. An Old Problem," FRUS, 1969-1976, XXX, doc. 73; FRUS, 1969-1976, XXX, doc. 75.

Rival explanations deserve serious consideration. Informational ambiguity certainly existed, and not every report was accurate. Bureaucratic fragmentation also mattered, since intelligence, State, the White House, and other parts of the policy apparatus did not always operate with identical assumptions. Superpower concerns were real as well. Kissinger's early stress on preventing Soviet involvement in July 1974 demonstrates that Cyprus was read through the wider East-West competition. Local Cypriot agency, finally, was indispensable to the making of the crisis. Yet the alliance-management interpretation remains stronger because it best explains the continuity of U.S. behavior across episodes despite these variations. Ambiguity did not eliminate the recurring availability of warning. Fragmentation did not prevent repeated convergence on the overriding priority of avoiding a Greco-Turkish war. Superpower concern was usually nested within the same broader desire to protect NATO's southeastern flank. And local agency, although decisive in producing events, does not explain why Washington repeatedly responded by privileging containment over political reconstruction⁹⁶

There are clear scope conditions and evidentiary limits to this argument. Cyprus is especially revealing for crises in which local conflict threatened to rupture an existing alliance system and where intelligence had to serve both regional diplomacy and wider Cold War strategy. It therefore speaks most directly to alliance crises rather than to cases of unilateral intervention or direct superpower confrontation.⁹⁷ At the same time, the argument rests primarily on U.S. records, especially FRUS and declassified CIA material, because these are much fuller and more accessible than the equivalent Greek, Turkish, or Cypriot intelligence archives. The conclusions offered here are therefore deliberately bounded. They do not claim that U.S. intelligence alone explains the Cyprus crisis. They do suggest, however, that the available evidence is sufficient to show a recurring and historically important pattern: accurate warning mattered, but it mattered within a strategic order that assigned higher value to alliance stabilization than to durable conflict resolution on the island.

Conclusion

This article set out to answer three related questions: what U.S. intelligence assessed about Cyprus between 1964 and 1976, how those assessments entered policymaking, and why accurate warning did not produce a durable preventive strategy. Together, those questions also clarify what the Cyprus case reveals about the relationship between intelligence, diplomacy, and alliance management in the Cold War. The evidence supports a clear answer. U.S. intelligence, particularly the CIA, often diagnosed the principal dangers of the Cyprus crisis with considerable accuracy. Across the crises of 1964, 1967, and 1974, analysts repeatedly identified the core mechanisms of escalation: intercommunal breakdown, Turkish intervention, the risk of Greco-Turkish war, coup danger, and the hardening of partition. In that narrow analytic sense, the Cyprus case does not fit a simple model of intelligence failure.

The article has also shown, however, that accurate warning did not translate automatically into preventive or transformative policy. Intelligence entered decision-making through a strategic hierarchy in which the overriding American objective was to prevent the Cyprus dispute from tearing apart NATO's southeastern flank. That priority shaped how warning was used. Intelligence mattered most when it reinforced short-term crisis management, helped officials rank urgent contingencies, and supported diplomacy aimed at preventing a wider Greco-Turkish war. It mattered much less when the same information pointed toward the need for sustained political repair on the island or for costly pressure on Greece and Turkey as allies. The central pattern was therefore one of selective policy uptake. Washington did not ignore

⁹⁶ FRUS, 1969–1976, XXX, doc. 80.

⁹⁷ George and Holl, *The Warning-Response Problem*, 2–3.

intelligence altogether, but neither did it allow intelligence to reorder its larger strategic priorities.

This finding has implications for both diplomatic history and International Relations. For diplomatic history, the Cyprus case shows the importance of reconstructing the space between warning and decision rather than treating the mere existence of information as evidence of policy relevance. For International Relations, it demonstrates that intelligence is best understood not as an autonomous input with predictable effects, but as part of alliance politics and strategic hierarchy. The most precise conclusion the evidence supports is thus limited but significant: U.S. intelligence often succeeded in identifying the main dangers in Cyprus, and U.S. diplomacy sometimes succeeded in containing the immediate danger of general Greco-Turkish war, but Washington did not convert that warning into a sustained strategy for durable conflict resolution on the island. Cyprus therefore illustrates a broader proposition in the warning-response literature: the decisive issue is often not whether governments knew enough, but whether they were prepared to act on what they knew when doing so threatened higher-order commitments.

Bibliography

Archival Sources

Central Intelligence Agency. "Cyprus: Greek and Turkish Military Capabilities." 3 April 1967. CIA-RDP79T00826A001800010020-4.

Central Intelligence Agency. "Cyprus: Growing Tensions." *Weekly Review*, 17 May 1974. C0545961.

Central Intelligence Agency. "Cyprus: Makarios' Difficulties." *Weekly Summary*, 21 June 1974. C06762116.

Central Intelligence Agency. "Cyprus: Tensions Increase Between Makarios Government and National Guard." 15 May 1974. C06762113.

Central Intelligence Agency. "Cyprus: Threat of Renewed Violence and Turkish Intervention." 22 January 1964. CIA-RDP79R00967A000900010017-4.

Central Intelligence Agency. "Cyprus: The Problem of Keeping the Peace." 28 January 1964. CIA-RDP79R00967A000900010012-9.

Central Intelligence Agency. "Cyprus. An Old Problem." 24 September 1973. Reprinted in *Foreign Relations of the United States, 1969–1976, Volume XXX: Greece; Cyprus; Turkey, 1973–1976*, doc. 73.

Central Intelligence Agency, Office of National Estimates. "Terms of Reference: NIE 29.3-64: The Implications of the Cyprus Dispute." 22 May 1964.

Central Intelligence Agency. "The Cyprus Coup: Implications for the Aegean Dispute." 16 July 1974. OCI No. 1469/74. CIA-RDP85T00353R000100070006-3.

Central Intelligence Agency. "The Cyprus Dispute (SNIE 29.3-64)." 19 June 1964. CIA-RDP79R01012A025700040004-1.

Central Intelligence Agency. "The Cyprus Situation (as of 12:00 EST)." 20 November 1967. OCI No. 1671/67.

Central Intelligence Agency. "The Cyprus Situation (as of 4:00 PM EST)." 23 November 1967. OCI No. 1675/67.

Central Intelligence Agency. "The Cyprus Situation." 24 November 1967. OCI No. 1969/67.

Central Intelligence Agency. "The Cyprus Situation (as of 4:00 PM EST)." 24 November 1967. OCI No. 1970/67.

Central Intelligence Agency. "The Cyprus Situation." 27 November 1967. OCI No. 1986/67.

- Central Intelligence Agency. "The Cyprus Situation." 28 November 1967. OCI No. 1991/67.
- Central Intelligence Agency. *The President's Daily Brief*. 19 July 1974. Doc. no. 0006007769. CIA-RDP79T00936A012200010017-3.
- Central Intelligence Agency. *The President's Intelligence Checklist*. 2 January 1964. Doc. no. 0005996750.
- Central Intelligence Agency. *The President's Intelligence Checklist*. 3 January 1964. Doc. no. 0005996752.
- Central Intelligence Agency. *The President's Intelligence Checklist*. 6 January 1964. Doc. no. 0005996756.
- Central Intelligence Agency. *The President's Intelligence Checklist*. 17 February 1964. Doc. no. 0005996839.
- Central Intelligence Agency. *The President's Intelligence Checklist*. 20 February 1964. Doc. no. 0005996846.
- Central Intelligence Agency. *The President's Intelligence Checklist*. 28 February 1964. Doc. no. 0005996860.
- Central Intelligence Agency. *The President's Intelligence Checklist*. 7 March 1964. Doc. no. 0005996877.
- Central Intelligence Agency. *The President's Intelligence Checklist*. 10 March 1964. Doc. no. 0005996881.
- Central Intelligence Agency. *The President's Intelligence Checklist*. 20 March 1964. Doc. no. 0005996902.
- Central Intelligence Agency. *The President's Intelligence Checklist*. 6 April 1964. Doc. no. 0005959077. CIA-RDP79T00936A002500110001-7.
- Central Intelligence Agency. *The President's Intelligence Checklist*. 8 April 1964. CIA-RDP79T00936A002500140001-4.
- Central Intelligence Agency. "Tensions Rise on Cyprus." 6 December 1974. C06762119.
- Central Intelligence Agency. "Turkish Cyprus in 1976: Economic, Demographic and Political Dimensions." August 1976. CIA-RDP79T00889A000800070001-4.

Published Documentary Collections

U.S. Department of State. *Foreign Relations of the United States, 1964-1968, Volume XVI: Cyprus; Greece; Turkey*. Edited by James E. Miller. Washington, DC: United States Government Printing Office, 2000.

U.S. Department of State. *Foreign Relations of the United States, 1969-1976, Volume XXX: Greece; Cyprus; Turkey, 1971-1976*. Edited by Laurie Van Hook. Washington, DC: United States Government Printing Office, 2007.

Secondary Sources

Asmussen, Jan, *Cyprus at War: Diplomacy and Conflict during the 1974 Crisis*, I.B. Tauris, London 2008.

Bahcheli, Tozun, *Greek-Turkish Relations Since 1955*, Westview Press, Boulder, CO 1990.

Bölükbaşı, Süha, *The Superpowers and the Third World: Turkish-American Relations and Cyprus*, University Press of America; Charlottesville: Miller Center for Public Affairs, University of Virginia, Lanham, MD 1988.

Bryant, Rebecca, and Yiannis Papadakis, eds. *Cyprus and the Politics of Memory: History, Community and Conflict*, I.B. Tauris, London 2012.

Coulombis, Theodore A., and Constantine Lyberopoulos. *The Troubled Triangle: Cyprus, Greece, Turkey*, ELIAMEP Occasional Paper WP98.006, Hellenic Foundation for European and Foreign Policy, Athens 1998.

Davis, Jack, “Improving CIA Analytic Performance: Strategic Warning”, Sherman Kent Center for Intelligence Analysis *Occasional Papers*, 1(1), September 2002, p. 1–7.

Drousiotis, Makarios, *Cyprus 1974: Greek Coup and Turkish Invasion*, Bibliopolis, Mannheim and Möhnesee 2006.

George, Alexander L., and Jane E. Holl, *The Warning-Response Problem and Missed Opportunities in Preventive Diplomacy*, Carnegie Commission on Preventing Deadly Conflict, New York 1997.

Gürel, Ayla, and Kudret Özersay, *The Politics of Property in Cyprus: Conflicting Appeals to “Bizonality” and “Human Rights” by the Two Cypriot Communities*. PRIO Cyprus Centre Report 3. PRIO Cyprus Centre, Nicosia 2006.

Hannay, David, *Cyprus: The Search for a Solution*, I.B. Tauris, London 2005.

Heraclides, Alexis, “Review of Jan Asmussen, *Cyprus at War: Diplomacy and Conflict during the 1974 Crisis*.” *The Cyprus Review*, 21(2), Fall 2009, p. 149-151.

Immerman, Richard H. “Intelligence and Strategy: Historicizing Psychology, Policy, and Politics”, *Diplomatic History*, 32(1), 2008, p. 1-23

Ker-Lindsay, James, *The Cyprus Problem: What Everyone Needs to Know*, Oxford University Press, New York 2011.

Kıralp, Şevki, “The Cyprus Question in the Period 1967–1974: Turkish and Greek Policies on Cyprus.” *Journal of History Culture and Art Research*, 7(2), 2018, p. 444-460.

Kızılyürek, Niyazi, *Milliyetçilik Kışkacında Kıbrıs*. İstanbul: İletişim, 2002.

Nicolet, Claude, *United States Policy towards Cyprus, 1954-1974: Removing the Greek-Turkish Bone of Contention*, Bibliopolis, Mannheim 2001.

Nicolet, Claude, “American and British Policy towards Cyprus (1968–1974): New Conclusions in Light of New Evidence”, *Études helléniques / Hellenic Studies*, 12(1), 2004, p.167-196.

Christenson, Joel C., Anthony R. Crain, and Richard A. Hunt. “The Cyprus Crisis and Discord along NATO’s Southern Flank.” Chapter 7 in *The Decline of Détente: Elliot Richardson, James Schlesinger, and Donald Rumsfeld, 1973-1977*. Vol. 8 of *Secretaries of Defense Historical Series*, Office of the Secretary of Defense Historical Office, Washington, DC 2024. Incrementally released chapter.

Oran, Baskın, ed. *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I: 1919-1980, İletişim, İstanbul 2001.

Papadakis, Yiannis, Nicos Peristianis, and Gisela Welz, eds. *Divided Cyprus: Modernity, History, and an Island in Conflict*, Indiana University Press, Bloomington 2006.

Rizas, Sotiris, *Oi Inomenes Politeies, i Diktatoria ton Synthagmatarhon kai to Kypriako Zitima, 1967–1974* [The United States, the Colonels’ Dictatorship and the Cyprus Question, 1967–1974]. Patakis, Athens 2002.

Slengesol, Ivar-André, “A Bad Show? The United States and the 1974 Cyprus Crisis.” *Mediterranean Quarterly*, 11(2), 2000, p. 96–129. <https://doi.org/10.1215/10474552-11-2-96>.

Stearns, Monteagle, *Entangled Allies: U.S. Policy toward Greece, Turkey, and Cyprus*, Council on Foreign Relations Press, New York 1992.

Tzamarelou, Sofia. “U.S. Intelligence or Policy Failure? The Case of the Greek Coup in Cyprus in 1974.” RIEAS Research Paper 143 (13 July 2013): 1-10.

Uslu, Nasuh. *The Cyprus Question as an Issue of Turkish Foreign Policy and Turkish-American Relations, 1959–2003*. New York: Nova Science, 2003.

Varnava, Marilena. *Cyprus Before 1974: The Prelude to Crisis*. London: I.B. Tauris/Bloomsbury, 2019.

Warner, Geoffrey. "The United States and the Cyprus Crisis of 1974." *International Affairs*, 85(1), 2009, p. 129-143.

Wenzke, Caroline, and Dan Lindley, "Dismantling the Cyprus Conspiracy: The U.S. Role in the Cypriot Crises of 1963, 1967, and 1974." Unpublished working paper, University of Notre Dame, 16 May 2008.

Yellice, Gürhan. "The American Intervention in the 1964 Cyprus Crisis and the Greek Political Reaction (February-August 1964)." *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 17(35), Fall 2017, p. 367-401.